

TRANSPARANT

- ✓ Leren lezen in de 16e eeuw
- ✓ Geloofsvervolging
- ✓ Willem van Oranje
- ✓ Gent en Hoorn
- ✓ Opstand in jeugdboeken
- ✓ Oranjes Oudejaarsrede 1564

Tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici

jaargang 5

nummer 4

oktober 1994

VCH NEEMT DEEL AAN DEBAT OVER INDIVIDUALISERING

START WINTERACADEMIE ICS

De term individualisering roept heel verschillende reacties en vragen op. Individualisering wordt algemeen gezien als één van de belangrijkste ontwikkelingen in de westerse samenleving van de laatste 25 jaar. Niet langer zijn vaste groepen met hun tradities en overtuigingen bepalend voor wat iemand gelooft, denkt en doet. De invloed van de kerk, de dorpsgemeenschap, de politieke partij enz. is drastisch verminderd. Ieder kiest zelf, bepaalt zelf zijn levensovertuiging en -stijl. De individualisering lijkt zo de uiteindelijke realisering te zijn van een voor het westen al eeuwen lokkend ideaal: vrijheid. Maar lost dit proces haar eigen beloften in? Hoe ziet de 'winst- en verliesrekening' van de individualisering eruit?

Over dit thema organiseert het Christelijk Studiecentrum ICS op DV zaterdag 14 januari 1995 een debat. Christenen uit verschillende vakgebieden gaan op zoek naar een individualisering die niet verzandt in consumptieve onverschilligheid, maar ontvankelijk is voor de aanspraak van God en medemens. Dit debat is bedoeld als een open ontmoeting tussen studenten en afgestudeerden, maar andere belangstellenden zijn ook welkom. Het is tevens de start van de vakcursus geschiedenis van de VCH (zie hieronder).

's-Ochtends houdt prof.dr. H.W. de Knijff uit Utrecht een prikkelende inleiding, waarna vertegenwoordigers van de VCH en vier andere christelijke vakgerichte verenigingen reageren. Ook is er een algemene discussie. Na de lunch zijn er werkgroepen voor belangstellenden en startbijeenkomsten voor de vakcursussen.

Plaats: Christelijke scholengemeenschap College Blaucapel, Winklerlaan 373, Utrecht

Tijd: Zaterdag 14 januari 1995, 10-15 uur

Kosten: f 25,- (voor cursisten Winteracademie gratis)

Lunches verkrijgbaar voor f 10,-.

Meer informatie: ICS-kantoor, 020-625 7141 en 623 7076

Vakcursus geschiedenis vernieuwd

De VCH hoopt begin 1995 weer de vakcursus te organiseren voor studenten en jonge afgestudeerden, opnieuw in samenwerking met ICS en IFES-Nederland. De vakcursus is een uitstekende gelegenheid om je te bezinnen op de problemen waar je als christen-historicus voor komt te staan.

Hoe ga je om met de spanning tussen geloof en wetenschap? Hoe denkt men in de school van christelijke historici? Waarin onderscheidt een christen zich van andere historici? En wat doe je met christelijke geschiedbeschouwing in je scriptie over een laagbijdetronds onderwerp? Hierover luister je naar en discussieer je met ervaren historici.

De cursisten die sinds 1991 meededen beoordeelden de cursus bijzonder positief en zijn nu meestal actieve VCH-leden. Suggesties voor verbetering worden steeds meegenomen. De cursus 1995 is bovendien op een aantal punten vernieuwd. Dat geldt ook voor de andere vakcursussen die het ICS in januari-april organiseert, meestal in samenwerking met christelijke vakgerichte verenigingen: medische ethiek, psychologie, rechten, pedagogiek en economie. Daarom is hieraan de nieuwe naam *Winteracademie* gegeven. Alle cursussen beginnen met het hierboven genoemde debat over individualisering.

Plaats: Utrecht, nabij station CS

Tijd: Debat op zaterdag 14 januari, 10-15 uur; avonden op maandag 30 januari, 13 en 27 februari en 13 maart

Kosten: f 45,- (inclusief debat en studiemateriaal)

Informatie: drs. Jaap Nammensma, VCH, 020-616 2670

Opgave (graag uiterlijk 20 december): ICS-kantoor, Nieuwezijds Voorburgwal 96 I, 1012 SG Amsterdam, 020-625 7141 en 623 7076

Colofon

Transparent is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar.

Grondslag en doel

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God, en de Gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Bestuur van de VCH

R. Kuiper (voorzitter)
mw. H.J. van de Streek (secretaris)
R. Bisschop (penningmeester)
G. Harinek (adjunct)
mw. P.G. van Maldegen-Lutsijn (onderwijszaken)
G.J.A. Raven (public relations en voorlichting)
E. Mackay (cursuswerk)

Comité van aanbeveling

dr. R.H. Bremmer, prof. dr. A.Th. van Deursen,
dr. W.J. op 't Hof, prof. dr. C. Graafland,
dr. G. Puchinger, prof. dr. G.J. Schutte,
prof. dr. W. van 't Spijker,
dr. J.R. Wolffe (University of York)

Erelid

mw. drs. J.L. van Essen

VCH-Secretariaat

Voor informatie en administratieve zaken kan men zich wenden tot het VCH-secretariaat: Postbus 24062, 3502 MB Utrecht. Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk te geschieden.

Redactie *Transparent*

J.L. Krabbendam (hoofdredacteur)
F. Quist (eindredacteur)
mw. J.I.C. de Jong-Kooij
A.A. van der Schans
K. van der Zwaag

Redactie-adres

Viermeistraat 26
4695 EW Sint-Maartensdijk
tel. 01666-3853

Abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst moment ingaan. Leden en donateurs ontvangen *Transparent* automatisch. De contributie bedraagt f 40,- per jaar (studenten f 30,-). Donateurs betalen minimaal f 55,-. Niet-leden, secties en instellingen kunnen zich op *Transparent* abonneren voor f 45,-.

Losse nummers

Losse nummers kunnen worden aangevraagd bij het redactie-adres of via overmakingen op giro-nummer 2664113 t.n.v. penningmeester VCH, Sint-Maartensdijk, onder vermelding van het betreffende nummer. De prijs bedraagt f 12,50 per stuk (inclusief porto).

Overname

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is toegestaan na schriftelijke of mondelinge toestemming van de redactie.

Illustratiemateriaal

Wie meent rechten te kunnen doen gelden op één of meerdere illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

ISSN 0928-1282

Inhoud

Redactioneel	2
Hans Krabbendam	
Column: Het dodenmasker	3
J. de Bruijn	
Het ABC der Gereformeerde Reformatie in de Nederlanden	4
J. Stellingwerff	
Geloofsvervolgingen tijdens de Nederlandse Opstand	9
Kees Hoksbergen	
Kerk, vaderland en dynastie	13
A.Th. van Deursen	
Oranje en de godsdienstvrijheid	17
Jos Wienen	
Het Gentse voorbeeld	23
Interview met dr. J. Decavele, stadsarchivaris van Gent	
Lineke de Jong en Hans Krabbendam	
De Westfriesse stad Hoorn in het jaar van de beeldenstorm	26
Anno Domini 1566	
Chris Sol	
Leven de spekken nog? Over historische beeldvorming bij jeugdigen door middel van het verhaal en het (school)boek	31
Ton van der Schans	
Klare wijn van Prins Willem van Oranje?	40
Een speurtocht naar zijn ferme redevoering	
L.J. Molenaar	
Commentaar: Rakkelijk en Precies	47
Roel Kuiper	
Vijf jaar VCH: de kinderschoenen ontgroeid	48
Hillie van der Streek	
Verenigingsnieuws	49
Beleidsplan Vereniging van Christen-Historici 1994-1999	50
Ingezonden: Ridderbos' halve tekening van de Vrijmaking	53
H. Veldman	
Reconsierubriek	55
Personalia	60
(Boek)aankondigingen	61

Redactioneel

Hans Krabbendam

Het komt goed uit dat in deze maand, waarin de VCH haar eerste lustrum viert, het themanummer over de Nederlandse Opstand uitkomt. Dit onderwerp, dat centraal staat op het eindexamen geschiedenis, is nog altijd geliefd. Dit nummer biedt achtergrondartikelen over deze periode, terwijl een aparte *Onderwijs-Transparent* materiaal aanreikt voor gebruik op scholen.

De Nederlandse Opstand is een belangrijk thema waar elke generatie kennis van behoort te nemen, niet vanuit nostalgie, maar omdat het de oorsprong van ons land betreft. Zonder in historisme te vervallen, mag beweerd worden dat het verloop een blijvend vormende kracht geweest. Uit de volgende artikelen blijkt dat dit onderwerp nog altijd boeiend is en dat er nog steeds nieuwe dingen te ontdekken zijn. De bijdragen van Stellingwerff en Molenaar zijn daar het bewijs van. Daarnaast is de figuur van Willem van Oranje onmisbaar in deze context. Prof. van Deursen en Jos Wienen bekijken zijn ideeënwereld. De spanning van de Opstand komt goed tot uiting in de beschrijvingen van twee steden in het zuiden en noorden, Gent en Hoorn en van de geloofsvervolgingen. De beeldvorming in jeugdliteratuur en schoolboeken vertoont ook een verrassende tendens.

Dr. Stellingwerff deed onderzoek naar vroege catechismusboekjes en kwam op zijn zoektocht terecht in de vluchtelingenkerken te Emden en Londen, die laten zien hoe vanuit het buitenland de gereformeerde kerk in de Nederlanden is gevormd. Voordat Calvijn zijn invloed liet gelden, was er al een reformatische traditie, die de achtergrond vormde voor de religieuze lading van de opstand. Bibliografisch onderzoek kan tot boeiende conclusies komen over het alledaagse leven.

Niet alleen, noch alle gereformeerden moesten vluchten. Kees Hoksbergen zet de verschillende berichten over geloofsvervolgingen overzichtelijk en chrono-

logisch op een rij en verklaart de overschatting uit de grote indruk die de vervolging gemaakt heeft.

Prof. van Deursen beschrijft vervolgens hoe de voor de zestiende eeuwse mens vanzelfsprekende band tussen kerk, vaderland en dynastie ingevuld werd door de bewoners van de Nederlanden en in het bijzonder door Willem van Oranje en Maurits. Dit is de tekst van de lezing die hij op de VCH-studieconferentie in april van dit jaar heeft gehouden. Niet alleen komt de wisselende relatie tussen kerk, Oranjefamilie en land aan de orde, ook Oranjes eigen geloofsvertrouwen wordt hier als zijn voornaamste drijfveer getoond.

Jos Wienen gaat verder in op de vraag of Willem van Oranje werkelijk tolerant was of pragmatisch. Hij laat zien dat Oranjes achtergrond, met lutheranen en katholieken in zijn familie, zijn karakter, dat verzoening nastreefde, en zijn overtuiging van gewetensvrijheid en een beperkte macht van de staat, constant bleven in de vele wendingen die zijn leven maakte. Hij streefde ook een realistische politiek na die gebaseerd was op zijn ervaring dat uitroeiing van geloofsovertuiging onmogelijk was en verbod op beleving nadelig.

De stadsarchivaris van Gent, dr. J. Decavele, brengt in een interview de centrale rol van deze Vlaamse stad weer tot leven en invloed van het stadsbestuur. Als contrast beschrijft Chris Sol de situatie in de stad Hoorn waar de macht van de magistraat een beeldenstorm voorkomen heeft. De uitkomst was niet direct voorspelbaar, maar het stadsbestuur had een vooruitziende blik en verstevigde de schutterij zodat ze haar gezag kon effectueren.

Ton van der Schans vraagt zich af hoe de Nederlandse Opstand gepresenteerd wordt aan de kinderen van de basis- en de middelbare school. Hij betoogt dat dit de meest ontvankelijke leeftijd is en dat het beeld van de Opstand uit de

boekenkasten en leerboeken aan het verdwijnen is. Dan zullen dus veel scholen aanvullende methodes moeten aanwenden om in de behoefte voor het eindexamen te voorzien. Zijn overzicht van de veranderingen binnen het geschiedonderwijs biedt tevens een blik op de grondige verschuivingen binnen onze cultuur. Hij pleit om het contact met het verleden, met Oranje als vertegenwoordiger, niet te laten vallen. Met de *Onderwijs-Transparent* kan hij gelijk aan de slag.

De leesboekjes die in het vorige artikel werden genoemd kunnen tot verrassende onderzoeken leiden. Jurist L.J. Molenaar raakte gefascineerd door de zgn. Oudejaarsrede van Willem van Oranje. In zijn speurtocht naar de ware toedracht van deze rede blijken heel wat zekere feiten aanvechtbaar te zijn. Tegelijkertijd geeft zijn artikel een goed beeld van de werkwijze van en krachtsverhoudingen in de Raad van State.

In zijn commentaar stelt voorzitter Kuiper de populaire misvatting aan de orde dat de orthodoxe gereformeerden onruststokers waren in de zeventiende eeuw. Ze wilden niet dat de kerk door de staat kreeg voorgeschreven wat ze moest leren.

Dit alles wordt vooraf gegaan door een column van prof. J. de Bruijn, hoofd van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme in Amsterdam. De Bruijn geeft aan welke betekenis het dodenmasker voor de historicus heeft. Enerzijds brengt het hem dicht bij de mens die hij wil leren kennen en begrijpen. Anderzijds markeert het de onvolmaaktheid en beperktheid van zijn kennen.

Verder bevat deze *Transparent* een verslag van het vijfjarig lustrum van de VCH. Tevens vindt u het meerjaren beleidsplan van de VCH 1994-1999 afgedrukt. Als losse bijlage treft u het op het lustrumcongres aangenomen Huishoudelijk Reglement aan.

De gedachte dat het gezicht de spiegel der ziel is, is nergens fascinerender beschreven dan in de roman *The portrait of Dorian Gray* van Oscar Wilde. In deze roman vertelt Wilde de geschiedenis van de aantrekkelijke jongeling Dorian Gray, die zijn ziel verkoopt om levenslang zijn jeugdige schoonheid te kunnen behouden. In zijn plaats zal het jeugdportret, dat zijn vriend Basil Hallward van hem schilderde, veranderen en verouderen. Inderdaad blijft Dorian uiterlijk fris en ongerept als van een Adonis, hoewel hij jarenlang een verdorven leven leidt en anderen in het ongeluk stort. Basil, die niet weet wat er is gebeurd en nog steeds 'een vreemde idolatrie' voor Dorian koestert, verneemt de geruchten over de gewetenloze en noodlottige levenswandel van zijn jeugdvriend, maar kan ze niet geloven. Hij zegt tegen Dorian Gray (in de Nederlandse toneelbewerking uit 1936): 'Ik geloof niets van al die praatjes, als ik je zie. Zonde is iets dat zijn stempel drukt op iemands gelaat. Dat kan men niet verbergen. (...) Als iemand een ondeugd heeft, dan komt dat tot uiting in de lijnen van zijn mond, in z'n oogopslag, zelfs in den vorm van zijn handen. Maar jij Dorian, met je zuiver open onschuldig gezicht en je wonderlijk onvertroebelde jeugd, ik kan niets slechts van je geloven.'

Om Basil uit de droom te helpen toont Dorian hem het portret, dat hij al die jaren verborgen heeft gehouden. Tot zijn ontzetting ziet Basil dat het portret zijn vroegere schoonheid verloren en is vervormd tot een afschuwelijk masker, waarop het leven zijn sporen heeft nagelaten. 'Het heeft de oogen van een duivel gekregen', roept hij uit. 'Het is het gelaat van mijn ziel', zegt Dorian en doodt zijn vriend met een mes.

Als Dorian eindelijk wroeging krijgt en het portret wil vernietigen, kan hij slechts de hand aan zichzelf slaan. Zijn knecht, die komt aangesneld, treft het verschrompelde lijk van Dorian Gray aan bij het portret, dat nu zijn 'onvergankelijke, stralende schoonheid' weer herkregeen heeft.

De roman van Wilde, één van zijn mooiste en diepzinnigste werken, waarin zijn dramatisch en aforistisch talent een hoogtepunt bereikt, heeft voor mij als historicus een bijzondere bekooring. Niet alleen om de thema's van schoonheid en vergankelijkheid, schijn en werkelijkheid, schuld en noodlot, die even elegant als indringend met elkaar verweven zijn, maar ook om de simpele waarheid die de kern van het boek vormt en die met een voor Wilde zo typerende paradox wordt weergegeven. De gedachte dat het gezicht van de mens zijn ziel weerspiegelt wordt aangescherpt door het slot van de roman: pas in de dood wordt zichtbaar wie Dorian Gray tijdens zijn leven werkelijk is geweest.

Deze gedachte, dat de mens in de dood zichzelf prijsgeeft en dat het gelaat van de gestorvene de waarheid over zijn leven openbaart, is intrigerend en voor historici de moeite van het overwegen waard. Met name auteurs, die zich met het dodenmasker als historisch object hebben bezig gehouden, wijzen erop dat dodenmaskers van belang zijn om de persoonlijkheid van de overledene te leren kennen. De Duitse schrijver Egon Friedell schrijft in zijn boekje *Das letzte Gesicht* (1929): 'Sie [het dodenmasker] hat etwas Entsiegelndes und Entschleierndes: wie in einem Diagramm fasst sie alle Wesenszüge des Toten, den Kern und Schlüssel seines "intelligibeln" Charakters zusammen.' Hij geeft daarvan interessante voorbeelden: van de 'verhängnisvolle Infantilität Karls XII' en de 'halb koboldhafte, halb alpdruckhafte Dämonie Friedrichs des Grossen', tot de 'frappante physiognomische Verwandtschaft zwischen Dostojewski und Sokrates: zwei latenten Verbrechern, die sich zu Heiligen emporgeläutert haben'. Ook de Duitse kerkhistoricus W. Schamoni wijst in zijn studie *Das wahre Gesicht der Heiligen* uit 1938 - een Nederlandse vertaling verscheen in 1950 - op de waarde van het dodenmasker als 'portret': 'Het dodenmasker houdt het gezicht van de mens niet vast in een willekeurig ogenblik van zijn bestaan, maar in 'n beslissend, wezenlijk ogen-

blik. Het schijnt de toestand van het laatste ogenblik weer te geven, de samenvatting van het leven.'

Tegenover deze uitlatingen, die het dodenmasker als bron van historische kennis laten uitkomen, staat het besef (bij dezelfde en andere auteurs) dat het dodenmasker ook een 'überweltlich' karakter draagt en als zodanig het menselijk begrip te boven gaat. 'Die Totenmaske steht,' schrijft de Duitse kunsthistoricus Ernst Benkard in zijn boek *Das ewige Antlitz* (1926), 'allem Historischen zum Trotz, als gebannte letzte Erscheinung inmitten einer Welt, in der niemand als der selbe in den selben Fuss steigen kann. (...) Erst im Tode leuchtet das weisse Licht der Seele in Wahrheit von dem endlich beruhigten Antlitz auf.' Ook Friedell meent dat het dodenmasker het 'Licht von der anderen Seite', het 'Licht hinter den Dingen' weerspiegelt: 'Denn wenn wir die Gesamtheit dieser irdischen Welt, wie sie unseren Sinnen erscheint, das "All" nennen, so gibt uns eine Totenmaske deutliche Kunde von Dingen, die dieses All nicht mehr umfasst. Sie lehrt uns die Paradoxie, dass die Toten leben.' Schamoni geeft dezelfde gedachte in meer christelijke bewoordingen weer: 'De ziel schijnt de wereld los te laten, niets meer van haar te verlangen noch te verwachten. Haar verlangen gaat reeds uit naar een andere wereld. Het gezicht van een dode geeft dit weer: hij heeft afgedaan met de wereld, hij is er bovenuit gegroeid, staat klaar voor God met verzaking van al het overige.'

Zo heeft het dodenmasker een tweeledige betekenis voor de historicus. Het brengt hem dicht bij de mens die hij wil leren kennen en begrijpen, maar tegelijk markeert het scherper dan wat ook de onvolmaaktheid en beperktheid van zijn kennen. 'De ziel is een verschrikkelijke werkelijkheid,' zegt Dorian Gray, kort voordat hij het portret ('het gelaat van mijn ziel') wil vernietigen. Voor de historicus die het geloof in de ziel niet heeft opgegeven is 'das letzte Gesicht' tevens de laatste grens, waarvoor hij halt moet houden, omdat de werkelijkheid van de ziel zijn verstand te boven gaat.

Het ABC der Gereformeerde Reformatie in de Nederlanden

Johan Stellingwerff

Omtrek en uitgangspunt

De 'tachtigjarige oorlog' behoorde tot twee eeuwen, elk met een eigen karakter. De oorlog zelf was eerst opstand en burgeroorlog, en werd daarna een buitenlandse strijd, die zelfs in andere werelddelen werd uitgevochten.

De uitvinding van de boekdrukkunst had in de vijftiende eeuw eerst een conserverende werking en in de volgende eeuw een revolutionerend effect, met name door het gebruik dat Erasmus en Luther van dit kunstmiddel maakten. Deze zestiende eeuw werd mede daardoor een eeuw van vernieuwing, afbraak, strijd en nieuwe vormgeving, terwijl de zeventiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden werd gekenmerkt door consolidatie, afronding en expansie van kerk en staat.

Karel V maakte van de gebieden, waarvan hij de heer was, een samenhangend geheel, dat binnen het Duitse Rijk, waarvan hij keizer was, apart bleef staan. Onder Philips II viel deze Bourgondische Kreits in enkele delen uit elkaar. De hervorming der kerk leidde tot vele breuken, met op het eind van de eeuw de dominantie van de belijders der gereformeerde confessie. Kenmerkend was ook dat een grotere scheiding van kerk en staat en een grotere tolerantie dan ergens elders in Europa tot stand kwam.

In dit inleidend artikel concentreer ik mij op het ontstaan van de Gere-

formeerde Reformatie met haar onderwijs en drukwerk. Ik maak daarbij gebruik van wat oudere literatuur, eigen onderzoek en vooral ook van het zeer grondige, maar nog weinig bekende VU-proefschrift van Willen Heijting: *De Catechismi en Confessies in de Nederlandse Reformatie tot 1585* (twee delen, Nieuwkoop 1989). Reeds nu maak ik attent op de vierde stelling van Heijting, die luidt: "De Korte onderzoeking des geloofs was in de zestiende eeuw in de Nederlanden de meest verbreide reformatie catechismus."

Het woord catechismus werd in Duitsland in 1528 door Andreas Althamer geïntroduceerd, maar toen de *Catechismus* van hem in 1542 in Antwerpen uitkwam, werd de titel nog vertaald met *Kinder leere*. Omstreeks die tijd verscheen het woord in de Nederlandse taal als titel van Martin Luthers *Den cleyngen cathecismus*. Van de in totaal 90 verschillende teksten van catechismi en confessies, die Heijting heeft ontdekt, behoren 37 tot de eerste helft der zestiende eeuw en daarvan zijn slechts drie van gereformeerde herkomst: van Calvijnt een Spaanse tekst, van Zwingli een Engelse tekst en nog een Oostfriesse confessie. De grote pluriformiteit mist in de Nederlanden tot 1550 nog het gereformeerde accent, zodat ik mijn uitgangspunt halverwege die eeuw neem.

De laatste jaren van Karel V

De jaren 1550 tot 1555 waren de laatste regeringsjaren van keizer Karel V. In 1551 werd prins Willen van Oranje achtien jaar en meerderjarig. Hij huwde Anna van Egmond, gravin van Buren, werd eerst kapitein en daarna kolonel, en deed mee aan de oorlog met Frankrijk. Philips Marnix van Sint Aldegonde was toen nog jonger. Hij werd in 1553 student te Leuven, pas dertien jaar oud. Zijn vader behoorde tot de gezanten van Karel V, die in het najaar van 1553 naar Engeland gingen om te onderhandelen over een huwelijk tussen koningin Maria Tudor en de twaalf jaar jongere kroonprins Philips. Immers, in 1553 stierf de Engelse koning Edward VI, die de refor-

matie van aartsbisschop Thomas Cranmer had bevorderd, en die werd opgevolgd door Maria Tudor, de koningin die Cranmer in 1556 ter dood liet brengen. Cranmer (1489-1556), primaat van Engeland, was een kerkelijk diplomaat die steeds nabij het front van de reformatie in Engeland te vinden was, maar die zich nooit in de vuurlinie begaf. Hij werd de enige grote reformator uit die tijd, die op de brandstapel stierf.¹⁾

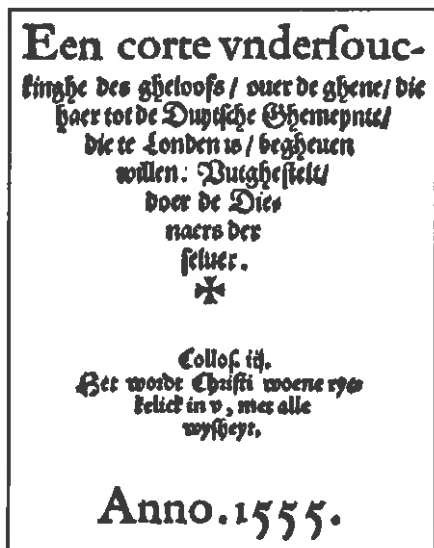
De reformatie in Oostfriesland

Heijting vermeldt in zijn studie een Oostfriesse confessie, van gereformeerd gehalte en van voor 1550. Dat was een in 1528 door de Oostfriesse predikanten opgesteld geschrift. Dat is vroeg, want in 1529 vond te Marburg het gesprek plaats tussen Luther en Zwingli, waarop hun wegen uiteengingen. En Calvijnt trad pas vier jaar later te Parijs tot de reformatie toe. Het karakter van die confessie was dan ook niet Calvinistisch, maar Zwingliaans met een Nederlands accent door, onder anderen, Hinne Rode, één van de opstellers.

In 1528 stierf graaf Edzard van Oostfriesland, die verlangde dat zijn zoon Enno de door hem begonnen reformatie zou voortzetten. Hij had naar zelfstandigheid gestreefd ten opzichte van de andere Duitse landen, en naar uitbreiding van zijn graafschap met de stad Groningen en de Ommelanden. Zowel politiek als religieus zocht hij een eigen positie in te nemen.

Toen zijn zoon Enno in 1540 stierf, volgde Enno's weduwe Anna van Oldenburg hem op. Onder haar bewind werd het graafschap en vooral Emden een vrijplaats voor vluchtelingen, voor Dopersen en anderen uit de Lage Landen, en ook voor Joannis Laski of Johannes à Lasco (1499-1560).

Laski was een Poolse baron, die door zijn oom, aartsbisschop en primaat van Polen, bestemd was voor een hoog geestelijk ambt. Laski reisde als student door geheel Europa en woonde enige tijd te Bazel bij Erasmus in huis, van wie hij de bibliotheek kocht, hem na het overlijden van Erasmus te leveren.²⁾ Laski ging in

Koning Edward VI (1537-1553) van Engeland, omstreeks 1546 geschilderd door W. Scrots. Bezit National Portrait Gallery te Londen.

1536 tot de reformatie over vlak voor de Poolse koning hem een bisschopszetel aanbood. In 1538 verliet hij Polen, woonde in Frankfurt, Mainz en in Leuven, waar hij met Barbara, een Nederlands meisje, huwde. Via Groningen, waar hij in het klooster te Aduard gesprekken voerde, ging hij met zijn gezin naar Emden om daar, in het bezit van Erasmus boeken, te studeren. Maar in 1541 is hij weer kort in Polen.

Op herhaaldelijk verzoek van gravin Anna nam Laski in 1543 de leiding op zich van alle kerken in Oostfriesland. Hij verbood de monniken te prediken en te dopen, liet de beelden verwijderen, bestreed de dopers en liet de geestdrijvers verbannen. Hij organiseerde de kerk met bijeenkomsten van de predikanten in een coetus, met kerkvisitatie en censura morum, hij stelde het ambt van ouderling in en verlangde kerkelijke tucht. In 1546 schreef Laski een uitvoerige leerboek voor de Oostfriesche kerken, nadat hij aan Calvijn om zijn catechismus van 1545 had gevraagd. Ook had hij invloed op de scholen en op het tot stand komen van een burgerlijke verordening. In die verordening van 1545 staat over het verplichte schoolbezoek onder meer: "Wor ak die Oldern mit Kinder beladen,

de vyf offte sösz Jahr oldt sindt, tho der Scholen gsettet werden, dat die den Geloven, die tien Gebade Gades und dat Vater Unse lehren."³⁾

Uiteraard was er veel tegenstand. Maar het werk van Laski zette met behulp van de gravin door. Zijn werk werd bekend, ook bij Calvijn. Uit Engeland kwam in 1548 een uitnodiging van aartsbisschop Cranmer om daar te helpen bij het regelen van de kerkelijke toestanden. Laski bezocht eerst Londen en daarna Polen, waar hij tevergeefs koninklijke toestemming vroeg om in dienst van de Engelse koning te treden.

Toen Laski in Emden terugkeerde, had de gravin onder toenemende druk van Karel V de invoering van het interim met de Augsburgse confessie aan-

vaard. Verschillende predikanten weigerden medewerking, zodat zij, en ook Laski, zich buiten de kerk moesten behelpen met prediking op het kerkhof. De gravin zag zich door Karel V gedwongen Laski, die een gunstig getuigschrift van haar meekreeg, te verzoeken het land te verlaten. In april 1550 vertrok Laski naar Londen.

De modelkerk te Londen

De zeer jonge koning Edward VI volgde zijn ministers en aartsbisschop Cranmer in het reformeren van Engeland tot een protestantse natie. De geestelijkheid was echter "not a preaching clergy, it was not an informed clergy, and it was not a clergy in which thought was in motion."⁴⁾ De werken van Luther, Calvijn, Zwingli, Melancthon, Bullinger en Osiander werden daarom vertaald en gedrukt. Elke kerk moest de *Paraphrases* van Erasmus en het *Book of Homilies* van Cranmer aanschaffen en gebruiken. De reformatie zou verder worden vastgelegd in een kerkboek, het door Cranmer herziene *Book of Common Prayer*.

Behalve door deze interne maatregelen werd de Engelse reformatie ook bevorderd door het openstellen van de grenzen voor vluchtelingen. Cranmer wilde

een vereniging van alle protestantse kerken en nodigde vele leiders uit, die onder het bewind van Karel V vooral sinds 1544 werden verdreven. Tussen 1547 en 1553 kwamen ongeveer veertig predikanten en professoren naar Engeland, waaronder de Italiaan Peter Martyr, Bucer en Laski. Martin Bucer (1491-1551) was predikant te Straatsburg geweest, waar Calvijn, uit Noord-Frankrijk afkomstig, hem in 1538 kwam helpen. In 1540 trouwde Calvijn op aanraden van Bucer met Idelette van Bure uit Luik. Bucer werd in Engeland hoogleraar te Cambridge. Hij schreef in 1548 naar Emden om een krachtig predikant voor de vele buitenlanders. Hij stierf reeds in 1551.

In Londen en omstreken woonden veel vluchtelingen en van ouds vele ambachtslieden en handelaren uit de Nederlanden. Laski kreeg de leiding over de vluchtelingenkerken en moest met name de Nederduitse en Waalse kerk organiseren. Hij kreeg daarbij de hulp van Jan Utenhove (1520-1565) en Martijn de Cleyne of Micron (1523-1559), beide uit Gent, en de geleerde Wouter Deelen (omstreeks 1500-1563), die in Amsterdam rector van de Latijnse school en in Engeland bibliothecaris van koning Hendrik VIII was geweest. De edelman Utenhove had in 1543 een ketters rederijkerspel op zijn landgoed doen opvoeren. Hij was naar Bucer in Straatsburg gevlucht en in 1548 was hij, evenals Bucer op uitnodiging van Cranmer, naar Cambridge gekomen en daar had hij een eerste gemeente van gereformeerde vluchtelingen gesticht.⁵⁾

Utenhove werd bij Laski te Londen vertaler en één van de vier ouderlingen. Micron en Deelen werden predikant. Op 25 juni 1550 werd de kerk van de augustijnse monniken, Austin Friars, aan hen ter beschikking gesteld. De koninklijke kroniek meldt: "It was appointed that the Germans should have the Austin Friars for their church to have their service in, for avoiding of all sects of Anabaptists and suchlike."⁶⁾ De Latijnse charter vermeldt dat de vorming van een zuiver gereformeerde modelkerk mede een voorbeeld moest worden voor de hoognodige reformatie der Engelse Kerk.⁷⁾

De ervaring, in Oostfriesland opgedaan, maakte een snelle opbouw mogelijk. Laski publiceerde zijn *Compendium doctrinae* en Utenhove vertaalde dit "cort begriip der leeringhen" en voegde er enkele gebeden en tien psalmen aan toe.

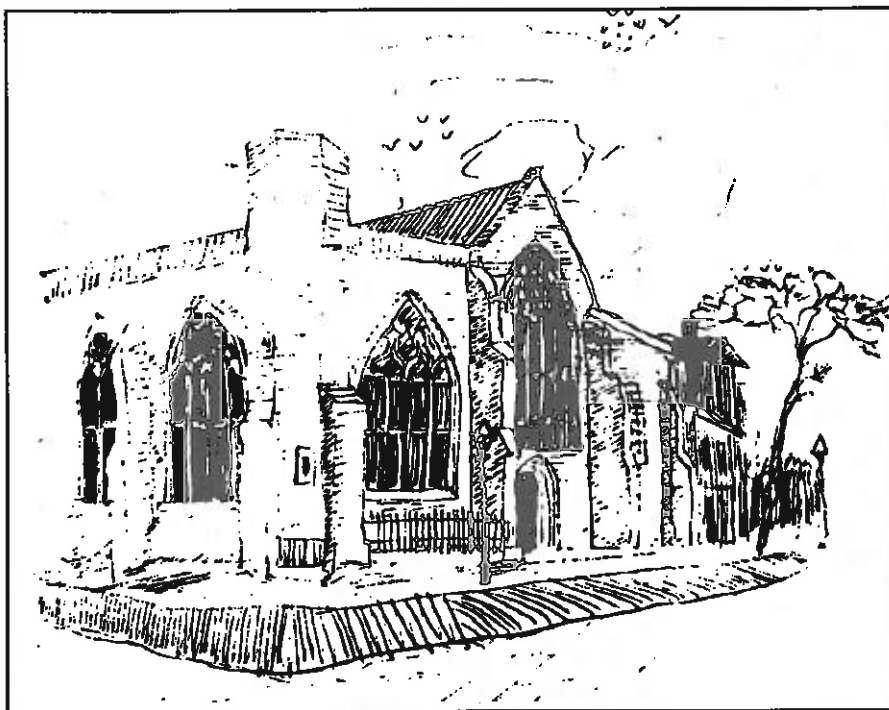
Deze psalmen vormden het begin van de psalmberijming van Utenhove. Hij vertaalde ook de Emders catechismus, die als grote catechismus in Londen dienst deed. Mierdmans drukte deze drie uitgaven in 1551. Micron maakte een "cleyne catechismus oft kinder leere," die in 1552 door Van den Berghe werd gedrukt. Micron vertaalde ook de *Forma ac Ratio* van Laski, die in 1554 gereed kwam als *De christlicke ordinancien*. Dit werk van Laski diende later als grondslag voor de kerkorde van de Engelse en Schotse Presbyters. Micron schreef ook nog *Een claer bewijs, van het recht gebruyck des Nachtsmaels Christi*.

In 1553 kwam bij dit alles gereed: "Een corte ondersoekinghe des gheloofs, over die ghene, die haer totter Duytsche ghemeynte, die te Lonnen es begheven wille, uut ghestelt door die dienaers der selver."⁹⁾ Heijting kon op grond van zijn nauwkeurig onderzoek het volgende concluderen: "Van de teksten voor de Nederlandse gereformeerden neemt derhalve de Heidelbergse catechismus duidelijk de eerste plaats in. Daarnaast kan echter de betekenis van de *Korte onderzoeking des geloofs* nauwelijks overschat worden."⁹⁾

Van Londen naar Emden

De Engelse reformatie kwam tot een abrupt einde toen koning Edward in juli 1553 overleed, pas zestien jaar oud. Mary Tudor volgde hem op en zij zou het volgende jaar met Philips, de zoon van haar volle neef Karel V, trouwen. Een groot deel der Nederlandse gemeente moest vertrekken. In twee Deense vaartuigen scheepten zich 175 bannelingen in, waaronder Laski, Utenhove en Micron. De barre tocht langs Noorwegen naar Denemarken, Polen en Duitsland heeft Utenhove met verve beschreven in zijn *Simplex et fidelis narratio*. Omdat de vluchtelingen nergens welkom waren, behalve in Emden, vond men elkaar na maanden van ontbering daar terug. Emden werd in die jaren een vluchthaven voor ballingen. Het fundamentele werk van gemeentevorming was echter al in Londen afgerond.

De drukkers en de uit het klooster getreden priesters waren de grootste verspreiders van de hervorming in de Nederlanden en daardoor het meest gezochte ketter. In Londen hadden die drukkers werk gevonden. Van belang was dat uit Engeland deze naar Emden

Vincent van Gogh, Kerk van Austin Friars

meekwamen. Steven Mierdman, Nicolaes van den Berghe en Gilles van der Erven hebben eerst in Londen en daarna in Emden gewerkt. Van hen heeft Gilles van der Erven, evenals Utenhove en Micron uit Gent afkomstig, omstreeks 1561 het enig overgebleven exemplaar van de *Emder Bedingen*, het gebedenboekje uit Emden, aldaar gedrukt.¹⁰⁾

Oorsprong van het Grote ABC of Haneboek

Het verschil tussen de Emders Bedingen als uniek bewaard gebleven drukwerk en de meer dan 200 exemplaren, die Heijting van de Korte Onderzoeking heeft teruggevonden, is vooral daaruit te verklaren dat de kleine schoolboekjes letterlijk verbruikt werden en niet behoorden tot het kerkboek. Ze werden in grote aantallen gemaakt, maar waren erg klein en werden veelal versleten en weggedaan. Het overgebleven exemplaar in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam bleef bewaard doordat het achter de *Hondert Psalmen Davids* van Utenhove, in 1561 te Londen door de bekende John Day gedrukt, was ingebonden.¹¹⁾

Wat ik nu wil aantonen is dat de tekst van de Emders Bedingen, en daarmee het Nederlandse Haneboek, te Londen in de jaren 1550-1553 is ontstaan.

Het ABC boek, Primer in het Engels en Fibel in het Duits, is het boekje waaruit de kinderen leerden lezen. Het bevat

te tenminste de drie belangrijkste christelijke teksten: de tien geboden, het Onze Vader en de twaalf geloofsartikelen. Vanaf een vroeg begin van de kerk moesten alle christenen deze teksten, soms met een enkele toevoeging, uit het hoofd leren. Men vindt deze teksten in verschillende manuscripten van Middeleeuwse gebedenboeken. Uit de tijd van Karel de Grote is deze verplichting al bekend. In *Die tafel des kersteliken levens*, door Gerard Leeu in 1478 te Gouda gedrukt, staat bijvoorbeeld: "Item men sal hem leren dat pater noster, Ave Maria, die XII articulen des heylighen kersten gheloues, die tien gheboden goods en die moet een yghelijc kersten mensche houden die tot gode comen wil." Ik citeerde al de Emdense schoolinstructie van Laski, met vermelding van vrijwel dezelfde verplichting. Door de reformatie werd de structuur van het eerste leesboekje overgenomen en de inhoud aangepast.

Toen de drukkunst was uitgevonden, werden vanaf het begin, eerder dan de bijbel, schoolboekjes gedrukt. Misschien heeft Coster van Haarlem, die men ten onrechte noemt als de uitvinder van de boekdrukkunst, of een andere Nederlander, abecedaria als houtsnede van een plankje afgedrukt. Men kent het letterbordje of hoornboekje met het abecedarium van één blaadje, het klein ABC boekje van acht bladzijden en het grote

ABC boek van zestien kleine pagina's. Om dit laatste boekje gaat het. De inhoud van de Emdr Bedingen bestaat uit de volgende elementen:

1. Het ABC in zeven grote en kleine lettertypen, afgesloten met de tekst: "Men moet in den a.b.c. geoeffent wesen, Eermen wt eenige boecken yet kan lesen."
2. Vocalen, stomme letteren, syllaben van Ab tot Uz en van Ba tot Zu.
3. De thien gheboden.
4. De Hooftartijkelen onses Christelicken gheloofs.
5. Dat Vader onse.
6. Van den Doop.
7. Van het hooghweerdich Nachmael Christi.
8. Van de Christelicke Straffe.
9. Een zestal gebeden.
10. De Romeinse samen met de Arabische cijfers.

Dat de Emdr Bedingen de oorsprong van het Haneboek is, blijkt door vergelijking. Een ABC boek met de haan, Amsterdam 1781, bevat de elementen 1 tot en met 7 en 9, met aanpassing van de bijbelteksten overeenkomstig de Statenvertaling. Op de tekstpagina vindt men: "Men moet in 't A/B/C/ geoeffend wezen/ Eer men in eenige Boecken iet kan lesen." Er zijn ook zes gebeden.

In de 16e eeuw was de bijbeltekst nog niet gestandaardiseerd. Het viel mij op dat een eenvoudige tekst als van het Onze Vader in alle bijbelvertalingen uit die tijd een eigen vertaling kent. De bijbelteksten in de Emdr Bedingen blijken nu identiek te zijn aan die in de Catechismus van Laski, de Grote Catechismus met voorwoord van Utenhove, in 1551 te Londen verschenen. De merkwaardige initialen van de Emdr Bedingen vond ik terug in de 'Deus-aes bijbel', die Gilles van der Erven, eerder drukker in Londen, in 1561-62 in vier delen te Emden drukte.

Van belang is dat in de kerkorde van Laski, dat wil zeggen in de door Micron vertaalde Christlicke Ordinancien, staat: "Wij hebben in onse Ghemeynte twee Cathechismos, oft kinderleeren: de een is de cleyne, ende de ander de groote." Als de jongens en meisjes vijf jaar zijn "moeten dese kinderen van buyten weten, de drie hoofdstucken des Christelicken Religioens. Te weten: het Vader onse, het Apostolisch gheloove, ende de tien Gheboden. De welcke na dat syse wel kunnen, so worden sy in de cleyne

kinderleere geleert, geoeffent ende tweemaal des iaers geexamineert." Ook was er "tot breeder reformacie onser Gemeynthe," "een kinderschole ende de kinderleere, ter oefeninghe des ionckheys aengericht." Ouderling Hermes Bache-reel werd schoolmeester en hij had voor zijn onderwijs uiteraard boekjes nodig, die er allemaal waren. Alleen van het eerst benodigde ABC boek, met dezelfde teksten als de kleine en grote catechismus, is dat niet bekend. Wat ontbreekt, kan niet geteld worden, maar wel met enige zekerheid verondersteld.

Er is nog een argument om de herkomst van de Emdr Bedingen in Londen te zoeken. De naam zegt dat het schoolboekje door de zes gebeden werd gekenmerkt. De Duitse Fibel kwam van Luther en bevatte tevens uitleg van de kernteksten. De Engelse Primer kwam uit het getijdenboek, dus een gebedenboek, voort. Cranmer zorgde voor een Primer ten behoeve van prins Edward en de Engelse jeugd en die primer bevatte Engelse gebeden. In 1553 verkreeg John Day het privilege om voortaan alle primers te drukken. Op het titelblad van zo'n primer van John Day staat de toevoeging: "Wherunto is added certayn graces to be sayd before dynner and supper." In het bewaard gebleven tekstdeel vinden we ook een gebed voor Edward VI, de regering en voor de verbreiding van het Evangelie.¹²⁾

De teksten van Laski door Utenhove vertaald, de school te Londen, de aanwezigheid van drukkers en het Engelse karakter van het ABC boek als gebedenboekje maken het voor mij zeker dat de Emdr Bedingen, en daarmee het Groot ABC of Haneboek, zijn oorsprong heeft in de jaren 1550 tot 1553 van de vluchtelingen en modelkerk te Londen.

De haan, die Petrus tot berouw opriep en de kinderen vermaande vroeg op te staan, werd later toegevoegd. Opmerkelijk is dat de drukker John Day als spreuk in zijn uitgaven "Arise, for it is Day" gebruikte, wat aan een haan herinnert. In lied 371 van het *Liedboek voor de Kerken*, een lied van omstreeks het jaar 400 na Christus, lezen we:

De haan kraait dat de dag begint,
het licht het duister overwint.
Christus spreekt in het hart ons aan
om tot het leven op te staan.

Terwijl de Emdr Bedingen tot ongeveer 1800 van fundamentele betekenis bleven voor het onderwijs in de Nederlan-

den, verdween de Korte Onderzoeking reeds twee eeuwen eerder uit het kerkboek, toen het geschrift in 1608 door het Kort Begrip werd vervangen. De Korte Onderzoeking was vooral een geschrift voor bekeerlingen, zoals er in de zestien-de eeuw veel waren.

Invloed van Laski en van de Londense modelkerk

Na 1553 bleef het experiment van Londen van belang. Onder koningin Elisabeth werd Austin Friars opnieuw aan de vluchtelingen ter beschikking gesteld en de kerk functioneert nog steeds voor de Nederlanders in Londen en omstreken. Na de verwoesting door Duitse bombardementen werd de kerk op de oude plaats, in het financiële centrum van de stad, herbouwd.

Een andere vluchtelingen gemeente, die te Frankfurt, kwam door het initiatief van uit Engeland verdreven Waalse wevers tot stand. Een vluchtelingen gemeente voor de Nederlands taligen werd gevormd toen Laski met Utenhove in 1555 Frankfurt bezocht en Micron er preekte. Dat was nadat een eerdere poging tot gemeentestichting, door Utenhove in 1546, was mislukt. De 24-jarige Petrus Datheen, gewezen Karmeliet, werd als predikant aangesteld, zoals hij dat al eerder korte tijd was geweest te Londen en Emden. Om problemen met de stad Frankfurt tot een oplossing te brengen, kwam Calvin naar die stad en daar hebben Laski en Calvin elkaar ontmoet. Uit gewisselde brieven en ook nu bleek, dat ze niet werkelijke van elkaar verschilden.

De haan bekeert licht 't Heeren Dagh/
Dreft by sin Dureghen ontsagh:
Dy coept en weder broegh een 't werck /
En Sonbargh dreft igj in de werck.

De Nederlandse Geloofsbelijdenis werd in 1561 door Guido de Brès, voorganger van de Gemeente onder het Kruis te Bergen, opgesteld. Hij was tevoren een lid van de modelkerk in Londen geweest. Zijn geloofsbelijdenis had een ander karakter dan de catechismi uit Londen. Ze was uitgebreider, scherper geformuleerd en ook meer politiek van aard, maar er sprak geen ander geloof uit.

De vluchtelingen uit Londen leerden in Denemarken en Duitsland het verschil met en de vijandigheid van de Lutherse kerken kennen en in Emden het verschil met de Dopersen. Vanaf 1555 is er, door ervaring wijs geworden, geen streven meer naar samenwerking met de andere reformatorische stromingen.

Toen een volgende generatie leiding ging geven kwam, was het proces van kerkstichting nog in volle gang. Men vond toen elementen van de kerkelijke organisatie van Laski al te democratisch. Maar niet ontkent kan worden dat de modelkerk de eerste kerk was, die los van de staatskerk optrad.

Calvijn was een scherper geest dan Laski en Calvijn kon evenals Guido de Brès helder formuleren. Van belang was ook dat Calvijn te Genève een hogeschool stichtte, en dat zijn *Institutie* in 1560 in vertaling ter beschikking kwam. Londen was meer een school voor de kerken, Genève een hogeschool.

Utenhove vertaalde te Emden het Nieuwe Testament, maar men had bezwaren tegen de taal van Utenhove, die te letterlijk en te voornaam was. De bijbelvertaling van Godfried van Wingen, ook al uit Londen, sprak meer aan. De volksman Datheen nam voor zijn psalmen de Franse melodieën over, hetgeen de eenheid met de Waalse gemeenten ten goede kwam.¹³ Kortom, bij de verdere opbouw van de reformatorische kerken verdween het te Londen gelegde fundament onder het maaiveld. Maar de reformatorische kerk bleef wel gefundeerd op de stichting in Londen. Zonder het werk van Laski en zijn medewerkers is de religieuze achtergrond van de Opstand niet goed te begrijpen.

Na de stichting van de vluchtelingenkerk te Frankfurt keerde de zieke Laski naar zijn vaderland terug om ook in Polen als reformator te werken. Utenhove vergezelde hem als secretaris. Na de dood van Mary Tudor ging Utenhove

in 1559 weer naar Londen, waar hij in 1565 overleed. Laski was, toen Utenhove vertrok, ernstig ziek en hij stierf in zijn vaderland in januari 1560. Calvijn zou hem vier jaren overleven. Micron was als predikant van Norden in Oostfriesland reeds in 1559 overleden.

Laski had in het Latijn gepubliceerd en zijn gedrukte werken werden door de Jezuïten ijverig opgespoord en vernietigd. Men vergat zelfs de betekenis van Laski tot de Universiteit van Groningen een prijsvraag uitschreef om deze reformator van Emden met Calvijn te vergelijken. Abraham Kuyper ging op deze prijsvraag in, promoveerde op dat onderwerp en gaf de door hem verzamelde werken van Laski uit. Zijn studie van Laski en Calvijn werd ten slotte een belangrijke factor in de geschiedenis van Kuypers bekering tot het Calvinisme.¹⁴

Noten:

1. G.E. Duffield, *The work of Thomas Cranmer*, met introduction van J.I. Packer. (Appleford 1965) Met brief van Cranmer aan Utenhove, d.d. 4 juli 1548, 311-313.
2. Erasmus merkte dd. 13 augustus 1527 in een brief aan de oom van Laski over hem op: "Ik, de oude man heb van de jongere geleerd, wat de jeugd meestal van de ouderdom leert: nuchterheid, bezonnenheid in het spreken, bescheidenheid en zuiverheid van karakter; ik ben in het samenzijn met hem een beter mens geworden."
3. H. Dalton, *Johannes a Lasco*. Vertaald door P.C. van Oosterzee. (Utrecht 1885) 293.
4. W.K. Jordan, *Edward VI*. Deel 1, "The young king". (Londen 1968) 132, alwaar ook de veel verklarende opmerking: "Though offering little formal resistance to the course of reform, this clergy was the despair of active and evangelical bishops, of whom Hooper is only the most famous, as they came to realize that the Reformation could root itself and prosper only if an educated, as well as a Protestant, clergy could be installed in England."
5. J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*. (Brussel 1975) 77-85, 323, 325-330.
6. W.K. Jordan, *The chronicle and political papers of king Edward VI*. (Londen 1966) 37.
7. L. Knappert, *Het ontstaan en de vestiging van het protestantisme in de Nederlanden*. (Utrecht 1924) 295.
8. Van de eerste druk is geen exemplaar bekend, de tweede druk verscheen als onderdeel van "De christlicke ordinancien" van Micron te Emden in 1554, en van de derde druk vond ik het enig bekende exemplaar terug in de bibliotheek van mr. H. Bos. Zie: J. Stellingwerff, *De mr. H. Bos-bibliotheek van de Vrije Universiteit*. (Amsterdam 1971) met facsimile van *Een corte vndersouckinge des gheloofs*, anno 1555.
9. W. Heijting, *De catechismi en confessies in de Nederlandse Reformatie tot 1585*. (Nieuwkoop 1989) I, 32. Van de Korte Onderzoeking

vond Heijting 71 drukken en meer dan 200 exemplaren en van de Heidelbergse Catechismus 62 drukken.

10. J. Stellingwerff, "De drukker van de Emdere bedingen," in: *Uit bibliotheektuin en informatieveld*; opstellen aangeboden aan dr. D. Grosheide bij zijn afscheid als bibliothecaris van de Rijksuniversiteit Utrecht. (Utrecht 1978) 199-208.
11. J. Stellingwerff, *Kleine geschiedenis van het Groot ABC-boek of Haneboek*. ('s-Gravenhage 1979) met reproductie van de *Emdere Bedingen* en facsimile van het Haneboek, (Amsterdam 1781). Dit boekje is een geschenkuitgave van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en niet in de handel.
12. J. Ketley, *The two liturgies, A.D. 1549 and A.D. 1552.. with other documents set forth by authority in the reign of King Edward VI*. (Cambridge 1844). Het eenzijdig bedrukte vel van de primer gedrukt door Day bevindt zich in de bibliotheek van Ushaw College te Durham. Reproductie in: "Kleine geschiedenis van het Groot ABC-boek of Haneboek", genoemd in noot 11. Over Day: C.L. Oastler, *John Day, the Elizabethan printer*. (Oxford 1975) In deze bibliografische studie ontbreken gegevens over dit drukvel van een vroege primer van Day.
13. Over de psalmen van Utenhove, o.a. J. Smelik, *O Sangerige Keeltjes!* (Leiden 1993) 57-59. En ook: J. de Bruijn en W. Heijting, *Psalmzingen in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden*. (Kampen 1991) 150-153.
14. Met Kuyper is, vanaf de prijsvraag van de universiteit te Groningen op 15 april 1859, het Laski-onderzoek begonnen. Zie van mij: *Dr. Abraham Kuyper en de Vrije Universiteit*, (Kampen 1987) 26-46, en "De bekering van Kuyper volgens zijn 'Confidentie'," in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Jg. 3. (Kampen 1989) 44-64.

Over de situatie in Londen nog: C.H. Smyth, *Cranmer and the Reformation under Edward VI*. (Cambridge 1926) reprint Westport, Conn. 1970; W.K. Jordan, *Edward VI*. Deel 2, "The threshold of power". (Londen 1970) 240-375.

Van belang zijn: F. Pijper, *Jan Utenhove, zijn leven en zijne werken*. (Leiden 1883); J.H. Gerretsen, *Micromius, zijn leven, zijn geschriften, zijn geestesrichting*. (Nijmegen 1895); M. Woudstra, *De Hollandsche vreemdelingen-gemeente te Londen*. (Groningen 1908); A.A. van Schelven, *De Nederlandsche vluchtelingenkerken der XVIIe eeuw in Engeland en Duitsland*, in hunne betekenis voor de Reformatie in de Nederlanden. ('s-Gravenhage 1909); J. Lindeboom, *Austin Friars*; geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Londen 1550-1950. ('s-Gravenhage 1950) en G. Bouwmeester, *Johannes a Lasco*; een uitverkoren instrument Gods ('s-Gravenhage 1956).

Een algemeen overzicht geeft A.F. Mellink, "Pre-reformatie en vroege reformatie 1517-1568" in deel 6 van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. (Haarlem 1979) 146-165.

Men vindt tenslotte een uitvoerige opgave van literatuur in deel 1 van het proefschrift van W. Heijting. Deel 2 bevat 341 afbeeldingen van het besproken drukwerk en de registers.

Geloofsvervolgingen tijdens de Nederlandse Opstand

Kees Hoksbergen

*De beul trad aen om worgen
Doen sloot sy haer oogen fijn,
Hebbende in 't hert verborgen
Een trooster, niet om sorghen,
Verlanghende thuys te sijn.*

Dit is een fragment uit een gedicht dat gaat over Wendelmoet Claesdochter, een vrome weduwe uit Monnikendam. Zij werd in 1527 ter dood veroordeeld, omdat "si gevonden was in een misge-loove van het sacrament, ende dat si onbewegelic daarbi bleef".¹⁾

Is dit een voorbeeld van vele duizenden anderen? Of was het toch minder erg? In dit artikel zal, na een korte inleiding, iets gezegd worden over de doopsgezinde, de gereformeerde en de rooms-katholieke slachtoffers van geloofsvervolgingen tijdens de Nederlandse Opstand, waarbij vooral duur, intensiteit en aantallen aan de orde komen. Tenslotte zal gepoogd worden een balans op te maken. Veel aspecten van de Tachtigjarige Oorlog zullen buiten beschouwing moeten blijven. Er zal bijvoorbeeld niet ingegaan worden op het 'protestantiseringsvraagstuk' en het is niet de bedoeling geweest om naar nieuw bronnenmateriaal te zoeken.

Inleiding

In de eerste helft van de zestiende eeuw klinkt de grote betekenis van Luther door in de algemeen gebruikte aanduiding van ketterse stromingen in die dagen. Alle kritische geluiden ten opzichte van de rooms-katholieke kerk worden namelijk aangeduid met de term 'lutherije'.

Vooraf in de zuidelijke gewesten is de godsdienstige onrust groot. Antwerpen is van het begin af een broeinest van lutherije. Al in 1520 verschijnen er de eerste vertalingen van geschriften van Luther. Maar ook in de noordelijke gewesten worden de symptomen van lutherije sterker. In de opkomende handelsstad Amsterdam bijvoorbeeld genieten de kettersgezinden de stille bescherming van de schout Jan Hubrechtszn. Zo is het op meer plaatsen. In feite worden de nieuwe opvattingen getolereerd en dikwijls door de autoriteiten met sympathie beoordeeld. De 'hoge overheid' van de Nederlanden voelt zich tenslotte genoodzaakt maatregelen te nemen. Op 1 juli 1523 worden in Brussel de eerste martelaren, Hendrik Vos en Johan van Esschen, ter dood gebracht.

Ondanks de repressie dringt de nieuwe leer door onder brede lagen van de bevolking. Lutherse geschriften worden verspreid en op geheime bijeenkomsten besproken. In de loop der jaren grijpt de overheid steeds meer in om deze ontwikkeling te onderdrukken en stijgt het aantal vonnissen met straffen als verbanning, betaling van boete, het verrichten van een bedevaart, geseling, doorboring van de tong, en te 'schande stellen'. In enkele gevallen wordt al de doodstraf uitgesproken.

In de noordelijke Nederlanden wordt in 1525 de zes-en-twintigjarige Jan de Bakker (Pistorius) in Den Haag op de brandstapel gebracht. Veel vooraanstaande vertegenwoordigers van de lutherse richting verdwijnen rond 1530 over de grenzen. Plakkaten uit de jaren 1525 tot 1530 dreigen met steeds strengere straffen. Vanaf die tijd komt ook in de Nederlanden een nieuwe stroming op: de doperse richting.

"Het Offer des Heeren"

In de 16e eeuw werd een groot aantal zogenaamde 'martelaarsboeken' uitgegeven (overigens niet alleen door de doopsgezinden) vol met getuigenissen over arrestaties en terechtstellingen van gelovigen, dikwijls ook alleen met de namen van slachtoffers.

Het oudste doperse martelaarsboek draagt de titel "Het Offer des Heeren". Het verscheen voor het eerst in 1562 en heeft nog vele herdrukken beleefd. Op basis van dit soort boeken zijn veel schattingen over aantallen slachtoffers gegeven. Wat betreft de periode van 1530 tot 1600 spreken W.J. Kühler en N. J. van der Zijp van resp. 1500 en 2500 slachtoffers.²⁾ We merken hierbij wel op, dat na het gewelddadige optreden van de Wederdopers in bijvoorbeeld Amsterdam en Münster alle 'kettters' door de regering als oproermakers worden gezien en ook vaak 'dopersen' worden genoemd. Het is wel duidelijk dat mede daardoor de meeste slachtoffers in die jaren onder de dopersen gevallen zijn. Hun opvattingen over overheidsgezag en hun actief getuigen tegen wereldgelijkvormigheid werden ook als bedreigend ervaren.

Ondanks haar grote verbreiding onder brede bevolkingsgroepen, vooral in de noordelijke gewesten, krijgt de beweging te maken met zware tegenslagen. De mislukte aanslag op Amsterdam op 10 mei 1535 en de val van Münster in juni betekenen het begin van het einde. Er vallen in die tijd de meeste slachtoffers. Hoewel veel doopsgezinden hierna een afkeer krijgen van geweld blijven de overheden hen vooral zien als de erfgenamen van de gewelddadige dopersen en worden ze streng vervolgd. Het aantal martelaren onder de doopsgezinden is daarom ook later in de jaren veertig van de zestiende eeuw niet gering. Aan het eind van die jaren gaat onder invloed van Menno Simons het doperdom als zelfstandige beweging zich duidelijker profileren. Ze worden 'de stillen in den lande' genoemd. De omvang en de spreiding van de beweging is aanzienlijk.

In alle delen van de Nederlanden blijven de vervolgingen doorwoeden. In

Op deze gravure van Pieter Bruegel de Oude worden veel van de 16e-eeuwse straffen getoond: de pijnbank, onthoofden, geselen, de brandstapel, hand afhakken, ophangen en folteren.

Gent, in Amsterdam, maar ook in Leeuwarden vallen slachtoffers. Toch zijn de vervolgingen in het zuiden het zwaarst. In de jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw vluchten daarom veel vervolgte doopsgezinden uit de zuidelijke gewesten naar het noorden. Daar breekt vooral in Friesland een hevige strijd uit tussen de verschillende doperse richtingen. De latere geschiedenis van de doopsgezinden in de zestiende en zeventiende eeuw kenmerkt zich door veel tegenstellingen. Na de eerste roerige jaren leven ze meestal wat teruggetrokken in de Republiek.

De vervolgde calvinisten

Voor na 1560 ontplooiën de calvinisten een grote activiteit. Het zuiden gaat daarbij voorop. De theologische Faculteit van Leuven schrijft op 14 mei 1565 aan Filips II: "De godsdienstige toestand zien wij met de dag slechter worden en de ketterijen verspreiden zich snel en ongrijpbaar. Zozeer dat, indien men niet dadelijk ingrijpt, het te vrezen is, dat

weldra in al deze streken het geloof en de oude godsdienst volledig zullen ineensstorten."³⁾

De angst voor revolutionaire activiteiten van de wederdopers speelt hierbij een rol. Het is bekend, dat Guido de Brès, mede om aan te tonen, dat de calvinisten niets met de wederdopers te maken hadden, de Nederlandse Geloofsbelijdenis schrijft. Zijn poging om de koning te overtuigen dat deze de 'nieuwe religie' moet beschermen hebben geen resultaat. Integendeel, de felle vervolgingen houden aan. Het gevolg is, dat veel calvinisten de regering steeds meer gaan beschouwen als een 'vreemde ende niet onse behoorlycke overheit'. Intussen wordt ook het streven om in de onderdrukking een echte kerkorganisatie op te bouwen steeds groter. De vluchtelingenkerken in Engeland en Duitsland spelen daarbij een belangrijke rol.

In het begin van de jaren zestig van de zestiende eeuw is het in veel streken in het zuiden erg onrustig, ook omdat de economische omstandigheden slecht

zijn. De regering ziet kans met hard militair optreden in 1563 de orde redelijk te herstellen. Het vertrek van Granvelle in 1564 lijkt de calvinisten weer een kans te geven. In het noorden is de onwil om 'kettters' te vervolgen al eerder duidelijk geworden. Vanaf 1560 wordt er in het noorden niemand meer geëxecuteerd. Ook in het zuiden worden de jaarlijkse executies in 1564 beduidend minder. Veel vluchtelingen keren terug. Het is het voorspel van het 'wonderjaar'. De gewelddadige beeldenstorm in 1566 heeft tot gevolg dat de calvinisten in de praktijk zelf maar godsdienstvrijheid nemen.

De berichten over de aantallen calvinisten zijn niet helemaal betrouwbaar. Uit 1563 zijn gegevens bekend van hagepreken die worden bijgewoond door enkele honderden personen. Maar andere bronnen geven een veel kleiner aantal op. In 1566 blijken de aantallen opeens veel groter. Er wordt dan al snel over duizenden gesproken. Uit gegevens van de Raad van Beroerten blijkt dat er na de

beeldenstorm sprake is van ongeveer 1100 executies en bijna 12000 andere vonnissen, waaronder vele verbanningen.⁴⁾ Als we er van uit gaan dat vooral predikanten en hun helpers, actieve rebellen en beeldenstormers, worden gevonnist dan zal het duidelijk zijn dat we voorzichtig moeten zijn met het spreken over het werkelijke aantal calvinisten en over het werkelijke aantal calvinistische slachtoffers. Niet alleen de executies, maar ook het vaak wrede optreden van de Spaanse troepen hebben een diepe indruk gemaakt op de tijdgenoten. Door dit alles is het bijzonder moeilijk het echte aantal door executies omgebrachte calvinistische geloofsslachtoffers te schatten.

Katholieken in de knel

Ook veel rooms-katholieken in de Nederlanden zitten in de jaren zestig in een moeilijke situatie. De meeste katholieken moeten niets hebben van de vervolgingen. De onwil in de noordelijke gewesten om de plakkatens uit te voeren spreekt duidelijke taal. Ook in het zuiden zijn er maar weinig fanatieke rooms-katholieken die instemmen met het optreden van de inquisitie. Na de komst van Alva zijn het trouwens niet alleen 'ketters' die worden vervolgd. Allen die zich in de ogen van de koning (of van Alva) hebben misdragen worden aangepakt. Er wordt weinig of geen onderscheid gemaakt tussen rooms en protestant. Wat dat betreft zijn er onder de duizenden slachtoffers zeker ook veel rooms-katholieken. Onder de vele bal-

lingen bevinden zich trouwens ook een aantal rooms-katholieken. Velen behoren tot de kring van de gewestelijke en stedelijke ambtenaren. Ook veel landedelen horen erbij. De terechtstellingen hebben na 1566 vooral ten doel het particularisme aan te pakken. Ook het bang maken van de bevolking speelt een rol. In 1567 schrijft Alva aan de koning: "Een ieder moet voortdurend in angst verkeren... zo zullen de steden zich voegen..."⁵⁾ En de schrik komt er in. Een tijdgenoot schrijft: "De duivel was overal rasende". En een ander vertelt: "Dus hoorde men dagelijks niet als van bloedvergieten."⁶⁾ Reagerend op de repressie van Alva nemen ook calvinisten deel aan het geweld. Veel rooms-katholieken lopen dan wegens vermeende of echte spaansgezindheid steeds meer gevaar.

Ondanks het feit, dat de Staten van Holland en ook de prins van Oranje vrijheid van godsdienst waarborgen, zijn toch een aantal rooms-katholieken het slachtoffer geworden van het optreden van radicale geuzen. Berucht is de moord op de negentien Gorcumse geestelijken. Als de geuzen het kasteel te Gorcum veroveren nemen ze twintig monniken gevangen. Ze worden meegenomen naar Den Briel en daar doodgemarteld. De slachtoffers werden door de rooms-katholieke kerk vereerd als de Gorcumse martelaren. Ook in een aantal andere steden vallen er rooms-katholieke slachtoffers. Het geuzengeweld tegen kloosters, kerken en weerloze priesters is door de prins en door de overheden zo veel mogelijk tegengegaan en veroordeeld.

Het aantal slachtoffers van dit 'calvinistisch geweld' is daarom beperkt. Maar dit geweld heeft wel veel indruk gemaakt en de positie van de rooms-katholieken was inderdaad kwetsbaar. Zoals bekend is er van de beoogde godsdienstvrijheid niet veel terecht gekomen. Wel is er later sprake van gewetensvrijheid. Niemand wordt vervolgd om zijn geloof, maar de openbare godsdienstoefening is niet aan ieder toegestaan.

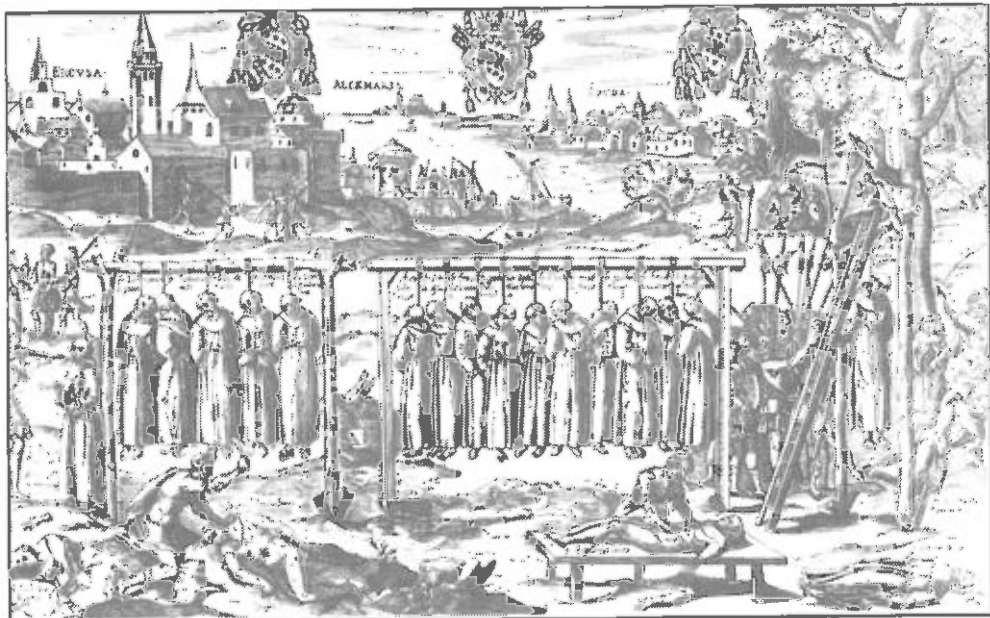
Klopt het beeld wel?

Het beeld dat door de veelheid van gegevens ontstond is in de loop der jaren vaak bijgesteld. De opvattingen van de doopsgezinden waren voor een belangrijk deel gebaseerd op de eerder genoemde martelaarsboeken.

Ook in gereformeerde kring vormden martelaarsboeken geliefde lectuur. Het martelaarsboek van Adriaan van Haamstede, *De geschiedenis ende doodt der vrome Martelaren*, werd tot in de achttiende eeuw minstens 24 keer herdrukt. Ook de rooms-katholieken hadden hun martelarenboeken. De boeken van Estius en Opmeer vertellen uitvoerig over de Gorcumse martelaren. Latere geschiedsschrijvers baseren zich voor een deel op deze martelarenboeken. Daarnaast zijn er de andere 'bronnen' van bekende schrijvers als Van Meeteren, Bor, Reidt en Brandt. Over de door velen van hen genoemde getallen wordt nu wat genuanceerd gedacht.

We willen proberen in grote lijnen enkele opmerkingen te maken over de aantallen slachtoffers. In het algemeen

Op 25 juni 1572 viel Gorcum in handen van de geuzen. Lumey liet 19 rooms-katholieke geestelijken naar Den Briel overbrengen, waar zij in de nacht van 8 op 9 juli werden omgebracht, ondanks Oranjes bevel tot vrijlating (Gravure van J. Nolin).

is duidelijk dat in de jaren twintig van de zestiende eeuw de slachtoffers vooral vielen onder de aanhangers van Luther. Zoals gezegd was de term 'lutherij' overigens een verzamelnaam voor allen die kritiek hadden op de rooms-katholieke kerk. De gegevens uit de bronnen lijken er op te wijzen, dat er geen sprake is van grote aantallen. De straffen in de plakaten tegen de lutherij genoemd worden wel steeds strenger. Ze culmineerden in het zogenaamde 'bloedplakkaat' van 1550. Dit schreef in alle gevallen van bewezen ketterij de doodstraf voor. In de jaren dertig vallen er, vooral door het revolutionaire optreden van de wederdopers, veel meer slachtoffers, slachtoffers van dat radicale optreden, maar later vooral ook slachtoffers onder de doopsgezinden. Zoals al eerder vermeld moeten we denken aan enkele duizenden. Onder de calvinisten vallen de slachtoffers vooral na 1560, als de calvinistische activiteiten op gang komen. De prins van Oranje vermeldt in zijn Justificatie dat Nederland vóór het jaar 1560 al meer dan 50.000 martelaren telde. De bloedige vervolging onder Alva moest toen nog beginnen. In de geschiedenisboeken van de eerder genoemde eerste geschiedschrijvers spelen deze grote aantallen steeds weer een rol. Volgens hedendaagse auteurs zijn deze aantallen echter veel te hoog.

Wat betreft de rooms-katholieke slachtoffers is er sprake van kleine aantallen. Wel zijn er in het begin van de jaren zeventig duizenden geestelijken en rooms-katholieke burgers met hun gezinnen weggetrokken. Godsdienstvrijheid was er in de 'geuzengebieden' niet, maar in het algemeen was er wel gewetensvrijheid.⁷

Balans

Dat er veel meer slachtoffers zijn gevallen dan in de martelarenboeken staan vermeld is wel zeker. De schattingen van toen zijn duidelijk overdreven. Voor een deel is die overdrijving mogelijk te verklaren uit een soort propaganda. De levensbeschouwing van de schrijvers heeft uiteraard ook te maken met de genoemde aantallen en de beschreven intensiteit. Dat geldt voor auteurs die in die tijd of kort daarna schrijven over de vervolgingen. Maar het blijft in feite ook gelden voor auteurs uit latere tijden. In de protestants-christelijke geschiedsschrijving zijn de grote aantallen heel lang gewoon

overgenomen. Ook had men dikwijls te veel en uitsluitend oog voor de ellende van de eigen vervolgd geloofsgenoten.

Dat daarna als een soort reactie de rooms-katholieke auteurs wel eens wat een eenzijdige grote nadruk hebben gelegd op de ellende voor veel rooms-katholieken is begrijpelijk. We moeten de verschrikkingen voor de bevolking in het algemeen niet onderschatten. We hoeven vandaag alleen maar om ons heen te kijken. Ook hedendaagse gegevens in de media vertekenen het echte beeld van verschrikkingen in oorlogsgebieden maar al te vaak. We krijgen dikwijls een volkomen verkeerd beeld. We kunnen ook nu bijvoorbeeld vaak maar heel moeilijk het werkelijke aantal slachtoffers schatten. Dat was in de zestiende eeuw uiteraard nog veel moeilijker. De executies, de vele andere straffen en de grote groepen ballingen hebben (terecht) een beeld van verschrikking opgeroepen. Dat daarbij mogelijk mede om propagandistische redenen over het aantal slachtoffers verkeerd werd geschreven is niet onbegrijpelijk. In de ervaringswereld van de angstige met veel ellende geconfronteerde bevolking was het allemaal veel erger dan de koele cijfers van nu lijken aan te geven.

Als we proberen een aantal gegevens op een rij te zetten komen we tot het volgende. Het totale aantal slachtoffers van de inquisitie wordt globaal geschat op ruim 3000, inclusief de 1100 executies onder de Raad van Beroerten. In de verschillende martelarenboeken worden ruim 900 namen genoemd. Daarvan zijn er ongeveer 600 doopsgezind.⁸ Bij dit alles moeten we bedenken, dat onder het totale aantal slachtoffers ook de 'politieke' slachtoffers vallen. Alleen al tijdens de Raad van Beroerten zijn er daarnaast nog duizenden andere vonnissen uitgesproken, variërend van lijfstraffen tot meer dan 11000 verbanningen. Ook moet worden bedacht dat er veel slachtoffers zijn gevallen door de oorlogshandelingen. Berucht zijn de veldtochten van de Spaanse troepen (de namen Mechelen en Zutphen zeggen genoeg). Ook het optreden van de geuzen eiste trouwens de nodige slachtoffers.

Alva gaf toe dat hij hard optrad, maar hij vond dat nodig om de orde te herstellen. Daarbij zijn zeker enkele duizenden slachtoffers gevallen. De pamfletten uit die tijd en de geuzenliederen hebben Alva zwart afgeschilderd. Hij werd de

mythe van de onderdrukking. Tegenwoordig oordeelt men ook wat dat betreft iets genuanceerder over zijn optreden.

Voor een bevolking van drie miljoen zijn duizenden slachtoffers, grote vernielingen en een vluchtelingenprobleem een grote ramp. Ook als we nu de aantallen wat herzien betekent dat zeker niet dat de verschrikkingen van de vervolgingen worden afgezwakt.

Noten:

1. A. en H. Algra, *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden*, dl 1, (9e druk; Franeker 1983), 283.
2. W.J. Kuhler, *Geschiedenis van de Nederlandse Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, deel 2, Haarlem. N. van der Zijp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem 1952).
3. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 4, (Utrecht 1950) 336.
4. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 6, (Bussum 1979) 218.
5. A. van Hulzen, *Vaderlandse Geschiedenis*, deel 1, (Groningen 1970) 190.
6. Idem.
7. Ibidem, 212.
8. S. Groenveld e.a., *De kogel door de kerk* (Zutphen 1979) 64.

Gebruikte literatuur

1. D.P. Blok, e.a. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 6 (Haarlem 1979) 146-201.
2. H. Algra, *Het erfdeel der vaderen* (Wageningen 1947).
3. J. W. Smit, "The Netherlands Revolution," in G.A.M. Beekelaar e.a., *Vaderlands Verleden in Veelvoud* (Den Haag 1975) 414-171.
4. R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebelle. Willem van Oranje, de calvinisten en het recht van opstand. Tien onstuimige jaren: 1572-1581* (Franeker 1984) 59-77.
5. A.Th. van Deursen, *Het Kopergeld van de Gouden Eeuw* deel 4, *Hel en hemel* (Assen 1980).
6. H.A. Enno v.Gelder, *Getemperde Vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17e eeuw* (Groningen 1972) 64-150.
7. R. Fruin, *Tien jaren uit de 80-jarige oorlog, 1588-1598* (Utrecht 1959) 178-220.
8. P. Geyl, *Verzamelde Opstellen*, deel 1 (Utrecht 1978) 205-218 en 233-254.
9. S. Groenveld e.a., *De bruid in de schuit* (Zutphen 1985).
10. S. Groenveld e.a., *Wederdopers, Mennisten, Doopsgezinden in Nederland, 1530-1980* (Zutphen 1981).
11. S. Groenveld e.a., *De kogel door de Kerk* (Zutphen 1979).
12. A. van Hulzen, *Vaderlandse Geschiedenis*, deel 1 (Groningen 1970) 190-212.
13. G. Parker, *Filips II* (Den Haag 1981).
14. J. Presser, *De Tachtigjarige Oorlog*, deel 1, (Amsterdam 1963) 65.
15. L.J. Rogier, *Eenheid en Scheiding. Geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht 1968) 56-61 en 85-96.

Kerk, vaderland en dynastie

A.Th. van Deursen

Bovenaan dit papier heb ik als titel geplaatst: kerk, vaderland en dynastie. Dat heb ik gedaan om twee redenen. De eerste is deze. De vraagstelling van deze conferentie lijkt mij zinvol, en ze kan ook niet goed anders onder woorden gebracht worden dan in de titel van het programma is gebeurd. In de verbinding van God met Nederland en Oranje ligt het probleem dat we willen bespreken. Zo moet dat benoemd worden, en dat doet geen afbreuk aan de eerbied die wij Gods naam verschuldigd zijn. Wat ik echter wil voorkomen is dat we als sprekende die naam steeds weer gaan gebruiken als deel van een formule, die we even gemakkelijk in de mond nemen als $X + Y + Z$. Daarom heb ik gekozen voor kerk, vaderland en dynastie.

Vanzelfsprekende band

De tweede reden is dat die herformulering het probleem algemeen maakt. De overtuiging dat kerk, vaderland en dynastie een hechte eenheid vormen is niet typisch Nederlands, noch ook alleen verbonden met het huis Oranje. Mensen van de zestiende eeuw, en ruimer genomen: mensen van de vroegmoderne tijd, drukken zich allemaal in zulke termen uit. Toegewijd zijn aan het vaderland betekent trouw zijn aan de koning, en in de monarchie zijn die twee omkeerbaar: *l'Etat c'est moi*. Ook als Lodewijk XIV die woorden nooit gesproken zou hebben, dan geven ze wel in de ogen van zijn tijdgenoten een onomstreden waarheid weer. Vorst en volk zijn één. Je kunt Frankrijk niet dienen zonder de koning te dienen, en omgekeerd. Maar dienst noch trouw brengen baat, als ze niet steunen op Gods wil. Daarom gehoorzaamt de Fransman niet zomaar een

koning. Hij onderwerpt zich aan de Zeer Christelijke Koning, Sa Majesté très Chrétienne, net zoals de Spanjaard zich laat regeren door de Katholieke Koning, en de Engelsman door de Verdediger des Geloofs.

Zo ligt voor de vroegmoderne mens de verbinding tussen kerk, vaderland en dynastie. En nu zien we ook, wat in de zestiende eeuw de specifieke vorm van dit probleem voor de Nederlanden is geweest. De Nederlandse staat is geboren uit een opstand. Die opstand heeft alle oude vanzelfsprekendheden omgekeerd, en de begrippen kerk, vaderland en dynastie een nieuwe inhoud gegeven. In plaats van de rooms-katholieke kerk vestigde zich de gereformeerde. In plaats van de koning uit het huis Habsburg kwam de stadhouder uit het huis Oranje. In plaats van de Zeventien Nederlanden ontstonden twee staatkundige eenheden, waarvan alleen de noordelijke een zelfstandig bestaan ging leiden.

Elk van deze drie vervangingen roept aparte vragen op. Het zijn er zoveel, dat we zullen moeten kiezen. Ik ga voorbij aan het hele vraagstuk, of er al een nationaal besef heeft bestaan voordat de opstand begon, en bij wie.

Ik ga ook niet in op de binding aan het huis Habsburg en de afzwering van Filips II, en evenmin op het dilemma van de Noordnederlandse rooms-katholieken, die moeten beslissen waar hun eerste loyaliteit ligt, bij de oude kerk of bij de nieuwe staat. We zullen ons concentreren op het ene punt, dat het thema is van deze conferentie: de drievoudige verbinding. We zoeken naar het ontstaan, en daarom beginnen we bij Willem van Oranje, die ons het langste zal bezig houden. Daarna wijden we nog een moment onze aandacht aan Maurits.

Van formule tot overtuiging

Toen Oranje in 1568 de wapens opvatte, heeft hij zich verschillende malen publiek verantwoord. Het is de tijd waarin de prins de gehoorzaamheid aan zijn heer Filips nog niet openlijk heeft opge-

zegd. We kunnen dus ook niet verwachten dat de drievoudige verbinding die we zoeken, in die vorm dan reeds in zijn publieke uitlatingen voorkomt. We stuiten echter wel op bewoordingen die er veel op lijken. In zijn Verantwoordinge van 1 september 1568 zegt Oranje, dat hij al vroeg stelling heeft genomen tegen het beleid van kardinaal Granvelle, omdat het strekte "tot grooten ondienste van God, van den coninck ende van den lande".¹⁾ Toen de veldtocht op een teleurstelling was uitgelopen, rechtvaardigde de prins zich in de *Fidelle exhortation aux inhabitants du pais bas*. Nu verklaarde hij zich in geen enkel opzicht schuldig te voelen, omdat zijn actie noodzakelijk was geweest "voor de ware dienst van God, de koning en het vaderland".²⁾

Op het eerste gezicht lijken dat heel opmerkelijke woorden. Vervang de koning door zijn stadhouder, en het drievoudig snoer ligt klaar. Maar dan lichten we Oranjes uitspraak uit de tijd waarin ze thuis hoort, en geven we haar een te specifieke betekenis. Dat kerk, koning en vaderland bij elkaar hoorden was immers een algemene opvatting. Op die manier betuigde een edelman zijn trouw aan vorst en land, en zo rechtvaardigde hij zichzelf ook, als hij tegen die vorst in opstand kwam. Een jaar na Oranjes tocht over de Maas moest koningin Elizabeth van Engeland afrekenen met een opstand die geleid werd door enkele rooms-katholieke edelen, de zogenaamde Northern Rebellion van 1569. De aanvoerders verklaarden dat zij wel gedwongen waren de wapens te grijpen, omdat slechtgezinde raadslieden van de koningin grote schade deden aan de ware, katholieke dienst van God, en daarmee ook aan de koningin, en aldus het hele koninkrijk in opschudding hadden gebracht.³⁾

De formulering is anders, maar het schema verschilt niet. Kerk, kroon en vaderland zijn ook hier de drie kernbegrippen. De overeenkomst gaat verder. De Engelse opstandelingen marcheerden achter een vaandel met de vijf wonden van Christus, en het opschrift: in dit teken zult

gij overwinnen. De huursoldaten van de prins gebruikten in 1568 de naam van Gods Zoon als strijdkreet.⁴⁾ Heeft er dan nauwelijks verschil bestaan tussen Willem van Oranje en de graven van Westmoreland en Northumberland?

Misschien, dat de geschiedenis zo geoordeeld zou hebben als Oranje in 1568 gesneuveld was. Dan zou hij net als de Engelse graven alleen maar bekend gestaan hebben als leider van een mislukte opstand. Voor hem is het echter niet gebleven bij dat ene ongelukkige optreden in 1568. En hoe meer we hem in actie zien als aanvoerder van de opstand, hoe beter ook zijn eigen geluid herkenbaar wordt. Direct na de inval van de geuzen in 1572 wordt dat merkbaar. Ik denk dan niet aan de brief die de prins in april 1572 schrijft aan Gouda, waarin hij de Spanjaarden betitelt als “gesworen vyanden Godes ende des conincx, ende insonderheyt onses gantschen vaderlants”.⁵⁾ Want al hebben we hier al de drie elementen bij elkaar, het zijn nog de bewoordingen van een formule. Zo hadden de Engelse graven het ook kunnen zeggen.

Maar veel persoonlijker klinkt al de aansporing aan Enkhuizen, veertien dagen later, mee te werken aan hun verlossing, “indachtich wesende desghene dat onse Here spreekt: dat zalich is hy die totten eynde toe volhart, ende des woorts Pauli: dat nyemant gecroont en wort dan dieghene die wetteltyck ende ridderlyck campet”.⁶⁾ Het bijzondere is hier niet eens, dat Oranje de strijd tegen Spanje voorstelt als een strijd voor Gods kerk. Het bijzondere lijkt mij wel, dat Oranje daartoe deze bijbelteksten aanhaalt. Die brengen ons buiten de sfeer van de vaste formules. Het zijn niet de gewone clichés van koning, kerk en vaderland. Oranje vindt hier zijn eigen woorden om eigen gedachten en vooral eigen ervaringen vorm te geven.

Want als we in zijn correspondentie blijven lezen, zien we dat de gangbare munt van strijd voor kerk en vaderland voor hem een veel hogere persoonlijke waarde krijgt. Het is niet meer een leus, het is een overtuiging, die niet alleen in het openbaar maar ook privé beleden wordt. Dat is zichtbaar voor iedereen die de brieven aandachtig leest. In de vorige eeuw heeft de Amerikaan Motley de

geschiedenis van de Nederlandse opstand uitvoerig beschreven, in *The Rise of the Dutch Republic*. Motley was toegevoerd met alle typische vooroordelen van de negentiende-eeuwse liberaal. Hij bewonderde en waardeerde de zestien-eeuwse Nederlanders als strijders voor politieke vrijheid, maar geloofsjiver droeg voor hem altijd heel snel het stempel van fanatisme en bekrompenheid. Doch ook Motley merkt op zijn manier die verandering in Oranjes wijze van spreken op.

“Zonder den minsten zweem van kwezelarij of dweepzucht, was hij een diep godsdienstig man geworden. Tot dusver was hij slechts een man van de wereld en een staatsman geweest; maar van dezen tijd begon hij rustig te steunen op Gods voorzienigheid in al de gewichtige voorvallen van zijn leven, dat zoo rijk was aan lotswisselingen. De brieven, die hij schreef aan zijne vertrouwde vrienden, die alleen door henzelven gelezen mogten worden, en waarin geene andere oogen een blik geslagen hebben, dan na een verloop van bijna drie eeuwen, bewijzen overvloedig zijn opregt en eenvoudig vertrouwen op God”.⁷⁾

Geloofsvertrouwen

Dat is inderdaad het sleutelwoord: vertrouwen. Oranje in de jaren zeventig doet wel eens denken aan antwoord 52 van de Heidelberger catechismus, “dat ik in alle droefenis en vervolging met opgerichten hoofde even Dezelfde, die zich tevoren om mijnentwil voor Gods gericht gesteld en al de vloek voor mij weggenomen heeft, tot een Rechter uit de hemel verwachtte, die al zijn en mijn vijanden in de eeuwige verdoemenis werpen, maar mij met alle uitverkorenen tot zich in de hemelse blijdschap en heerlijkheid nemen zal”.

Wij kunnen dat het beste bevestigd zien in de brieven aan de man tegenover wie hij het meest zichzelf kon zijn, zijn broer Jan van Nassau. Het schijnt dat de vijand nog niet gereed is, schrijft Willem in juli 1572, en ik hoop dat God mij genadig zal zijn als ik nu iets onderneem, al heb ik op het ogenblik absoluut geen geld. Maar ik verlies de moed niet, “in volkomen vertrouwen dat de grote Heer der legerscharen met ons is, en in het midden van mijn leger zal zijn”.⁸⁾ Een sterk geloof wordt door de kleinste

bemoediging bevestigd, en zo gaat het ook de prins.

In augustus vindt in de omgeving van Roermond een succesvol ruitergevecht plaats, zo onbetekenend, dat het ook in de grote verhalende geschiedwerken niet genoemd wordt. Voor Oranje is het genoeg. “Wij kunnen nu duidelijk zien, hoe de Heere God die zo rechtvaardige en billijke zaak wonderbaarlijk verdedigt. Dat schenkt mij de vaste hoop, dat ondanks alle inspanningen en kwade praktijken van Zijn vijanden, Hij deze zaak tot een goed en gelukkig einde zal leiden, tot vermeerdering van zijn glorie en tot verlossing van zoveel arme christenen, die zo onrechtvaardig verdrukt worden”.⁹⁾

Tegenspoed bestaat voor Oranje nauwelijks. Het is alsof hij eenvoudig weigert de dingen van die kant te bezien. Eind september schrijft de prins aan zijn broer een lange brief, op een ogenblik dat de opstand er hopeloos voor lijkt te staan. Willems eigen veldtocht is net als de vorige totaal mislukt. Zijn broer Lodewijk is in Bergen door de vijand ingesloten. En vooral, alle hoop op hulp uit het buitenland is de bodem ingeslagen, na de massamoord op de Franse Hugenoten in de Bartholomeüsnacht. Oranje zwijgt in zijn brief over dit alles niet. Maar ten eerste blijft voor hem ook de zwaarste tegenslag bijzaak. Zie hier hoe hij Jan schrijft over de Bartholomeüsnacht. In Friesland, zo meldt hij, hebben verscheidene steden onze kant gekozen. Daaraan kunnen wij dus zien hoezeer God onze zaak begunstigt. Aan de andere kant zien we hoe de boosaardigheid van mensen probeert deze grote genade Gods te niet te doen. Ge hebt zonder twijfel al genoeg gehoord over de ongelukkige en afschuwelijke moord, die de vorige maand in Parijs heeft plaats gevonden. Ja, het lijkt wel alsof de geweldige tegenslag in Frankrijk in het niet zinkt vergeleken bij de overgang van Bolsward, Sneek en Franeker, hoe spoedig die stadjes ook weer in Spaanse handen zouden zijn. En eigenlijk weet de prins ook wel, dat tegenspoed en voorspoed hier niet tegen elkaar opwegen. Maar zijn eigenlijke troost vindt hij daarin ook niet. “Hoe het ook zij”, zo besluit hij, “het heeft God behaagd zo te handelen, om ons alle hoop te ontnemen die wij op mensen zouden kunnen vestigen”.¹⁰⁾

Marnix van Sint-Aldegonde

Oranjes geloofsvertrouwen is zo groot, dat hij oog heeft voor het zwakste teken van hoop. Maar het is vooral daarom zo sterk, omdat het van voorspoed niet afhankelijk is. Als Haarlem in 1573 bezwijkt na een beleg van zeven maanden, menen Oranjes vrienden in Noord-Holland, dat de strijd nu wel verloren is. De prins kan zich nauwelijks in die geestesgesteldheid verplaatsen. Als het de Almachtige dan al behaagd heeft over Haarlem naar Zijn wil te beschikken, "sullen wy Hem en Syn Goddelyk woord daerom verloochen en verlaten? Is daerom de sterke hand Gods eenigsins verkort?" Het is in deze brief aan de Noordhollanders, dat Oranje de vermaard gebleven woorden neerschrijft, "dat aler wy oit dese sake en de beschermenisse der christenen en arme verdrukten in desen lande aengenomen hebben, wy metten alderoppersten Potentaet der Potentaten alsulcken vasten verbond hebben gemaakt, dat wy geheel versekert syn dat wy en alle de gene die vastelyk daerop betrouwen, door Syne geweldige en machtige hand ten lesten noch ontset sullen worden, spyt alle Syne en onse vyanden".¹¹⁾

Propaganda of geloof

Zo spreekt een gelovige tot medegelovigen. Wie zich in dit gevoel niet verplaatsten kan heeft moeite met dit getuigenis.

De prins antwoordde, zegt de geschiedschrijver Jan Wagenaar in het midden van de achttiende eeuw, "met redenen die de godsdienst meer dan de staatkunde uitlevert". Misschien, zo voegt Wagenaar er aan toe, dacht hij werkelijk, geen buitenlandse hulp te kunnen krijgen, misschien ook wilde hij zijn plannen nog geheim houden. Wagenaar lijkt dus te vinden, dat de prins wel een bijbedoeling gehad moet hebben. Hij geeft vervolgens ook aan, welke dat geweest zou kunnen zijn: "ook bespeurde men, dat zyne redenen regt geschikt waren, om de luiden, in deezen tyd van benaauwdheid, met hoope en moed, te vervullen"¹²⁾ Met andere woorden, het was goede politieke propaganda.

Zo kan men het zeggen, als daarmee bedoeld wordt, dat Willem sprak naar het hart van zijn medestanders. Bij hen vinden we dan ook uitlatingen in dezelfde geest. "Ik hoop", schrijft Marnix aan Jan van Nassau, "dat de grote God der legermachten aan deze onbesnedenen niet zal toestaan dat zij Zijn volk onder hun voeten vertrappen en het in schande dompelen om Zijn heilige naam te lasteren, maar dat Hij de trots van deze tirannen zal neerslaan".¹³⁾ Bij Marnix is het dus een strijd tussen het volk Gods en de Filistijnen. Maar haast nog sterker taal spreekt de Zeeuwse raadpensionaris Christoffel Roels. Er zijn te weinig mensen die leiding kunnen geven, schrijft hij Oranje, en van mensen moeten wij het dus ook niet verwachten. "Wij moeten alles overgeven aan de Almachtige, die tot nu toe de zaken geleid heeft, in de hoop dat Hij de Kapitein-Generaal zal zijn waar wij behoefte aan hebben".¹⁴⁾

Dat is in de geest van Willem van Oranje gesproken, en het gaat dieper dan de traditionele verbinding van kerk, vorst en vaderland. Maar ook in dit geval moeten we er aan toe voegen: het is de taal, die gelovige christenen overal spreken. De geschiedschrijver Horatius Tursellinus weet te vertellen, dat eens tijdens de godsdienstoorlogen in Frankrijk de hemelse heerscharen op de aarde neerdaalden om mee te strijden in de veldslag. Ze sloten zich zonder aarzelen aan

bij de rooms-katholieken, want ze waren komen aanvliegen op het gebed van de paus.¹⁵⁾ Een unieke gebeurtenis was dat alweer volgens Tursellinus niet eens. Bij de verovering van Zuid-Amerika hadden de Spanjaarden het herhaaldelijk mogen beleven, dat de heiligen zich in hun gelederen kwamen scharen.

Met deze vergelijkingen wil ik geen afbreuk doen aan de geloofskracht van Willem van Oranje. Ik wil wel zeggen, dat in zijn tijd een sterk geloof niet alleen bij hem maar ook bij anderen juist op deze wijze tot uitdrukking kwam. Het is de eeuw van de godsdienstoorlogen. Wie zo'n oorlog met overtuiging voert, voelt zich niet in de eerste plaats Nederlander of Fransman. Zijn eerste trouw geeft hij aan de kerk, niet aan de staat. Dat is natuurlijk ook een voorwaarde voor het ontstaan van godsdienstoorlogen. Dat wil echter niet zeggen dat de verbinding tussen kerkgemeenschap en staatsgemeenschap wordt verbroken. De inzet van de strijd zal meestal immers zijn de staat voor de kerk te veroveren. Alleen al uit die doelstelling spreekt wat men nationaal besef zou kunnen noemen. Maar het is aan de geloofsovertuiging ondergeschikt.¹⁶⁾

Van deze denkwijze is Willem van Oranje een vertegenwoordiger. Hij is dus in dat opzicht een kind van zijn tijd. Maar wel een kind met uitgesproken eigen denkbeelden. De normale uitkomst van een godsdienstoorlog is de vervanging van de ene kerk door de andere. Sinds onheuglijke tijden hadden de onderdanen hetzelfde geloof gehuldigd als hun overheid. Dat hadden ook velen van Oranje verwacht. Wie had eerder in Schrift of kerkgeschiedenis gelezen, "dat eenig Christelyk Potentaet die openbare uytgeroyde affgoderie oyt wederom opgericht hadde off dat 't selve met goeder conscientie geschieden konde"?¹⁷⁾

Die woorden zijn afkomstig van een man die als weinigen representatief mocht heten voor de Nederlandse kerken: voorzitter van de laatst gehouden generale synode, als predikant begeerd door de gemeenten van Brussel, Gent en Amsterdam,¹⁸⁾ Petrus Datheen dus. Het lijkt mij niet uitgesloten, indien zijn richting het gewonnen had, dat dan een engere verbinding tussen kerk, vaderland en dynastie had kunnen ontstaan,

naar analogie van de Spaanse of de Zweedse. Maar buitengewoon waarschijnlijk zou dat resultaat niet zijn geweest, want het is wel zeer de vraag of een puur calvinistische opstand blijvend succes had kunnen hebben. Juist de combinatie van calvinistische geloofskracht en veeleer erasmiaans geïnspireerde tolerantie heeft geholpen het unieke mengsel te brouwen waaruit de Republiek haar levenssappen gedronken heeft.

Maurits

In die Republiek kon de drievoudige verbinding van kerk, vaderland en dynastie niet recht gedijen, tenminste niet als nationale ideologie. De kerk viel niet samen met het vaderland, en de dynastie oefende geen vorstelijke macht uit. De dood van Willem van Oranje in 1584 bracht in geen van deze omstandigheden verandering. Maurits was er ook niet de man naar om dat te bewerken. Hij was veel minder dan zijn vader een publieke figuur, die de mensen als vanzelf tot stellingname bracht. Willem is soms aanbeden en soms verguisd, maar hij lokte altijd reactie uit. Maurits trok als persoon lang niet zoveel aandacht. Hij heeft lof geoogst door middel van zijn militaire successen, maar dat lijkt niet gepaard te zijn gegaan met een sterk op de man gerichte uitbundigheid. Maurits' topjaren, althans naar de kwantiteit van de veroveringen gemeten, zijn 1591 en 1597. Beide jaren zijn bezongen in dankliederen die we kennen uit de verzameling van Valerius: voor 1591 Gelukkig is het Land, voor 1597 Wilt heden nu treden. In geen van die beide verzen komt Maurits voor.

Er zijn in die tijd inderdaad ook wel liederen geschreven die uitdrukkelijk op de persoon van Maurits zijn gericht. Maurits heet dan een gave Gods, een geschenk aan de Nederlanden, een verlosser als weleer David. Deze dichters stellen Maurits' militaire leiderschap voor als een persoonlijke roeping, niet als een bij voorbaat gegeven dynastieke lotsbestemming. Het zou echter teveel gezegd zijn als we beweerden dat de tijd over het drievoudig snoer een volstrekt stilzwijgen bewaard heeft. Willem Teellinck heeft namelijk in 1622 zijn boek, Davids Wapentuygh, opgedragen aan Maurits, Frederik Hendrik en de Friese stadhouder Ernst Casimir. Dat is een vanzelfsprekende keuze, meent Teellin-

ck, want het betreft hier een verhandeling over de vrome krijgsman. "Wien connen wy beter onse drievoudige bedenckingen over den krijghshandel opdragen, in eenen brief, dan de drie alderberoemste krijghsoversten, die ons nu ter weerelt bekend zijn? Die oock door een drievoudich snoer der eenderley religie, bloetverwantschap en hooger bedieninge in onsen lande als in één herte tsamen verbonden zijn".¹⁹ De draden van het snoer zijn hier dus kerk, familie en ambt, en het Nederlandse volk staat er buiten, want het snoer verbindt de drie Nassause vorsten met elkaar.

Het is dus niet het snoer van de latere traditie, en een vaste betekenis heeft het voor Teellinck niet. Even verderop in zijn inleiding werkt hij het beeld uit op een enigszins andere manier. Nu wenst hij de drie Nassauers toe, dat zij "door den bant der heyligher vreesse Gods, hiertoe tsamen verbonden zijnde ende blijvende, mochten wesen als een drievoudich snoer, dat niet lichtelicken en can in twee gebroken werden". Deze keer zijn het dus de drie aangesprokene, die samen het snoer vormen. Genoeg om te concluderen, dat Teellinck hier niet anders doet dan een bijbels beeld gebruiken, en enkele variaties geeft op het thema van Prediker 4:12, maar noch aansluit bij een bestaande traditie, noch die zelf ook scheidt.

Geen dynastie

Als die traditie eenmaal ontstaan is, dan zal ze op de tijd van Maurits en Willem wel terug grijpen, en uit hun beleid, hun levenshouding en hun daden afleiden dat een drievoudige verbinding tussen kerk, vaderland en dynastie zich dan reeds manifesteert. Een uitgesproken gedachte is het tijdens Maurits' stadhouderschap echter niet, en dat zou ook nog niet kunnen. Ten tijde van Maurits is de Republiek al wel het vaderland van haar onderdanen geworden, en is ter synode van Dordrecht de identiteit van de vaderlandse kerk ook duidelijk vastgesteld. Maar er bestaat nog geen dynastie.

Toen Johannes Bogerman in 1625 een boekje in het licht zond over het christelijk sterven van prins Maurits, droeg hij zijn geschrift allereerst op aan de Staten-Generaal, en noemde hij de namen van alle gedeputeerden, die rondom het sterfbed gestaan hadden.²⁰ Pas

daarna wendde hij zich Frederik Hendrik en Ernst Casimir, met de wens dat zij in hun hoge ambten "den waren godtsdienst sampt rust, vryheyt ende welvaert deser landen geluckelyc ende kloekelijc mogen mainteneren".²¹ Bogerman kende het vaderland als een Republiek, waarin de stadhouder plaats had onder de Staten-Generaal. Een meer dynastiek getint concept zou zich pas in latere partijstrijd kunnen ontwikkelen.

Noten:

1. M.G. Schenk ed., *Verantwoordinge, verklaringhe ende waershowinghe mitsgaders eene hertgrondighe begheerte des edelen, lancmoedighen ende hooghebornen prince van Oraengie* (Amsterdam 1933) 121.
2. E.H. Kossman en A.F. Mellink ed., *Texts concerning the Revolt of the Netherlands*, p. 87.
3. Neville Williams, *Elizabeth I, Queen of England* (Londen 1971) 167.
4. A.A. van Schelven, *Willem van Oranje. Een boek ter gedachtenis van idealen en teleurstellingen*, 4e druk, Amsterdam 1948, p. 156.
5. L.P. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange*, 6 dln (Brussel 1847-1866) III, 43, Oranje aan Gouda, 22 april 1572.
6. Gachard, III, 54, *Oranje aan Enkhuizen*, 5 mei 1572.
7. J.L. Motley, *De opkomst van de Nederlandse Republiek*, II ('s-Gravenhage 1860) 380.
8. G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, 8 dln. (Leiden 1835-1847) III, 461, Oranje aan Jan van Nassau, 7 juli 1572.
9. Groen, III, 489, Oranje aan Jan van Nassau, 11 augustus 1572.
10. Groen, III, 504, Oranje aan Jan van Nassau, 21 september 1572.
11. Groen, IV, 178, Oranje aan zijn commissarissen in Noord-Holland, 9 augustus 1573.
12. Jan Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, VI (Amsterdam 1752) 446.
13. Groen, IV, 82, Marnix aan Jan van Nassau, 3 april 1573.
14. Groen, V, 419, Christoffel Roels aan Oranje, 22 september 1576.
15. A.Th. van Deursen, *Jacobus de Rhoer 1722-1813. Een historicus op de drempel van een nieuwe tijd* (Groningen 1970) 75.
16. H. Smitskamp, *Calvinistisch nationaal besef in Nederland vóór het midden der 17de eeuw*, ('s-Gravenhage 1947) 13.
17. Th. Ruys, *Petrus Dathenus* (Utrecht 1919) 142.
18. Ruys, 134.
19. Willem Teellinck, *Davids wapentuygh ende loose der vromer krijgslieden, uytgegeven voor de vrye Nederlanders, omgheluckelicken te strijden teghen den alghemeynen vyandt*, (Amsterdam 1622) opdracht.
20. Johannes Bogerman, *Het christelijk overlijden van den doorluchtighsten ende hooghebooren prince Mauritius* ('s-Gravenhage 1841) xiii.
21. Bogerman, xvi.

Oranje en de godsdienstvrijheid

Jos Wienen

Oranje en de Opstand

Uit de Nederlandse Opstand is Willem van Oranje niet weg te denken. Zonder zijn initiatieven, zijn inspirerende leiding en taaië doorzettingsvermogen, zonder het opofferen van goed en bloed van zichzelf en zijn familie, was het resultaat van de Nederlandse Opstand ondenkbaar geweest. Zijn erfenis vinden we nog terug in ons vorstenhuis, in ons volkslied, in het oranje als nationale kleur, maar ook in een Nederlandse traditie van vrijheid en gematigdheid. Over achtergronden en inhoud van Oranjes houding tegenover de godsdienstvrijheid zijn reeds tal van boeken en artikelen geschreven. De feiten zijn in grote lijnen wel bekend, maar er is geen duidelijke overeenstemming over de vraag of Oranjes houding vooral voortspoot uit principiële opvattingen of uit politieke berekening, omdat hij protestanten en katholieken nodig had voor zijn strijd tegen Filips II.

Oranje ontwikkelde zich steeds meer tot de onverzoenlijke tegenstander van het bewind van de Spaanse koning Filips II in de Nederlanden. Diverse motieven hebben daarin meegespeeld. De belangrijkste daarvan zijn fundamenteel afwijkende visies op de stijl van regeren en de geloofsvervolgving en de wijze waarop Filips zich vergreep aan Oranjes bezit, familie en eer.

In de jaren van 1561 tot 1567 groeide een steeds duidelijker verschil in visie tussen de regering van Filips II en Willem van Oranje, lid van het hoogste adviesorgaan, de Raad van State en stadhouder van de koning in Holland, Zeeland en Utrecht. Filips streefde naar een uniforme centrale aanpak van zaken, met voorbijgaan aan gegroeide gebruiken en bestaande rechten in de verschillende provincies. Deze centralistische benadering paste in het streven om een moderner bestuursapparaat op te bouwen en de eenheid van de Nederlanden te versterken. In zijn ogen was hij van godswege bekleed met een absoluut gezag. Als opperste wetgever stond hij zelf boven de wet en was hij ook niet gebonden aan de bestaande wetten, re-

gels en voorrechten van groepen, steden of gewesten in de Nederlanden. De vorst was slechts verantwoording schuldig aan God. Soortgelijke processen speelden ook in landen als Spanje, Frankrijk en Engeland. Oranjes wijze van regeren was meer ouderwets feodaal. Als hoog edelman gebruikte hij zijn invloed om zaken te bereiken. Daarbij respecteerde hij de diverse andere partijen en hun gegroeide rechten. Deze stijl was meer gericht op consensus.

De godsdienststrijd

Het verschil ging zich toespitsen op de vraag naar de behandeling van de godsdienstige verschillen. Filips was vastbesloten de ketterij, het protestantisme, in zijn landen uit te roeien. Toen hij in 1559 voorgoed de Nederlanden verliet om naar Spanje te gaan, verklaarde hij tegenover de Staten-Generaal dat zijn taak tegenover deze landen vereiste ze niet voor God te verliezen. Hij zou daarvan renschap moeten afdleggen. Bovendien zou het land aan ontreding ten prooi vallen, wanneer niet tegen ketterse sekten opgetreden zou worden. Voorbeelden uit het verleden bewezen dat veranderingen in de godsdienst ook veranderingen in de staat meebrachten. Als de ketters gestraft zouden worden, zou men God daarmee dienen, zou de koning onschuldig blijven en mocht men hopen dat God het land in voorspoed zou bewaren.¹⁾ Deze visie op de taak van de overheid met betrekking tot de godsdienst van de onderdanen was wijd verspreid in die tijd.

Wanneer Filips ooit een blik zou hebben geworpen in de hem aangeboden Nederlandse Geloofsbelijdenis van 1561, zou hij met instemming hebben gelezen in artikel 36 dat het de taak van de overheid is "de hand te houden aan de Heilige Kerkdienst, om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst."²⁾ Deze visie op de taak van de overheid was zowel religieus als staatkundig bepaald. De godsdienstige motivering was dat de koning persoonlijk verantwoordelijk was tegenover God. Hij kon en mocht niet toestaan dat in zijn

land de mensen op dwaalwegen hun ondergang tegemoet gingen en Gods vloek over land en volk afriepen. De staatkundige motivering was dat in een land met meerdere godsdiensten het bindmiddel tussen de mensen zou verdwijnen. De mensen zouden zich om religieuze redenen kunnen keren tegen de regering en tegen elkaar.

In de Nederlanden bestond er verzet tegen de harde godsdienstplakkaten. Reeds onder Karel V had dit tot spanningen geleid. Onder Filips namen deze snel toe. De hardheid en wreedheid van de straffen stuitte velen tegen de borst. Bovendien werd de versterking van de positie van de kerkelijke rechtbanken gewantrouwd. De inquisitie werd gezien als een aantasting van de rechten van degenen die de normale rechtspraak in handen hadden. Bovendien werd de inquisitie geassocieerd met Spanje. Het feit dat de Nederlanden bestuurd werden uit Spanje, waar de vorst door Spaanse raadsheren was omringd was toch al impopulair. De invoering van nieuwe bisdommen en de uitvoering van de besluiten van het Concilie van Trente vergrooten de bestaande weerzin nog.

Oranje was één van de leiders van de oppositie tegen de koninklijke politiek inzake de godsdienst. Steeds openlijker verzette hij zich tegen de geloofsvervolgving. De godsdienstige en sociale onrust culmineerde in 1566 in beeldenstormen in katholieke kerken. Oranje reageerde in Antwerpen, waar hij heengezonden was om de orde te handhaven, met het toestaan van Lutherse en Gereformeerde preken op diverse plaatsen. Elders werd dit voorbeeld nagevolgd. De koning weigerde deze politiek te accepteren en gebod scherp op te treden tegen de protestanten. Om de oproerkraaiers te straffen zond hij een leger onder de leiding van de hertog van Alva. Oranje weigerde toen nog de leiding van de opstand in handen te nemen. Wel zag hij dat er gevaar dreigde en hij week uit naar zijn familie in het graafschap Nassau in Duitsland. Van daaruit zag hij hoe Alva in de Nederlanden keiharde maatregelen nam.

De Opstand

Het keiharde optreden van Alva tegen de hoge Nederlandse adel (met name de graven Egmond en Hoorne), de arrestatie van Oranjes zoon Filips Willem en de verbeurd verklaring van zijn goederen gaven de doorslag om in gewapend verzet te komen. Na een aantal vergeefse invallen van Oranje in de Nederlanden kwamen in 1572 diverse Hollandse steden in verzet tegen Alva en aanvaardden Oranje als hun leider. Oranje bepleitte de invoering van godsdienstvrijheid. In de praktijk keerden de Gereformeerden zich tegen de katholieken, die zij ook politiek onbetrouwbaar achtten. Het kwam tot excessen met moordpartijen tegen katholieke priesters. Oranje greep hier tegen in, maar kon niet verhinderen dat de katholieke erediensten verboden werden.³⁾ In 1576 maakten de andere gewesten van een gezagsvacuüm in het Spaanse bewind gebruik om ook in verzet te komen en een overeenkomst met Holland en Zeeland en Oranje te sluiten. Spoedig begonnen nu ook in Vlaanderen en Brabant de Gereformeerden eerst godsdienstvrijheid te eisen en vervolgens werden katholieken aangevallen. De godsdienstige verhoudingen kwamen steeds meer op scherp te staan. Uiteindelijk kozen de katholieke edelen en gewesten steeds meer voor verzoening met Filips. Oranjes godsdienstpolitiek was mislukt, zij het dat er wel gewetensvrijheid heerste. Niemand werd om zijn geloof vervolgd. Maar openbare eredienst voor katholieken werd steeds meer teruggedrongen. Katholieken werden als onbetrouwbaar gezien. Oranje kon slechts berusten in deze situatie.

Waarom pleitte Oranje telkens voor godsdienstvrijheid? Hij schreef in zijn

apologie dat het vuur, waarin zoveel arme christenen gepijnigd zijn, hem nooit aangenaam was geweest.⁴⁾ Er is geen reden te twifelen aan deze uitspraak. Hetzelfde gold voor velen in de Nederlanden, maar Oranje had zich er ook openlijk tegen gekeerd en bleef consequent een tegenstander van gewetensdwang en geloofsvervolging. Voor een waardering van deze houding is het goed

Willem I van Oranje geschilderd door Adriaen Thomasz. Key

enkele achtergronden van Oranje nader te bezien.

Familie

Oranjes familieomstandigheden waren zeker van invloed op zijn positie in de godsdienstige strijd van zijn dagen. Hij werd geboren in een Lutherse gravenfamilie. Vanaf zijn twaalfde jaar werd hij katholiek opgevoed als erfgenaam van zijn neef René van Chalon, prins van

Oranje, één van de meest vooraanstaande Nederlandse edelen. Hij trouwde ook met een katholieke vrouw. Zijn katholicisme stond bijzonder hartelijke betrekkingen met zijn protestantse familie allerminst in de weg. Na de dood van zijn eerste vrouw zocht hij om politieke redenen een huwelijk met de dochter van één van de meest vooraanstaande protestantse vorsten: Anna van Saksen. Haar oom en voogd stond een huwelijk na lange onderhandelingen toe, onder voorwaarde dat zij protestants kon blijven. Oranjes optreden maakt duidelijk dat hij de godsdienstige scheiding blijkbaar niet zo wezenlijk vond. Aan de familie van zijn bruid liet hij doorschemeren dat hij heimelijk protestant was. Tegelijk beledigde hij de koning zijn trouw als katholiek. Zijn vrouw moest voor het uiterlijk katholiek meeleven, maar privé mocht zij haar eigen geloof belijden en had ook een eigen lutherse predikant. Deze halfslachtige houding is Oranje vaak verweten. Er is weinig aanleiding te veronderstellen dat Oranje een omlinjende godsdienstige overtuiging had. Zijn pogingen enkele jaren later om in gesprekken met enkele irenische geleerden te zoeken naar een accord tussen katholieken en protestanten maken dat ook duidelijk. Hij had blijkbaar weinig gevoel bij de dogmatische twistpunten en zocht naar een nieuwe geloofseenheid. Ook later keerde die benadering terug. Zo bepleitte Oranje bij de Gereformeerden een aansluiting bij de Lutheranen. Later, toen hij al lang protestant was geworden en bekend genoeg met de godsdienstige twisten, bleef hij zinspelen op een nationaal accord over de godsdienst. Wel was het geloof voor hem ondertussen steeds wezenlijker geworden.

De contacten met zijn familie en zijn verzet tegen de koning brachten de prins in steeds nauwer contact met de protestanten. Eerst neigde hij daarbij vooral in de richting van de lutheranen, maar uiteindelijk sloot hij zich in 1573 aan bij de gereformeerden, zijn trouwe bondgenoten in de opstand. Ongetwijfeld heeft het nauwe contact met de Franse hugenoten tussen 1568 en 1572 deze keus beïnvloed. Oranjes derde en vierde vrouw waren beide Franse gereformeerde hugenoten. Wel bleef Oranje afkerig van fanatisme. Hij verzette zich tegen geloofsdwang en ook tegen de gereformeerde kerkelijke tucht.⁸ Ook voelde hij zich geenszins aangesproken door bepaalde aspecten van de strenge gereformeerde levensstijl, zoals het afkeuren van het dansen.

Het is duidelijk dat de geloofsvervolging van mensen die hetzelfde geloofden als zijn ouders en broers en zusters en stonden in het geloof waarin hijzelf was opgevoed Oranje nooit heeft aangesproken.

Karakter

Oranje komt uit diverse bronnen naar voren als een man die in het persoonlijk verkeer telkens uit was op verzoening en die een opmerkelijke afkeer van geweld vertoonde. Uit onverdachte hoek, uit brieven en aantekeningen van tegenstanders, zijn diverse voorbeelden te geven van een verzoenende rol van Oranje bij ruzies.⁹ Wellicht anekdotisch, maar veelzeggend, is het verhaal hoe Oranje een woning inging waar man en vrouw ruzie hadden om er de huiselijke vrede te herstellen.⁷ In dezelfde sfeer bevindt zich het verhaal van een interventie van Oranje bij een dreigende doodstraf voor een dief van zijn zilverwerk in Parijs in 1558.⁸

Naast de anekdotische zaken zijn er ook gedocumenteerde aanwijzingen van een afkeer van wreedheid bij Oranje. In een advies uit 1566 schrijft Oranje dat hij van mening is dat men tegenstanders in geloofszaken met zachtheid moet overtuigen. De kerk moet mensen die haar verlaten overtuigen door ijver en goede leer, niet door geweld.⁹ In een instructie uit 1568 beval hij dat leiders van de tegenpartij, die als ze vrij bleven gevaarlijk zouden zijn, gearresteerd moesten worden. Maar ze moesten met de minste wreedheid behandeld worden als mogelijk is.¹⁰ Ook in zijn bestuurlijk werk

was Oranje telkens uit op een verzoenende en bemiddelende rol.¹¹

Opmerkelijk is Oranjes houding na de mislukte moordaanslag van 1582, waarbij hij zeer ernstig gewond werd. Van Meteren vertelt dat Oranje, zwaar gewond, toen hij zag dat de soldaten zich op de moordenaar wierpen, riep: Doodt hem niet, ik vergeef hem mijn dood.¹² Oranje overleefde de aanslag maar mocht geruime tijd niet spreken. Hij schreef toen een briefje aan zijn medewerker Marnix dat hij de samenzweerders graag vergaf en dat als zij gestraft dienden te worden Marnix er bij de magistraten op aan moest dringen hen niet te laten lijden, maar als zij de doodstraf verdiend hadden, hen een korte dood te laten sterven. In een gesprek met zijn hofprediker Villiers was hij geëmotioneerd en vroeg hoe hij straks God rekenschap kon geven van zoveel vergoten bloed in zijn leven. De predikant wees op de rechtvaardige zaak waarvoor hij gestreden had, maar Oranje zei: "Ik neem mijn toevlucht op Gods barmhartigheid, alleen in Gods barmhartigheid ligt mijn heil."¹³

Het geloof als gewetenszaak

Oranje mag geen dogmatisch christen geweest zijn, hij had wel een scherpe visie op het geloof als zaak van hart en geweten, waar dwang niet op toegepast kon en mocht worden. Talrijk zijn de plaatsen waar Oranje van deze visie getuigenis geeft. De eerste keer was dat in een rede voor de Raad van State, het hoogste adviesorgaan van de landvoogdes, op 31 december 1564. Van deze lange rede hebben wij slechts een samenvatting in één zin: Hij was weliswaar katholiek en wilde dat blijven, maar hij kon onmogelijk de gewoonte der koningen goedkeuren, dat zij willekeurig en door hun bevel, het geloof en de godsdienst der mensen dwingend houden binnen de grenzen die zij willen.¹⁴ Deze visie is hij de volgende 20 jaar van zijn leven trouw gebleven. Eerst nog als adviseur van de regering in de Raad van State. Zo verklaarde hij in maart 1566: Zonder twijfel hebben de keizer en de koning de plakaten met goede bedoeling verordend, maar door dwang en inquisitie gaat de godsdienst verloren, want een mens te zien verbranden vanwege wat hij dacht goed gedaan te hebben is slecht voor de mensen.¹⁵ Later bleef hij deze benadering volgen. Geloof

kon naar zijn mening niet worden afgedwongen, omdat het een bijzondere gave van de Heilige Geest is.¹⁶ Met wreedheid zijn geweten en godsdienst niet te dwingen, hoogstens worden mensen daardoor tot huichelarij gebracht.¹⁷ Geloof is een zaak van het geweten en daarmee een zaak tussen God en mens, waar andere mensen niet tussen mogen komen. Daarom eiste Oranje dat het geweten voor God vrij zou mogen blijven... om op de jongste dag aan de Hoogste Rechter rekenschap van de ziel te geven.¹⁸

In een geschil over de behandeling van Doopsgezinden in Middelburg, waarop ik hieronder nog terugkom refereerde Oranje ook uitdrukkelijk aan het geweten. De doopsgezinden weigerden de eed af te leggen en Oranje beval de stadsmaagistraat in 1577 om hun ja voldoende te achten en hen niet te bezwaren met iets dat "tegens heurlieder conscientie" inging.¹⁹ In 1579 speelde een nieuw conflict rond de doopsgezinden en schreef Oranje het stadsbestuur dat het "u luyden niet toestaet in 't particulier, u te bekommeren met yemands conscientie."²⁰

Het beroep op het geweten is een wezenlijk punt bij Oranje. Het woord geweten komt in zijn brieven en stukken vaak voor. Hij beriep zich ook herhaaldelijk op het geweten. Zo weigerde hij in 1567 een nieuwe eed van trouw aan de koning af te leggen, toen dat van hem geëist werd, omdat hij de bewoordingen te absoluut vond. Zijn bezwaar was onder andere dat men hem zou kunnen bevelen dingen te doen, die tegen zijn geweten ingingen.²¹ Toen hij door vriend en vijand werd aangevallen op zijn derde huwelijk, terwijl zijn tweede vrouw, waarvan hij wegens overspel gescheiden was, nog in leven was, schreef hij zijn broer, die ook fel tegen het huwelijk was, dat hij zich niet bekommerde om woorden of bedreigingen van mensen in zaken waarin hij een goed en zuiver geweten had.²² In de apologie wordt zijn weigering om ketters te doden ook regelrecht verbonden met zijn opvatting "dat wij sulcks met goeder conscientie niet en vermochten te doen."²³

Oranje zag de godsdienst als een persoonlijke zaak van het geweten. Dwang was daarbij niet op haar plaats. Maar in zijn ogen volstond alleen gewetensvrijheid niet. Op diverse plaatsen gaf hij aan dat vrijheid van geweten,

zonder het recht de godsdienst ook openbaar uit te oefenen, uiteindelijk geen oplossing was. Hij vreesde dat zonder godsdienstoefening velen in atheïsme zouden vervallen. Dat zou alleen maar leiden tot ongehoorzaamheid zonder respect. Mensen zullen niet meer naar de kerk gaan en sterven als wilde beesten.²⁴⁾

Oranje keerde zich ook tegen gewetensdwang, als hij die bij de gereformeerden tegen meende te komen. Zijn naaste medewerker Marnix van St. Aldegonde schreef in maart 1577: De prins heeft met mij een woordenwisseling gehad, alsof de kerkelijken zich de heerschappij over de gewetens aanmatigden en het erop toeleghden zich alle anderen door hun wetten en instellingen te onderwerpen. Hij vreesde dat na verloop van tijd de geloofsdwang aan beide zijden gelijk zou zijn. Oranje vreesde in dat verband ook de kerkelijke tucht, in ieder geval voor zover ze publieke consequenties had.²⁵⁾

Nauw verwant aan deze argumentatie vanuit het geweten is het argument dat geloofsdwang ook in strijd is met de inhoud van het christelijk geloof zelf. Zo schreef Oranje aan radicale gereformeerden dat hij hun geloof deelde, maar dat hij de geloofsdwang afwees, "want den wech dien ghy daertoe neemt, es zeer verre verscheiden van der eenvoudicheyt der evangelie-leere, die wel een ander

macht heeft dan des sweerts, ende die herten door andere middelen beheert."²⁶⁾

Het rechtsgevoel

De historicus A.A. van Schelven heeft als verklaring van Oranjes verdraagzaamheid gewezen op diens rechtsgevoel. In dat kader wijst hij met name op het feit dat Oranje van mening was dat de overheid principieel halt diende te houden als het ging om het geweten.²⁷⁾ Daarbij gaat het dus om het soort argumenten dat hiervoor is aangeduid. Daarnaast valt ook te wijzen op het feit dat Oranje aangaf dat godsdienstvervolgning wel moet leiden tot het aantasten van het recht, dat vast lag in allerlei privileges. De prins stelde dat de godsdienstplakkaten indruisten tegen de vrijheden en rechten der Nederlanden. De inquisitie was een kerkelijke rechtbank die inbreuk maakte op de normale rechtsgang door haar willekeurige onderzoek, arrestatie en terechtstelling van mensen.²⁸⁾ Uit de vele plaatsen waar Oranje in één adem de aantasting van de gewetens en van de privileges noemt, blijkt duidelijk dat hij een principiële beperking van de staatsmacht voorstond. Het absolutisme in zijn politieke en religieuze vorm wees Oranje van de hand. Tegen die 'tirannie en slavernij' was zijn strijd gericht. Mensen dienden rechtszekerheid te hebben. Die hadden ze op grond van de

bestaande wetten en privileges. Die behoorden geëerbiedigd te worden. Daarbij hoorde ook de eerbiediging van het geweten.²⁹⁾

Praktische argumenten voor geloofsvrijheid

Oranje was geen theoreticus, maar een praktisch bestuurder en staatsman. Zijn pleidooien voor de godsdienstvrijheid stonden in directe relatie met de praktische gang van zaken. In zijn argumentatie komen dan ook veel praktische argumenten naar voren. De belangrijkste daarvan hadden te maken met de onmogelijkheid in de Nederlanden met geweld het protestantisme uit te roeien of met de ongewenste neveneffecten daarvan. Zo wees Oranje er herhaaldelijk op dat het ondoenlijk was de harde godsdienstpolitiek in de Nederlanden door te zetten, waar in alle buurlanden de andere leer werd gevolgd of geduld werd en met die landen veel economische en culturele contacten bestonden.³⁰⁾ De aanwezigheid van veel vreemdelingen en de grote plaats van de handel maakten het verhinderen van andere geloofsovertuigingen tot een onmogelijke zaak. Harde vervolgingen zouden leiden tot ontevredenheid, ontvolking doordat velen zouden wegvlugten of gedood worden, burgeroorlog en uiteindelijk tot de ondergang van het land.³¹⁾

Zinneprent op de Beeldenstorm in 1566. Soldaten vegen scherven van religieuze objecten op een hoop, terwijl links priesters en een bisschop geknield liggen voor een altaar, waarop een beeld staat opgesteld van de paus, zittend op het zevenkoppige monster van de Apocalyps. In de lucht vliegt een duivel met het kruis. Op de achtergrond wordt een kerk bestormd. Gravure van F. Hogenberg.

Oranje betoogde dat de vrijheid van geweten en het afzien van godsdienstvervolgving zouden leiden tot rust en vrede en eenheid.³²⁾ Hij draaide het argument van de voorstanders van de harde aanpak om. Terwijl zij betoogden dat godsdienstverschillen leiden tot onrust en ongehoorzaamheid in het land, meende Oranje dat juist het gewelddadig optreden tegen de godsdienstverschillen tot die onrust en ongehoorzaamheid leidde. Wanneer de verschillende godsdiensten elkaar respecteerden kon een ieder in vrede leven en zouden rust en welvaart terugkeren. Oranje verwees daarvoor ook herhaaldelijk naar buitenlandse voorbeelden als Duitsland en Frankrijk.

In de categorie van praktische argumenten hoort ook de opvatting thuis dat wederzijdse aanvaarding van Calvinisten en Katholieken noodzakelijk was om samen de strijd tegen Filips te kunnen voeren.

Het ideaal in de praktijk

Hoewel critici van Oranjes houding tegenover godsdienst en godsdienstvrijheid hem vaak verweten hebben nogal eens van standpunten gewisseld te zijn, is een duidelijke lijn in Oranjes optreden te constateren. Oranje heeft diverse pogingen gedaan om een in vrede samenleven van diverse godsdiensten te regelen. Wanneer deze pogingen schipbreuk leden dan beijverde Oranje zich voor de handhaving van de gewetensvrijheid als minimum. In chronologische volgorde worden enkele pogingen van Oranje bezien om katholieken en protestanten in vrede te doen samenleven.

De eerste poging deed Oranje als soevereine vorst van het prinsdom Oranje. In 1561 vaardigde hij als landsheer nog een verbod uit tegen de Hugenoten. In de praktijk werkte dit niets uit. In Oranje werd vreselijk gevochten tussen de verschillende partijen. Daarom stond Oranje in 1563 in zijn prinsdom, zoals hij het zelf omschreef, ten goede van zijn onderdanen en ter onderhouding van rust en eenheid, de godsdienst van het vrije geweten toe.³³⁾ Toen hij hierop onder andere door de paus werd aangesproken gaf hij aan dat hij niet anders kon, omdat een verbod niet te handhaven was.

In 1566 werd Oranje naar Antwerpen gezonden om de rust te herstellen na de beeldenstorm. Oranje onderhandelde

met de calvinisten en de lutheranen. Hij bereikte met hen een accoord, waarin katholieken, calvinisten en lutheranen een zekere vrijheid van godsdienst kregen. Niet alleen werden preekplaatsen geregeld, maar ook werden bepalingen opgenomen die de onderlinge verhouding regelden. Niemand mocht vanwege het godsdienstverschil anderen "bespotten, beletten, beschadighen noch overlasten."³⁴⁾ Oranje voorzag dat het herstel van de rust in Antwerpen, een stad met een grote en zeer diverse bevolking, alleen mogelijk was, wanneer de godsdienstige groepen zich niet tegen elkaar zouden keren. De overheid moest dat controleren. De landvoogdes en de koning weigerden Oranjes godsdienstvrede te accepteren. Na enkele maanden kwam er een eind aan het vreedzaam samenleven van drie godsdienstige groepen in Antwerpen.

In 1568 gaf Oranje in zijn opdrachten voor zijn agenten en medewerkers aan dat zij als zij steden in handen kregen ervoor moesten zorgen dat de protestanten vrijheid van godsdienst kregen en "de gemeente van de Papisten soo veel gespaart, anghesien ende gehouden soude moeghen worden, als ymmmermeer moigelycken is." De motivering die hier bijgevoegd is, is nogal eens aangehaald om het opportunisme van Oranje te bewijzen: "om alle lasten van contributie, waackgelden ende andere lasten ende costen te helpen draghen ende min viannden te maacken." Het is wel van belang hier in het oog te houden dat Oranje vermoedde dat de protestanten een meerderheid uitmaakten van de bevolking.³⁵⁾ Hij kende de onverdraagzaamheid en bezwoer daarom de katholieken ongemoeid te laten. Daar gaf hij praktische argumenten bij, maar hij eindigde met een zin die typerend is voor zijn eigen benadering: "deselven met sachtmoedicheyt ende deuchtsambheyt overwinde."³⁶⁾

In 1572 bepleitte Oranje in Holland dat katholieken en protestanten beiden godsdienstvrijheid zouden hebben, "zonder dat daar inne yemant empeschement, hinder ofte moeyenisse gedaen sal worden..."³⁷⁾ De uitzondering was: "ten ware zylieden hem verthoenden viannden." De radicale gereformeerden en de felle geuzen zagen al heel gauw vijanden in de katholieken. Er kwam in de praktijk van godsdienstvrijheid weinig te recht.

In 1576 sloten Holland en Zeeland en de overige Nederlanden de Pacificatie van Gent. Daarin werd bepaald dat in Holland en Zeeland de gereformeerde religie was toegestaan, elders bleef het katholicisme het alleenrecht houden, tot de Staten-Generaal anders hadden bepaald. Maar de godsdienstplakkaten werden opgeschort. Daarmee kwam gewetensvrijheid in zicht. Al spoedig ontstonden er op tal van plaatsen problemen. Gereformeerden eisten eerst vrijheid om hun godsdienst uit te oefenen en op diverse plaatsen werden vervolgens katholieken lastig gevallen. De verhoudingen werden steeds slechter. In 1578 deed Oranje een poging om tot religievrede te komen. Bepaald werd dat niemand gedwongen was te veranderen van godsdienst dan in vrijheid als hij die godsdienst goed vond. In de artikelen kwamen nogal wat praktische zaken voor.³⁸⁾

1. Alle misdaden en hatelijkheden vanwege de godsdienst sinds de pacificatie worden vergeven en vergeten.
2. Met het oog op de verscheidenheid (want godsdienst mag niet met geweld van wapenen worden onderhouden, ingeplant, noch ook onderdrukt)... is bepaald: Dat elk vrij mag blijven, zoals hij voor God verantwoord kan... zodat elk in rust en vrede leven kan... en God dienen naar het licht dat hem gegeven is, zoals hij voor God kan verantwoord... tot in een nationaal concilie anders wordt besloten.
- 3/4. Waar 100 huisgezinnen of het merendeel van de inwoners dat wensen zal de katholieke of gereformeerde religie worden toegestaan.
7. Niemand mag onderzocht worden inzake de godsdienst terzake van wat binnenshuis geschied.
8. Het is verboden elkaar vanwege de godsdienst te verontrusten of te hinderen.
9. Men moet wegblijven van een plaats waar anderen godsdienst-oefeningen houden, tenzij men zich schikt naar de orde en gewoonten daar.
12. Het is verboden beschimpende liederen te maken of te zingen.
13. Het is verboden in preken op te ruien.

15. Er mag geen onderscheid gemaakt worden vanwege de godsdienst in zaken van onderwijs, ziekenzorg, armenzorg etc.

Deze godsdienstvrede was een poging de eenheid te behouden en het beginsel van godsdienstvrijheid te handhaven. Er kwam opnieuw in de praktijk niets van terecht. Katholieken en gereformeerden groeiden steeds verder uit elkaar. De unie dreigde uit elkaar te vallen.

Oranje zelf zette zich keer op keer in partijen tot bedaren te brengen en de eenheid te handhaven. Een voorbeeld van Oranjes bemoeienis is het hierboven genoemde conflict rond de doopsgezinden te Middelburg. Het stadsbestuur wilde winkels van doopsgezinden sluiten, omdat zij weigerden de eed af te leggen. Oranje bepaalde dat ze niet lastig gevallen mochten worden. Hun ja moest geaccepteerd worden en niemand mocht hen dwingen een eed af te leggen, als dat tegen hun geweten inging. Twee jaar later speelde hetzelfde probleem, omdat de doopsgezinden als principiële pacifisten weigerden wapens te dragen. Zij wilden in plaats daarvan extra financieel bijdragen. Het stadsbestuur wilde dat niet accepteren. Oranje bepaalde dat het dat wel moest doen, als de doopsgezinden maar niet iets deden wat "tot schandael van yemand soude mogen tenderen ende dat sy alle borgerlyce ende redelijke lasten, neffens andere" zouden dragen.³⁹⁾

Oranjes hoop dat godsdienstvrijheid de eenheid en de rust zouden herstellen bleek ijdel. De principes stonden lijnrecht tegenover elkaar. De katholieken wendden zich steeds meer tot de koning, zeker toen de nieuwe landvoogd, Parma, zich heel gematigd opstelde. De opstandige gewesten sloten zich nader aaneen in de Unie van Utrecht. Daarin werd aangaande de religie bepaald dat de provincies hun eigen bepalingen konden maken, "mits dat een yeder particulier in syn religie sal mogen blyven ende dat men nyemant ter cause van de religie sal mogen achterhaelen ofte soecken..."⁴⁰⁾ In eerste instantie weigerde Oranje te tekenen, omdat dit hem niet genoeg was. Uiteindelijk heeft hij zich bij de gang van zaken neergelegd en de Unie onderschreven.

Principe of praktijk?

De oude discussie over de diepste drijfveren voor Oranjes verdraagzaamheid

gaat over de vraag of het hem echt een principe zaak was, of dat hij de verdraagzaamheid preekte omdat in de praktijk alleen zo voldoende steun voor zijn strijd te verkrijgen was. De vraag is in feite zeer kunstmatig. Wat we aan uitingen en gedragingen van Oranje weten wijst op een sterk principiële keus voor tolerantie en tegen godsdienstvervolg. Tegelijk bleef Oranje de bezielende leider van een opstand tegen de belangrijkste Europese macht van zijn tijd. In die strijd om de vrijheid, van geloof en van verkregen rechten, paste Oranje zich aan aan de omstandigheden. Hij ontleende argumenten aan de praktijk om zoveel mogelijk mensen bij die strijd te betrekken. Hij zocht steun van gereformeerden en lutheranen en katholieken, zowel binnen als buiten de Nederlanden. Hij accepteerde soms ook dat hij genoeg moest nemen met minder dan wat hij had gewild, de godsdienstvrijheid. Maar nooit heeft hij gewetensvrijheid willen opgeven. Niet in de vredesonderhandelingen met Filips en ook niet in de discussies met zijn radicaalste bondgenoten. Daar lag voor hem blijkbaar de grens. Het was minder dan Oranje had gewild, maar het was genoeg om, bij de soepele opstelling van de regenten en de politiek van zijn nakomelingen later, de ook niet door Oranje bedoelde Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden te laten worden tot een eiland van relatieve verdraagzaamheid in een grotendeels absoluut geregeerd en intolerant Europa.

Noten:

1. P. Bor, *Oorspronck, begin en vervoelgh der Nederlandsche Oorlogen* (Amsterdam 1679) I, 400.
2. *De Nederlandse Belijdensgeschriften*, J.N. Bakhuizen van den Brink ed. (Amsterdam 1976) 141.
3. Vgl. O.J. de Jong 'Unie en religie' in *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg ed. (Den Haag 1979) 34/35.
4. *Apologie ofte verantwoordinge van den prince van Oranien*, M. Mees-Verweij ed. (Santpoort 1942) 80.
5. Voorbeelden van Oranjes afkeer van kerkelijke tucht in de zin van gewetensdwang bij: A.A. van Schelven, *Willem van Oranje's geloof en godsdienstpolitiek* (Haarlem 1933) 22.
6. Diverse voorbeelden in: E.H. Waterbolk, 'Erasmianisme de Guillaume d'Orange' in *Verspreide opstellen* (Amsterdam 1981) 91-92.
7. Bor, I, 830.
8. J. de la Pise, *Tableau de l'histoire des princes et principauté d'Orange* (La Haye 1639) 270.

9. *Archives* II, 444.
10. *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange Nassau* G. Groen van Prinsterer ed. dl. I - VIII (Leiden 1835-1847) III, 198.
11. Vgl. R. Vermij, 's Konings stadhouder in Holland (1559-1567) Oranjestrouw aan Philips II' in *Utrechtse Historische Cahiers* 1984-2/3 (Utrecht 1984) 45 en 57.
12. E. van Meteren, *Historie van de oorlogen en geschiedenissen der Nederlanden* (Gorinchem 1750) IV, 18.
13. *Archives* VIII, 80.
14. Geciteerd bij H.A. Enno van Gelder, 'De godsdienst van prins Willem van Oranje' in *Van Beeldenstorm tot Pacificatie* 93-94.
15. *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange*, L.P. Gachard ed, dl. I - VI (Bruxelles 1847-1866) VI, 367.
16. Enno van Gelder, 109.
17. *Verantwoordinge, Verklaringhe en de Waerschouwinghe mitsgaders eene Hertgrondighe Begheerte des edelen, lancmoedighen ende hoogheboren Prince van Oranjen* M.G. Schenk ed. (Amsterdam 1933) 48.
18. Bor I, 471.
19. J.P. Scholte, 'Bijdrage tot de kennis van de godsdienstige verdraagzaamheid van Prins Willem I' in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* N.S. IV (1907) 47
20. Scholte, 49
21. *Archives* III, 46-47.
22. *Archives* V, 245.
23. *Apologie*, 82.
24. *Archives* II, 441.
25. *Oeuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde, Correspondance et mélanges*, A. Lacroix ed. (Paris/Bruxelles 1860) 228. Vgl. ook boven noot 5.
26. *Correspondance* VI, 76.
27. A.A. van Schelven, 'De opkomst van de idee der politieke tolerantie in de 16e-eeuwse Nederlanden' in *Uit den strijd der geesten* (Amsterdam 1944) 35/36
28. *Verantwoordinge*, 106.
29. Vgl. hiervoor E. Huidekoper, 'Willem van Oranje: Verdraagzaamheid in 16e-eeuws perspectief' in *Utrechtse Historische Cahiers* 1984-2/3 (Utrecht 1984) 22-26.
30. *Verantwoordinge*, 53 en 57.
31. *Verantwoordinge*, 40 en 47.
32. *Archives* II, 432-445.
33. *Archives* I, 200.
34. *Correspondance* II, 217.
35. J.J. Woltjer, 'Willem van Oranje en de godsdienstige pluriformiteit' in *Apologie van Willem van Oranje. Hertaling en evaluatie na vierhonderd jaar 1580-1980* (Tiel/Amsterdam 1980) 25. Woltjer geeft in dit artikel ook een goede analyse van de situatie in Holland en Zeeland die leidde tot verbod van de katholieke eredienst.
36. *Archives* III, 198.
37. R.C. Bakhuizen van den Brink, *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen vrijheidsoorlog II* ('s-Gravenhage 1898) 205.
38. Tekst bij Van Meteren, IV, 169-173.
39. Zie noot 20.
40. *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, S. Groenveld en H.L.P. Leeuwenberg ed. (Den Haag 1979) 34/35.

Het Gentse voorbeeld

Interview met dr. J. Decavele, stadsarchivaris van Gent

Lineke de Jong en Hans Krabbendam

In het rijke stadsarchief van Gent, dat een bijna complete collectie bevat vanaf de 13e eeuw, bevindt zich ook het originele charter van de Unie van Utrecht, het samenwerkingsverdrag van de noordelijke Nederlanden uit 1579. Het is geen toeval dat één van de kerndocumenten van de Nederlandse natie zich in het Gentse archief bevindt. Gent speelde in het begin van de Tachtigjarige oorlog een centrale rol, was een katalysator van de Reformatie, en had ook een haat-liefde relatie met Willem van Oranje. *Transparent* sprak met de Gentse stadsarchief J. Decavele over de rijke geschiedenis van Gent ten tijde van de Nederlandse Opstand. Decavele studeerde geschiedenis te Leuven en Mainz en promoveerde in 1972 op een (bekroonde) dissertatie over het protestantisme in Vlaanderen. Hij publiceert veel over de geschiedenis van Gent en de religieuze ontwikkelingen in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden. De Gentse stadsarchivaris heeft de gave zijn enthousiasme over geschiedenis en in het bijzonder over de Nederlandse Opstand op anderen over te kunnen brengen. Dat maakte ons gesprek tot een inspirerende gebeurtenis.

Aandacht voor de Opstand

De belangstelling van de Belgen voor 'onze' Vader des Vaderlands is wel eens minder geweest. Bij de herdenking van zijn 300-jarige geboortedag in 1884 was er in België nauwelijks aandacht voor hem. Vijftig jaar later was dat al helemaal anders, toen traden Noord- en Zuidnederlandse historici in gelijke aantallen op en zijn vierhonderdste geboortedag werd zelfs in Brussel herdacht.

De hernieuwde Belgische aandacht voor Oranje begon in de vroege negentiende eeuw, daarvoor kreeg hij vnl. de schurkenrol tegenover de grote man Parma toebedeeld; de Romantiek leidde tot aandacht voor de eigen wortels en de Vlaamse beweging herondekte Oranje in haar strijd voor een gelijkwaardige

positie van het Vlaams. Vanuit Nederland werd die strijd onder meer gevoerd door de historicus Pieter Geyl. De achterstand van het Vlaams werd pas in deze eeuw goedge maakt, zo werd de Gentse Universiteit pas volledig Nederlandstalig in 1930.

Willem van Oranje

In de opvatting van de Gentse archivaris was Willem van Oranje een pragmaticus pur sang, of nog beter hij was een toleranticus. Hij stond niet onverschillig tegenover het geloof, dat kon je in die tijd niet zijn. Maar hij was afwachtend, zijn geloof speelde niet altijd de hoofdrol in zijn leven. Hij verhinderde bijv. in maart 1567 dat de opstandelingen binnen de stad Antwerpen contact legden met de Geuzen, die daardoor een nederlaag bij Oosterweel leden. Uit de komst van Alva en de terechtstelling van Egmond en Horne concludeerde hij dat de gematigden geen kans kregen en in het voorjaar van 1567 verdween hij naar Dillenburg met het idee om niet meer terug te keren. Dat veranderde toen de Geuzen, die gedwongen waren om hun thuishaven Dover te verlaten, Brielle innamen. Dat gaf Willem weer hoop voor de toekomst en in 1573 ging hij over tot het Calvinisme. Hij zag in de Calvinisten de echte kern van de Opstand, de diehards op wie hij helemaal aan kon.

De Leidse historicus J.J. Woltjer bracht het eens zo onder woorden: Oranje was protestant, maar niet antikatholiek. Hij geloofde dat het katholicisme zo zwak was dat het vanzelf zou verdwijnen. In plaats daarvan zou een brede gereformeerde volkskerk ontstaan. Ook Oranjes verdediging van de religievrede in 1578 was een tweesnijdend zwaard, een uiting van zijn overtuiging en tegelijkertijd een middel om de positie van de gereformeerden te verstevigen.

Onrust in Gent

Oranje was geen scherp slijper en behoorde ook niet tot de "politiques" zoals die in Frankrijk te vinden waren en waartoe ook de Gentse regenten Rijnhove en Hembyze behoorden. Hun doel was

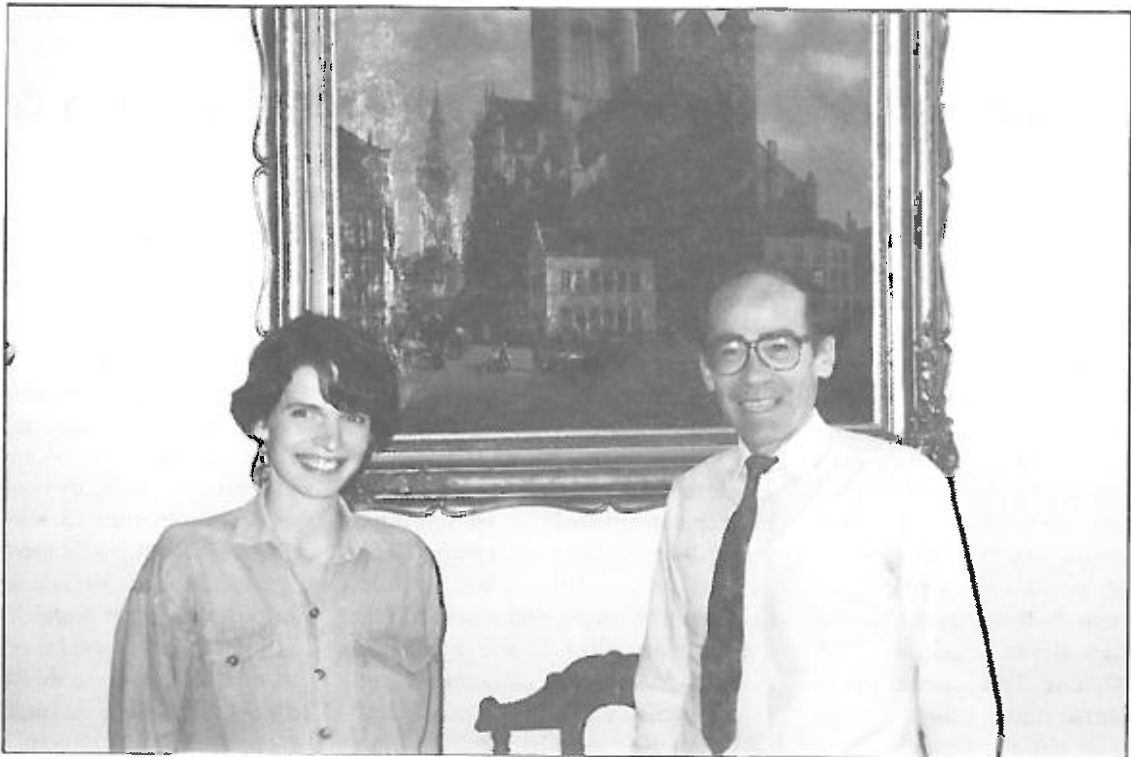
allereerst politiek en niet zo zeer religieus van aard. Petrus Datheen is naar Gent gegaan en niet naar Den Haag of Antwerpen omdat hij wist dat hij in Gent vrij spel zou krijgen.

In Gent speelden de sociaal-economische malaise de radicale calvinisten in de kaart. De eens voorspoedige stad was danig in verval, de textielindustrie was te conservatief en kon niet meer concurreren met goedkopere stoffen en negeerde de veranderende mode. De afstraffing die keizer Karel V de stad in 1540 had gegeven omdat ze geweigerd had mee te betalen in de bede voor de krijg tegen Frankrijk, had erg veel frustratie opgeleverd. De burgers verlangden terug naar de preCarolingische situatie waarin de stad veel speelruimte had en een groot deel van het achterland beheerste.

Een staaltje van Oranjes onzekerheid is dat als de militaire bevelhebber Rijnhove van plan is om de Staten van Vlaanderen, waaronder de hertog van Aarschot, Oranjes grootste rivaal, gevangen te nemen, hij drie keer met Oranje overlegt en ten slotte op aanwijzing van Marnix van St. Aldegonde de coup laat plegen. Daarna stelt de prins zich volledig achter het Gentse bestuur en stuurt zelfs een paar leeuwen cadeau als blijk van zijn steun.

Vervolgelingen

Natuurlijk speelde de onderdrukking van de protestanten ook een grote rol bij het verzet van Gent. De vervolgingen waren echter niet altijd zo gruwelijk, er bleek een brede afkeer van de executies. In het onderzoek naar de vetes in de stad Kortrijk, waar Decavele zich momenteel mee bezig houdt, blijkt dat de ene partij de te gemakkelijke houding van de tegenpartij tegen ketters gebruikt om hen in diskrediet te brengen. Die tolerante houding was er echt. Veel schepenen hadden een fysieke afkeer van Inquisiteur Pieter Titelmans. Uit Decaveles onderzoek in de rekeningen van Titelmans, die ons in staat stellen hem van uur tot uur te volgen blijkt dat hij honderden ketters heeft opgepakt. Hij huurde vele boeren-

*Stadsarchivaris J. Decavele (rechts)
 Transparantredactielid Lineke de Jong (links).*

wagens om ze op te brengen, maar slechts enkelen zijn terecht gesteld. De Inquisiteur kon namelijk zelf niet het doodvonnis uitspreken. Hij leverde de beschuldigden en hun bekentenissen uit aan de schepenrechtbank die hen op grond van de plakaten moest veroordelen. Maar de magistraat heeft er velen laten gaan.

Van de 260 terechtstellingen in Gent en de ongeveer 380 in Antwerpen was de grootste groep, afgezien van de tijd van de beeldenstorm, bovendien de dopersen. Zij bevonden zich bewust aan de rand van de samenleving en waren een gevaar voor de burgerlijke orde die ze met hun verzet tegen het zwaard en de eed ondermijnden. De dopersen waren zeer overtuigd van hun gelijk. Ze kenden geen liefhebbers. Ze moesten aan heel wat eisen voldoen voordat ze gedoopt werden, soms zelfs lezen en schrijven. In de magistraat waren geen doopsgezinden, omdat dat een onverenigbare combinatie was. De dopersen hadden geen alternatieve staatsopvatting. Er was hoogstens sympathie voor de dopersen, maar voor de calvinisten was er veel tweeslachtigheid. Veel schepenen wachtten af uit welke hoek de wind waaide en wie de overhand zou krijgen.

Het Belgische Genève

Het Gentse verzet kreeg de wind in de zeilen toen na de dood van landvoogd Requesens in 1576 er een centraal gezag ontbrak dat de Spaanse huurtroepen in bedwang kon houden. Ze gingen plundrend rond in Vlaanderen en konden alleen worden bedwongen met troepen van de Prins. Spoedig daarna werd de Pacificatie van Gent gesloten waarin de burgeroorlog gestaakt werd, het vrije verkeer van personen en goederen werd hersteld en een oplossing van de godsdienstkwestie werd uitgesteld, waarbij Holland en Zeeland protestants bleven.

De volgende landvoogd, Don Juan, erkende dit verdrag niet en daarop reageerden veel steden met een volksbeweging die ook in Gent de bakens verzette. De privileges van vóór 1540 werden hersteld en de stad entte haar regering op het Zwitserse model, als een calvinistisch kanton. Het nieuwe bestuur wilde een federatie met verschillende kantons, die zelf mochten bepalen of ze calvinistisch of katholiek zouden zijn, Gent en Vlaanderen zouden natuurlijk calvinistisch worden. Dat was ook het ideaal dat ze voorstonden en als voorstel lieten circuleren. Voor de katholieken werd het leven in de stad zeer onaangenaam, al hun kerken werden gesloten, de kerkelij-

ke goederen werden verbeurd verklaard en elke vorm van katholiek gedrag werd onderdrukt.

De terugkeer van de calvinistische vluchtelingen was heel belangrijk voor het calvinistische bewind dat van 1577 tot 1584 de stad regeerde. Deze waren na de beeldenstorm gevlucht naar Londen, Emden en andere steden. De leider van de opstand, Jan van Hembyze, liet de kerkeraad brieven sturen aan de vluchtelingenkerken om de ballingen terug te laten keren omdat ze nodig waren om de kerk en de "Res publica" op te bouwen. Daar waren hele belangrijke families bij, zoals die van Utenhove, waarvan wel acht leden protestant werden, onder meer Jan Utenhove, één van de stichters van de Nederlandse vluchtelingenkerk in Londen.

De rol van de Spaanse dreiging voor Gent heeft ertoe bijgedragen dat het Calvinisme radicaliseerde. De nederlaag bij Chelmoers bracht de dreiging van Spanje heel dichtbij en maakte de calvinisten vastberaden. Decavele geeft een treffend voorbeeld van deze radicalisering. Datheen preekte tegen de tolerantie terwijl Oranje nota bene in de stad aanwezig was. Binnen één week na de religievrede lapte de Gentse magistraat alle afspraken aan zijn laars en verbood

de katholieke eredienst. Daarmee ging Oranjes ideaal van wederzijds respect in rook op. Hij had gehoopt dat protestanten en katholieken samen de opstand zouden dragen.

In die tijd gebeurde er elke dag schokkende dingen in Gent. Grote invloed hadden gebeurtenissen van buitenaf, zoals bijv. uit Brugge. Daar waren in april 1578 samenkomsten in het huis van een schepen. Brugge wilde niet tegen de afspraken van de Pacificatie van Gent (die bepaalde dat alleen in Holland en Zeeland de gereformeerde religie was toegestaan) ingaan en de baljuw deed een inval in de woning, waar ook twee minderbroeders werden gevat. Na wat getouwtrek werden de monniken van de kerker terug gebracht naar het huis en verklaapten daar dat in het klooster sprake was van sodomie. Deze onnoembare zonde, een vorm van 'noodsexualiteit' kwam vaker voor. Toen dat bekend werd in Gent, werden vervolgens direct alle kloosters bezet. Deze beweging verspreidde zich over de hele noordelijke Nederlanden. Decavele betwijfelt of dist soort zaken met opzet naar voren werden gebracht, maar er werd wel dankbaar gebruik van gemaakt door de calvinisten.

Opmerkelijk in de tijd van het calvinisme in Gent is de rol van het onderwijs dat heel goed georganiseerd werd, zo zelfs dat de beste geleerden uit Leiden naar de Vlaamse stad overkwamen en Jan van Nassau zijn zonen in Gent wilde laten studeren.

Re-katholisering

Nadat Parma in 1584 weer de Spaanse orde had hersteld kwam er een heel ander beleid van de Inquisitie: geen terechtstellingen meer, maar een contrareformatie geleid door degelijk onderwijs, bekwame pastoors en gedreven Jezuiten. Parma geeft de protestanten twee jaar de tijd om hun bezittingen te verkopen en de stad te verlaten. Het bestuur van de stad werd weer ingesteld maar bleef even elitair geregeld. Het is nog niet duidelijk wat er allemaal veranderde omdat er volgens Decavele niet veel onderzoek gedaan is naar deze periode. De spectaculaire jaren krijgen altijd meer aandacht. Huidig onderzoek richt zich naar de financiële transacties en daaruit blijkt dat er nog lange tijd Gentse vluchtelingen in andere steden waren die bezittingen in

Gent verkochten. Hoewel het ook zo was dat veel ondernemende mensen uit Gent vertrokken omdat ze inzagen dat Gent weer een kolonie van Spanje zou worden en dat het initiatiefrijke Noorden veel meer kansen bood.

Voorbeeld

Pacificatie van Gent was een model voor andere oplossingen. Het unieke is de speelruimte die dit document laat aan andersdenkenden. Aan alle volgende edities, zoals Unie van Brussel is dit element te herkennen. Daarmee is het

modern en bij nieuwe opstanden. De stukken circuleerden internationaal en werden geciteerd tot en met de Franse Revolutie toe. Dit "land zonder vorst" bleef verbazen en heeft altijd een voorbeeldfunctie gehad.

Hoe moeilijk het voor de Nederlandse protestanten ook te begrijpen is, het protestantisme is van origine een Zuidelijke massabeweging. In het Noorden waren de protestanten veel minder militant. Dat veranderde pas na de val van Antwerpen in 1585 toen de uittocht uit het Zuiden aanving.

"Wat heeft Marnix van St. Aldegonde als christen-politicus ons vandaag te zeggen? [...] Het was zijn krachtige overtuiging, die hem tot politieke activiteit had aangezet en aan het front had gebracht. Hoewel hij geen man van de oorlog was, bracht zijn geloof hem naast Oranje in de strijd tegen het absolutisme. [...] Vanuit deze houding kon hij het belang van de politiek ook relativiseren. De christen is per slot van rekening pelgrim op aarde. Hij moet er werken, de handen flink uit de mouwen steken, maar zijn levensgeluk ligt er niet. Marnix' levensspreuk, ..., was niet voor niets "Repos ailleurs", de rust elders!"

Drs. R. Kuiper in 'Marnix van St. Aldegonde'

Wie als christen, in de geest van Marnix van St. Aldegonde, zijn verantwoordelijkheden in de samenleving wil verstaan, heeft behoefte aan betrouwbare informatie over actuele politieke en maatschappelijke onderwerpen.

De **Marnix van St. Aldegonde Stichting** (het wetenschappelijk bureau van de RPF) tracht in die behoefte te voorzien door studie en bezinning op de fundamentele uitgangspunten van de christelijke politiek. De vruchten daarvan worden gepubliceerd in de 'Marnix-reeks'. Wie zich hierop abonneert, schaaft zich in een groeiend bestand van donateurs en is verzekerd van regelmatige toezending van verantwoorde en leesbare publicaties.

En donateur worden is heel eenvoudig. Bel of schrijf voor informatie of opgave naar:

Marnix van St. Aldegonde Stichting

Postbus 302
8070 AH Nunspeet
tel. 03412 - 56744

Speciaal aanbod voor 'Transparant'-lezers

Wie zich nu opgeeft als donateur met vermelding van 'Transparant', ontvangt gratis de volgende drie publicaties:

- * *Christelijke politiek in een wereld zonder God*, door dr.ir. H. van Riessen
- * *Marnix van Sint Aldegonde*, door drs. R. Kuiper
- * *Reformatie en cultuurvisie*, door dr.ir. E. Schuurman e.a.

Bestellen van losse publicaties is natuurlijk ook mogelijk. Een overzicht van alle Marnix-uitgaven sturen wij u op aanvraag graag toe.

De Westfriese stad Hoorn in het jaar van de beeldenstorm

Anno Domini 1566

Chris Sol

Hoorn is een oud stadje aan de vroegere Zuiderzee. De gevels van de huizen, de smalle straatjes en het marktplein met de waag zijn de stille getuigen van een rijk verleden. Hier woonden vroeger rijke kooplieden. De Grote Kerk geeft haar historie minder gemakkelijk prijs. In dit gebouw is nu een modern warenhuis gevestigd. Jengelende kinderen en een intercomstern verstoren de serene rust die de Grote Kerk vroeger uitgestraald moet hebben. Overigens, die rust is wel vaker verstoord. In 1838 werd de kerk getroffen door een gulzig om zich heen grijpende brand. En nog veel verder terug, in 1566, werden de katholieke misgangers opgeschrikt door een aantal strijdbare calvinisten die het godshuis wilde zuiveren van 'paapse afgoderij' ten einde het zelf in bezit te nemen. In tegenstelling tot veel andere kerkgebouwen in de noordelijke maar vooral in de zuidelijke Nederlanden bleef de Grote Kerk van Hoorn in de roerige jaren zestig van de zestiende eeuw een beeldenstorm bespaard. Waarom? Klopt dat wel met het beeld van 1566 als het jaar van de beeldenstorm?

Beeldenstormen in de Nederlanden
Beeldenstorm of iconoclasmie is 'het opzettelijk vernielen van godsdienstige voorstellingen'. Over de beeldenstorm die in 1566 in de Nederlanden gewoed heeft, is veel geschreven.¹⁾ Als verklaring voor deze heftige gebeurtenis is door historici lange tijd gebruik gemaakt van twee-partijen-modellen: protestanten tegen katholieken, Nederlanders tegen

Spanjaarden, bourgeoisie tegen feodale monarchie of proletariaat tegen bourgeoisie. Maar sinds de jaren zestig heeft nieuw onderzoek een genuanceerder beeld op tafel gelegd. Vooral regionaal en lokaal historisch onderzoek is hierbij van groot belang geweest.

De beeldenstorm begon op 10 augustus in Steenvoorde, gelegen in het industriegebied van West-Vlaanderen, en waaierde als een olievlek uit over de rest van Vlaanderen, Brabant, Zeeland, Utrecht en Holland. Vlamme hagepreken van overtuigde calvinisten vormden vaak de directe aanleiding tot acties. Het is echter te eenvoudig om de motieven en de identiteit van de beeldenstormers te herleiden tot een religieuze of politieke overtuiging of tot sociaal-economisch gedrag. Achterliggende motieven waren het verzet tegen de zichtbare misstanden in de kerk van Rome, de noodzaak voor calvinisten om een kerkgebouw te bemachtigen waardoor ze niet afhankelijk waren van de weersomstandigheden en het verzet tegen (de symbolen van) de gevestigde orde.

Onderzoek heeft aangetoond dat in die plaatsen waar het stadsbestuur sterk was en niet was aangestoken door de nieuwe leer, waar het kon rekenen op de schutterij en waar de calvinisten niet groot in aantal waren, niet is gestormd. Hoorn is zo'n stad waarvoor dit opgaat, maar die ook aantoonde hoe moeilijk het was voor een stadsbestuur om de rust te bewaren.

De houding van de magistraten

Overal in de Nederlanden sloegen de beeldenstormers vanaf half augustus 1566 – in naam van God of uit pure woede – nietsontziend hele kerkinterieurs aan gruzelementen. Van 1572 tot 1580 is de vestiging van de Gereformeerde Kerken in veel steden en dorpen gepaard gegaan met gewelddadige inbezitting van katholieke kerkgebouwen. In Hoorn bleef dergelijk geweld achterwege. In 1566, maar ook later. In het Westfries Museum te Hoorn hangt een paneel dat afkomstig is uit de Grote Kerk

van Hoorn. Op de ene kant van het paneel staat een gebeeldhouwde voorstelling van het Laatste Avondmaal, op de keerzijde een gedeelte van de tekst van de Tien Geboden. Toen de Grote Kerk in 1572 in gereformeerde handen overging, werden aanstootgevend objecten uit het interieur zoals altaarstukken, muurschilderingen en beelden verwijderd. Koorhekken en doopvonten bleven bewaard. Evenals de preekstoel waarvan de gebeeldhouwde panelen werden omgekeerd, omdat afbeeldingen van God, Christus en de Heilige Geest afgewezen werden, en beschilderd met de tekst van de Tien Geboden. Deze niet-gewelddadige overdracht van kerkelijk bezit is typerend voor Hoorn.

Hagepreken

De magistraten van Hoorn waren meesters in het ophouden van twee vriendelijke gezichten: naar de eigen burgerij en naar de hoge overheden en de kerkelijke autoriteiten. Dat was noodzakelijk in de zestiende eeuw. Want om de welvaart van de stad niet te gronde te richten kon Hoorn het zich niet permitteren rijke kooplieden die om hun geloof op de vlucht waren de poort te wijzen. De magistraten moesten dus rust en tolerantie waarborgen voor de stad. Maar tegelijkertijd dienden ze Rome en Brussel ervan te overtuigen dat ketters geen poot aan de grond kregen en de Roomse kerk floreerde. Het tegendeel was waar. De inquisiteur van Holland, Wilhelmus Lindanus, had dit wel door maar kon weinig doen tegen de doortrapte diplomatie van de Hollandse steden. Hij was zelfs van mening dat de steden in West-Friesland de kroon spanden. Op 28 mei 1565 zag hij er geen gat meer in en gaf zijn opdracht terug aan Filips II.²⁾ De dopersen en andere protestanten kregen zo in Hoorn de ruimte.

Maar er hing wat in de lucht. Nadat in de zomer van 1566 in Vlaanderen wekenlang hagepreken gehouden waren, vaardigde de landvoogdes Margaretha van Parma namens Filips II op 3 juli 1566 een plakkaat uit, waarin deze verboden werden. Desondanks werd vijf

dagen later tijdens een vergadering van gereformeerde voormannen te Amsterdam besloten ook in Holland een hagepreek te organiseren. Omdat verwacht werd dat het Amsterdamse stadsbestuur het plakkaat van 3 juli zou handhaven, achtte de vergadering het verstandig deze hagepreek niet bij Amsterdam te organiseren, maar bij de afgelegen stad Hoorn. De Hoornse magistraten waren namelijk gematigder.³⁾ De volgende zondag, 14 juli, ging de Alkmaarse mandenmaker Jan Arendsz. voor in een openluchtdienst in de buurt van het regulierenklooster bij Hoorn. Er kwamen zo'n 4000 mensen samen om te luisteren naar zijn prediking. Arendsz preekte – heel toepasselijk – over psalm 127: “So de Heere het huys niet en bouwt, te vergeefs arbeiden desselven bouwlieden daer aen; so de Heere de stadt niet en bewaert, te vergeefs waect de wachter”.

Toevallig waren de burgemeester, de schout en de onderschout van Hoorn in het klooster aan de maaltijd. Zij hoorden rumoer en vingen gezang op. Nieuwsgierig gemaakt gingen de schout, enkele monniken en twee aanwezige edelen op onderzoek uit. Toen ze aankwamen bij de plek waar het volk was samengestroomd, ging de schout achter Jan Arendsz. staan. Hij schreeuwde wat en probeerde hem schrik aan te jagen. Arrestatie was onmogelijk, omdat de hagepreek – uiteraard opzettelijk – buiten het rechtsgebied van Hoorn was belegd. De schout zag dat hij weinig indruk maakte; hij kon dus niets anders doen dan weggaan. Een van de monniken probeerde nog de aandacht van het gehoor af te leiden door schreeuwend met kleren en al aan in een sloot te springen. Maar ook dat baatte niet. De edelen die met schout Joost Huijghesloot waren meegekomen, bleven luisteren en keerden later tevreden terug naar het klooster. Tot groot ongenoegen van de monniken.

In deze zomer van 1566 keerde in Hoorn een aantal geestelijken de moederkerk de rug toe en gingen mee met de Hervorming. Een van hen was Clement Maertsz. Hij trad na zijn breuk met Rome in het huwelijk en begon vanaf 14 september 1566 samen met Evert Geertszn. Gorter op een veld buiten de stadsmuren hagepreken te houden. “Zij doopten en trouwden oock op 't selve velt en hadden grooten gunst onder de gemeente ende seer veel toehoorders onder anderen niet weynigh van de principaelste buergers.”⁴⁾

De beide predikers traden heel zelfverzekerd op. De stadsbestuurders van Hoorn keken verder dan wat vlak buiten de eigen stadsmuren gebeurde. Al twee maanden lang trok de nieuwe leer in heel de streek, het Noorderkwartier, belangstellenden. Sinds de eerste hagepreek op 14 juli was de Grote Kerk van Hoorn gesloten.⁵⁾ Aan dit besluit lag geen angst voor een beeldenstorm ten grondslag; niemand dacht ook nog maar in de verste verte aan een beeldenstorm. De magistraten waren bevreesd dat de calvinisten opeens genoeg kregen van bijeenkomsten in de open lucht en kerkgebouwen in de stad kwamen opeisen. Naar hun oordeel zou dat leiden tot een hevige versterking van de rustige en evenwichtige religieuze situatie in de stad. Want dan moesten de roomsen een of meer van hun kerkgebouwen afstaan. In Enkhuizen bijvoorbeeld spande het er reeds om of de calvinisten de vacante Sint Pancraskerk in bezit kregen of niet.⁶⁾ De Hoornse magistraten wilden dergelijke spanningen binnen de eigen muren vermijden. Het Hoornse stadsbestuur gaf uitvoering aan het plakkaat van 3 juli – verbod op hagepreken – door de poorten van de stad gesloten te houden. Daarmee dacht het zijn burgers ervan te weerhouden om naar de hagepreken te gaan luisteren en calvinisten uit de omgeving van Hoorn weg te houden. De sluiting van de Grote Kerk was bovendien een signaal naar de aanhangers van de nieuwe leer in Hoorn zelf dat ze niet hoefden te proberen zich meester te maken van dit kerkgebouw.⁷⁾

Tegen het eind van augustus vormde angst voor een beeldenstorm in Hoorn een extra reden om de Grote Kerk gesloten te houden. Zeker toen landvoogdes Margaretha van Parma op 23 augustus in het zogenaamde *Accoord* toestond dat er gepredikt mocht worden bij die steden waar op dat moment al hagepreken plaatsvonden. De poorten van Hoorn gingen open. Maar tegelijkertijd werd de wens van de landvoogdes, dat de schutterij met honderdvijftig man werd uitgebreid, ingewilligd.⁸⁾ Frappant is echter dat de Hoornse vroedschap al op 8 augustus – dat is vóór het uitbreken van de beeldenstorm in het verre Vlaanderen – ingezien had dat de schutterij extra versterkt moest worden om mogelijke ongeregelheden het hoofd te kunnen bieden. Want op 8 augustus besloot de vroedschap de drempel om verkozen te kunnen worden in de schutterij te verla-

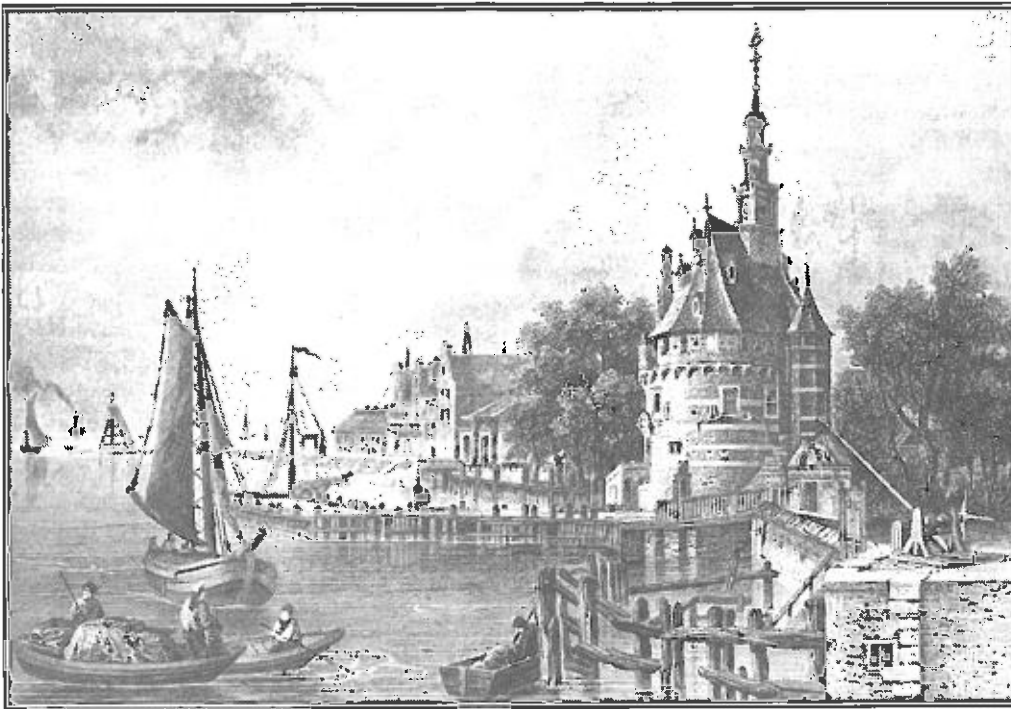
gen: de voorwaarde van eigen bezit verviel.⁹⁾

Toch is in die roerige periode van augustus tot oktober de beeldenstorm aan Hoorn voorbijgegaan. En dat terwijl in deze stad ook felle calvinisten waren. De pater van het klooster St. Caecilia zou later verklaren, dat de ex-priester Clement Maertsz. de calvinisten ervan weerhouden heeft “eenighe feytelicke aggressie opde beelden oft kercken te doen”. Dit kwam enkel en alleen doordat hij burger van Hoorn was. Was hij een onbekende predikant geweest uit bijvoorbeeld Emden, dan was de vlam in de pan geslagen en waren de beelden in Hoorn zeer waarschijnlijk niet gespaard gebleven, aldus de pater.¹⁰⁾ Voor Hoorn is de invloed van deze gematigde predikant van groot belang geweest.

Pressie van de lage edelen

Een andere reden voor het uitblijven van de beeldenstorm ligt wellicht in de gereserveerde houding van de magistraten ten opzichte van de adel. Deze houding kwam voort uit een sterk ontwikkeld gevoel van stedelijk particularisme. Bij de beeldenstorm in Holland is een aantal edelen achter de schermen heel actief geweest.¹¹⁾ In Hoorn kregen ze geen voeten aan de grond. Hendrik van Brederode (1531-1568) was een van de meest populaire edelen en werd op dat moment gezien als de leider van het verzet tegen de regering van de landvoogdes. Hij speelde namelijk een hoofdrol in het Verbond der Edelen, dat op 5 april 1566 het *Smeekschrift* aan Margaretha van Parma had aangeboden. In augustus trok Brederode met zijn gevolg Holland door om aanhang te verwerven voor de politiek van matiging die door het Verbond der Edelen voorgestaan werd. Op 31 augustus arriveerde hij in Hoorn.

Brederode en zijn gevolg kreeg wijn aangeboden bij Pieter Florisz. in herberg De Zwarte Arend. Vervolgens nodigde Brederode de “principaelste burgers” uit om 's avonds in dezelfde herberg met hem de maaltijd te komen gebruiken. Die gaven daaraan gehoor volgens oud gebruik. Schepen Jan Diericxzn. verklaarde later voor de Raad van Beroerten dat ze deze uitnodiging niet aanvaard hadden, als ook maar gebleken was dat Brederode de bedoeling had gehad hen aan te zetten tot ongehoorzaamheid of rebellie tegen Filips II. De hele avond bleef het gezellig. De schepen ontkende

Gezicht op Hoorn. Hoofdtoren en Huis van Correctie.

dat Brederode had geprobeerd te stoken door zinspelingen op de beeldenstorm elders. De enige storende element dat hij kon bedenken was dat Brederode en zijn mannen drie maal het *Vive les gueux* aanhieven.¹²⁾ Jan Diericxzn. gaf hier een vertekend beeld van die avond. Hij wilde blijkbaar de contacten met Brederode zo onschuldig mogelijk doen voorkomen. Een andere prominente aanwezige, Willem Pieterszn. Enchuysen, kreeg namelijk onder algemene hilariteit een geuzenpenning omgehangen. Voor dit voorval zou deze Enchuysen later moeten boeten.¹³⁾

Brederode mocht dan ten opzichte van de magistraten weinig of geen woorden hebben gewijd aan een eventuele beeldenstorm in Hoorn, twee van zijn mannen, Sonnenbergh en Fritz van Egmond, waren ondertussen wel bezig met opruiing. Ze probeerden onrust te zaaien door het gerucht de wereld in te helpen dat er een *Bloetbouck* bestond, waarin fanatieke minderbroeders uit Delft de namen optekenden van protestanten en van rijke katholieken die het met hun geloof en met de moederkerk niet zo nauw namen. Beide agitators oogsten echter geen verzet. Een groep verontruste burgers uit Hoorn kwam een paar dagen later wel bijeen om zich te beraden. Het enige dat ze deden was een delegatie naar Antwerpen sturen om bij Willem van Oranje tekst en uitleg te krijgen. Tot een beeldenstorm leidde dit alles niet.¹⁴⁾

De Hoornse magistraten gaven tegenover de Raad van Beroerten te kennen dat met Brederode geen gespreksresultaten waren geboekt. De edelman was ook maar kort in hun stad geweest, want hij vertrok al de volgende dag, zondag 1 september, naar Alkmaar. Gedesillusioneerd. Want op die gezellige avond in De Zwarte Arend had hij ook het bericht gekregen dat een week geleden, op 23 augustus 1566, het Verbond der Edelen ontbonden was.¹⁵⁾ Hij realiseerde zich maar al te goed wat de consequenties daarvan waren. In het *Accoord* van 23 augustus waren enkele van zijn wensen in vervulling gegaan. Maar ontbinding van het Verbond der Edelen als wisselgeld voor de inwilliging van de op tafel gelegde wensen ging hem veel te ver. Ontbinding betekende ten eerste conformering aan de politiek van matiging zoals de landvoogdes die wilde voeren en ten tweede definitieve slechting van het gezamenlijke front dat de lage edelen vormden.

Het was voortaan onmogelijk geworden een krachtige vuist te maken.¹⁶⁾ Deze onheilstijding bedierf de hele avond voor Brederode. Hij vertrok de volgende dag naar Alkmaar. Het stadsbestuur van Alkmaar ontving hem, maar niet van harte. Toen Brederode op 2 maart hoorde dat een Alkmaarse monnik zich laatdunkend over hem had uitgelaten, was dat de druppel die de emmer deed overlopen. Hij ontstak in hevige woede en gaf zijn metgezellen opdracht om het interieur

van het minderbroedersklooster van Alkmaar kort en klein te slaan.¹⁷⁾ Zo bleef Hoorn op wonderlijke wijze verschoond van een beeldenstorm. Wellicht durfde Brederode het niet aan in Hoorn omdat hij te weinig steun ondervond van de burgers en het stadsbestuur.

‘Het is nu onze beurt’

De Grote Kerk was sinds juli 1566 gesloten. Maar naarmate het seizoen vorderde werd het voor de calvinisten minder aantrekkelijk buiten op de velden diensten te beleggen. Er zijn aanwijzingen dat ze naar de huiskamers verhuisden.¹⁸⁾ Maar ook dat was niet ideaal.

Op 23 november 1566 leende de vrouw van schipper Jan Stevens van iemand “twee grooten smeechamers omme de groote kercke mede open te slaane ende te destrueren ende daer toe opgeroyt hebbende sekere persoonen omme tselve te effectueren.” Haar helpers waren Albert Thyssen, een boekbindersknecht, en Abraham de Jonge, een apothekersknecht. Tussen 11 en 12 uur wilden ze de kerkdeuren te lijf gaan, maar dat werd hen onder anderen belet door slepersknechten. Dierick Ellertssen Verduyn vertelde daarover aan de Raad van Beroerten. Hij zag dat beide oproerkraaiers Albert en Abraham door de slepersknechten met modder en drek werden bekogeld en flinke klappen kregen.¹⁹⁾

Het tweede incident vond een maand later plaats, op 26 december. Op deze

kerstdag zou de Grote Kerk voor het eerst weer open zijn en zou de Alkmaarse minderbroeder Jan Vos de mis opdragen en preken. Dit was volgens het besluit dat de vroedschap, hoewel niet unaniem, had genomen op 23 december.²⁰⁾ Ook dit incident maakte Dierick Ellertsen Verduyn mee. Hij zat met zijn broer Cornelis aan de maaltijd, toen hij hoorde dat de opening van de Grote Kerk niet zonder incidenten dreigde te verlopen. De broers gingen naar de mis. Er was veel volk bijeen. Toen het rustig bleef, beklom de monnik de kansel en begon aan zijn preek. Maar plotseling schreeuwde iemand dat Clement in aantocht was. Daarop riepen anderen: "Ghy monnik, ghy hebter lange enough gestaen. Het is nu onse buerte." Er ontstond een groot tumult, totdat sleper Cornelis Coppens schreeuwde dat ze maar eens moesten laten zien wie hem van de preekstoel durfde af te halen. Plotseling begon het volk te lopen, omdat ergens in de kerk mensen over elkaar heen buitelden. Op dat moment zelf dachten velen dat de geuzen begonnen te vechten. Later werd duidelijk dat iemand over een grafplaat was gestruikeld en andere mensen over zich heen had gekregen. De broers Verduyn schaarden zich met nog andere mannen rondom de minderbroeder, die van de preekstoel afgekomen was en neerzeeg op zijn knieën. Ook vrouwen kwamen met de stoelen waarop ze gezeten hadden in de aanslag om hem heen staan. Wijbrant Coppens liep zwaaiend met een lange stok de kerk door en deelde ieder mee dat de preek van Jan Vos werd voortgezet. Deze overmacht bracht de misverstoorders ertoe te vertrekken en een dienst te houden bij het Leprozenhuis buiten de stad. Toch waren enkele ordeverstoorders, Jan Sprangere en Thoomken Dekker, blijven zitten. Voorzover ze zich verstaanbaar konden maken zongen ze uit volle borst psalm 148. Maar dat was gauw afgelopen toen de oude schipper Nicolaes opstond en hun vroeg of ze een pak slaag wilden krijgen. Ze vonden het toen maar beter om weg te gaan. Ze werden achtervolgd door een aantal vrouwen die de stoelen waar ze op gezeten hadden dreigend opgeheven hielden. Later ging het verhaal dat Jan Sprangere zo door zijn eigen moeder de kerk was uitgezet.²¹⁾

Opgejaagde geuzen

Beide incidenten werden veroorzaakt

door calvinistische ingezetenen van Hoorn zelf en vonden plaats binnen de stadsmuren. Dat was niet het geval bij het derde incident, dat zich in de eerste dagen van mei 1567 voordeed. Op 1 mei verschenen honderden soldaten die door Brederode afgedankt waren voor de poorten van Hoorn; de edelman zelf was uitgeweken naar Emden. Daags tevoren waren acht-en-twintig aanvoerders de stad binnengesmokkeld. Zij eisten kruut, logies, schepen en voedsel. Noodgedwongen voldeden de Hoornse magistraten aan de eisen. De soldaten werden in afwachting van een en ander ondergebracht in het regulierenklooster. Ondertussen werd de burgerij onder de wapenen gebracht en werd de kloostergemeenschap aangeraden om haar kostbaarheden in de stad in veiligheid te brengen. Hoewel de aanvoerders aan de stadsbestuurders hadden beloofd geen geweld te gebruiken, hebben de beelden in het klooster er toch aan moeten geloven. Bakker Hilbrant Hilbrantsz heeft het allemaal gezien.²²⁾

Op 3 mei verscheen Megen met een leger om de geuzen onschadelijk te maken. De Hoornse magistraten gaven de opdracht te verhinderen dat de geuzen met hun schepen konden uitvaren. Maar ze kregen direct als antwoord terug dat de geuzen de stad aanvielen wanneer ze geen doorgang verleenden. In Hoorn was daarop gerekend. Bewapende burgers stonden op de wallen, de principiële wapenschuwe doopsgezinden waren met schoppen en manden aan het werk gezet²³⁾ en de opengezette sluizen lieten het zee water over het land stromen. Door deze overmacht sloegen de geuzen hals over kop op de vlucht naar Medemblik. Maar ze werden door Megen achterhaald en verslagen.

Twee weken later kwam landdrost Spelle om Hoorn te inspecteren. De magistraten toonden hem dat in de stad geen beeld gebroken was. Ze probeerden Spelle ervan te overtuigen dat een garnizoen van vreemde soldaten in Hoorn niet nodig was. Opmerkelijk is het verzoek de magistraten enkele dagen later richten aan de calvinische predikanten om Hoorn te verlaten. Eind mei vertrokken die naar Emden. De stad kreeg uiteindelijk geen garnizoen.

Zo slaagden de magistraten van Hoorn erin om hun goede stad zo zelfstandig mogelijk te kunnen blijven besturen, zonder op de vingers gekeken te

worden door vertegenwoordigers van de hoge overheid uit Brussel. Het particularistische streven dat de leidraad voor hun handelen vormde, was succesvol. Ze wilden het liefst zelf beslissen welke mate van religieuze tolerantie goed was voor de stad. Met de komst van de hertog van Alva en zijn Raad van Beroerten brak een spannende tijd aan voor de Hoornse magistraten. Tegenover deze Raad van Beroerten zouden ze vertellen dat in Hoorn geen beeldenstorm had plaatsgevonden en dat de incidenten die waren voorgevallen van weinig betekenis waren geweest.²⁴⁾

Slot

Het incident met de soldaten van Brederode in mei 1567 staat op zichzelf. De beeldenstormende geuzen vormden een in het nauw gedreven, nogal ongeordende troep die zich om uiteenlopende redenen hadden aangesloten bij Brederode. Religieuze motieven waren de drijfveren voor de eerste twee incidenten: de Hoornse calvinisten wilden een kerkgebouw om niet meer in weer en wind bijeen te hoeven komen. Sociaal-economische motieven zijn niet aanwijsbaar aanwezig, hoewel de winter van 1565 op 1566 streng is geweest, de voedselprijzen hoog lagen en de lakenering sterk terugliep. De veroorzakers van de incidenten die door de Raad van Beroerten zijn veroordeeld, waren allen calvinisten en voor het merendeel afkomstig uit groepen van de samenleving die weinig bezit hadden. Het stadsbestuur van Hoorn was redelijk tolerant, kende zijn grenzen, nam maatregelen om onrust te voorkomen, maar had niet zelf de incidenten kunnen voorkomen. Maar het geringe aantal calvinisten was niet opgewassen tegen de overmacht van trouwe roomse kerkgangers, waaronder zich eveneens veel arbeiders bevonden.

Noten:

1. Overzichten worden geboden door: O.J. de Jong, *Beeldenstormen in de Nederlanden* (Groningen 1964) en J. Scheerder, *De Beeldenstorm* (2e druk, Bussum 1978). Het economische aspect is sterk voor het voetlicht gebracht door: E. Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam 1949) en W. Brulez, 'De opstand van het industriegebied in 1566', in: *Standen en Landen* 4 (1952) 78-101. Sinds de jaren zestig is veel gepubliceerd vanuit een regionale en lokale invalshoek; zie voor Holland onder anderen: A.C. Duke en D.H.A. Kolff, 'The times of troubles in the county of Holland, 1566-1567', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (Tvg) 82 (1969) 316-337 (met verwerking van sindsdien

- gepubliceerde onderzoeksresultaten opgenomen in de dissertatie van A.C. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (London/Roncheverte 1990) 125-151; J.C. Grayson, 'The Civic Militia in the County of Holland, 1560-81: Politics and Public Order in the Dutch Revolt', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 95 (1980) 35-63; Henk F.K. van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567* (Nijmegen 1978); C. Chr. Sol, 'Reformatie en magistraatsbeleid in Hoorn, circa 1560-1573', in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 20 (1988) 129-150.
2. P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop* (Assen 1966) 131-135, 167; J. Kleijntjes, 'Schrijven van Lindanus aan Filips II, mei 1565', in: *Haarlemsche Bijdragen* 53 (1936) 298-302.
 3. G.N.M. Vis, *Jan Arentsz. De mandemaker van Alkmaar, voorman van de Hollandse reformatie* (Hilversum 1992) 49.
 4. Velius, *Chronijk van Hoorn, daerin verhaelt werden des selven stads eerste begin, opcomen, en gedenkwaardige geschiedenissen, tot op den jare 1630* (3e druk; Hoorn 1648) 162.
 5. Alg. Rijksarchief Brussel (ARB), Raad van Beroerten (RvB) 118, fol. 305; vgl. het handschrift van de Westfriesse priester Speck 'Die Chronijk van Heensbreuck', in: *West-Frieslands Oud en Nieuw* 11 (1937) 38.
 6. B. Voets, 'De Hervorming in West-Friesland', in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis (NAK)* 36 (1948-1949) 41-42.
 7. ARB, RvB 118, fol. 309-309v, 314v. In een kloosterkerk binnen de muren van Hoorn werd voortaan "continue-lick den dienst Goidts almachtich ende alle zyn heyligen met oepen dueren naer oude maniere gecontinueert" (ARB, RvB 118, fol. 309). Annexeren van een kloosterkerk was blijkbaar niet interessant voor de calvinisten.
 8. ARB, RvB 118, fol. 309v; Gemeente Archief Hoorn (GAH), Stadsarchief 91, fol. 100 (23 augustus 1566).
 9. GAH, Stadsarchief 91, fol. 100 (8 augustus 1566).
 10. ARB, RvB 118, fol. 314v.
 11. Duke en Kolff, 'The Time of Troubles', in: *TvG* 82 (1969) 318, 336-337.
 12. ARB, RvB 118, fol. 309v-310.
 13. Willem Pieterszn. Enchuysen werd in 1568 door de Raad van Beroerten schuldig geacht aan de ongeregelde- den van 1566. Hem viel het geluk te beurt dat zijn bezittingen niet werden verbeurdverklaard. Goede getuigenissen over zijn trouw aan de katholieke kerk bleken voldoende reden voor rehabilitatie. Dit eerherstel kostte hem wel een zeer hoog losgeld (ARB, RvB 118, fol. 304, 323; Velius, *Chronijk* (3e druk) 171).
 14. ARB, RvB 118, fol. 302v-303, 322v;
 - J. Decavele, 'Ontstaan van de evangelische beweging en ontwikkeling van de protestantse kerkverbanden in de Nederlanden tot 1580', in: *Ketters en papen onder Filips II. Het godsdienstig leven in de tweede helft van de zestiende eeuw*, catalogustentoonstelling 'De eeuw van de beeldenstorm', Rijksmuseum Het Catharijneconvent (2e verbeterde druk; Utrecht 1986) 41.
 15. ARB, RvB 118, fol. 302-302v.
 16. Duke en Kolff, 'Time of Troubles', 334.
 17. Vis, *Jan Arentsz.*, 70-72.
 18. ARB, RvB 118, fol. 304, 307v, 308, 319, 322.
 19. Ibidem, fol. 319-319v, 322-322v.
 20. GAH, Stadsarchief 91, fol. 101 (23 dec. 1566).
 21. ARB, RvB 118, fol. 311v, 313, 320-320v, 321-322.
 22. Ibidem, fol. 320v.
 23. Velius, *Chronijk* (3e druk) 169. De doopsgezinde Velius kon niet nalaten dit blijk van fijnzinnige, religieuze verdraagzaamheid van het Hoornse stadsbestuur te memoreren. Religieuze minderheden als de doopsgezinden hadden blijkbaar een gewaardeerde positie in de stad verworven. Zie daarvoor: S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland*, I (Amsterdam 1847) 24. en M. Uiterdijk en N. van der Zijpp, 'Hoorn', in: *The Mennonite Encyclopedia* (Scottsdale 1956) 807-808.
 24. ARB, RvB 118, fol. 309v, 311-122v, 313.

Guido de Brès is een SGP-er!

Guido de Brès een SGP-er? Ja, dat klopt want het studiecentrum van de SGP heet zo. Teneinde de mogelijkheid te geven het werk van het studiecentrum te steunen en staatkundig gereformeerde beginselen uit te dragen bij een breder publiek, is een actie gestart om mensen te vragen donateur van de Guido de Brèsstichting te worden.

Activiteiten

Er worden allerlei activiteiten verricht.

Bijvoorbeeld:

- het doen van politiek-wetenschappelijk onderzoek
- het publiceren van nota's
- het uitgeven van het studieblad "ZICHT"
- het organiseren van congressen
- het schrijven van commentaren op actuele ontwikkelingen

Een klein instituut moet roeien met de riemen die het heeft. Het is zonder meer aangewezen op steun uit de achterban. Gelukkig steunen steeds meer mensen op verschillende manieren het werk.

Sommigen doen mee in een werkgroep, die over een bepaald onderwerp een boek schrijft dat in samenwerking met een uitgeverij op de markt wordt gebracht. Zo zijn de laatste jaren studies verschenen over sociale zekerheid, werkloosheid, euthanasie, emancipatie, vrede en veiligheid, Europese eenwording en ouderenbeleid. Anderen nemen deel aan een ad hoc werkgroep, die op korte termijn een commentaar schrijft. Zo verschenen bijvoorbeeld commentaren over levensbeëindigend handelen door artsen, bestuurlijke vernieuwing, landbouwpolitiek.

Steeds meer deskundigen willen ons helpen. Om hun inbreng te coördineren is er daarom de departementale steungroep. Tenminste één keer per jaar, bij voorkeur vóór de begrotingsbehandeling, komen de leden van zo'n steungroep bij elkaar. Daar is ook een SGP-Tweede Kamerlid aanwezig.

De Guido de Brèsstichting organiseert tenminste één keer per jaar een congres.

Guido de Brès vraagt uw steun!

Word donateur!

Voor het werk van het studiecentrum is veel (geld) nodig. Ook uw steun is hartelijk welkom. We vragen u vriendelijk donateur van "Guido de Brès" te worden. U steunt daarmee het vele werk van het studiecentrum. De recente ontwikkelingen op het terrein van de wetgeving zijn verontrustend. Christenen worden steeds meer naar de rand van de samenleving gedrongen.

Verblijdt ons door donateur te worden. Het minimum donatiebedrag is f 70,00 per jaar. Uiteraard is een hoger bedrag mogelijk. Als blijk van waardering krijgt u van ons de in dat jaar verschenen publikaties van het studiecentrum. U hebt tevens gratis toegang tot de congressen, die de Guido de Brèsstichting organiseert. Het blad 'Zicht' valt niet onder het donateurschap. U dient zich daarop te abonneren. Hieronder staat de bon waarmee u zich kunt aanmelden.

Opsturen naar: Guido de Brèsstichting
Studiecentrum SGP
Antwoordnummer 18429
2501 WK 'S-GRAVENHAGE

drs. J. Mulder, directeur

JA, ik word donateur van de Guido de Brèsstichting

Naam:

Adres:

Postcode + Woonplaats:

Telefoon:

Beroep/functie:

Na ontvangst van de acceptgirokaart zal de donatie ad. f (min. f 70,- per jaar) door mij worden voldaan.

Leven de spekken nog?

Over historische beeldvorming bij jeugdigen door middel van het verhaal en het (school)boek

Ton van der Schans

Toen ik op school zat

Het was nogal eens een rommeltje bij ons in klas 4 van de lagere school. Meneer Haitsma was nu eenmaal geen onderwijzer met een vanzelfsprekende orde. Zijn bulderstem en rode gezicht waren onlosmakelijk verbonden aan zijn menigvuldige uitbarstingen die in onze herinneringen zijn blijven bestaan. Ach, ze hielpen natuurlijk allang niet meer, evenmin als andere, nog meer dramatische hulpmiddelen ter beteugeling van de chaos. Maar één of twee keer per week werd onze klas uit zichzelf stil... doodstil. De meester had dan vaak zijn colbertje uitgedaan en dan ging het gebeuren... Hij ging een geschiedenisverhaal vertellen. Onvergetelijk en onnavolgbaar. Dit was meneer Haitsma niet meer. Dit was onze wereld en werkelijkheid niet meer. Hij tilde ons allen ver boven ons eigen bestaan uit en voerde ons ver weg... met Willem Wijcherts door Alkmaar, we roken de brandstapels en sprongen met de scheepjongens van Bontekoe over het dek en op de wal, strede en leden met Napoleon in de onmetelijke ruimte van Rusland...

Merktekens voor de ziel

De Annales-historicus Marc Ferro begint zijn boek *Hoe de geschiedenis aan kinderen wordt verteld* met de volgende zinnen: "Laten we het ons goed realiseren: het beeld dat wij hebben van andere volken, of van onszelf, is verbonden met de geschiedenis die ons is verteld toen we nog kind waren. Daardoor worden we getekend voor ons hele leven".¹⁾

Hoe veel mensen herinneren zich niet de geschiedenisverhalen uit hun lagere schooltijd. Zo schrijft de bekende pedagoge Rita Kohnstamm: "Eén keer in de week hing, als we om half twee op school terugkwamen, een grote wandplaat op het bord met een tafereel uit de vaderlandse geschiedenis. Het was volgens mij de enige les waarbij iedereen "hoi" riep. Ik kan me niet voorstellen dat iedere juffrouw of meester die ik heb gehad een begenadigd verteller was, maar

dat hoefde kennelijk ook niet. De Grote Verhalen uit de geschiedenis waren spannend genoeg en moeilijk kapot te krijgen. De overwintering op Nova Zembla, Jacoba van Beieren op de Valkenjacht, de hagepredikers. Op de platen was genoeg te zien om je fantasie aan te zwengeten. Het zou me niet verbazen als tijdens zo'n les de verschillen tussen domme en slimme kinderen wegvielen..."²⁾

In de *NRC* stond in 1993 een serie persoonlijke beschouwingen van een groot aantal meer of minder bekende Nederlanders over het belang van het geschiedenisonderwijs.³⁾ Het viel me op dat voor bijna elke schrijver de liefde of passie voor geschiedenis op de lagere school begonnen en op het voortgezet onderwijs niet zelden gecontinueerd is. Zo schrijft de huidige staatssecretaris voor Onderwijs-Wetenschappen en Cultuur, Aad Nuis: "Toen ik op de lagere school zat en mijn liefde voor de geschiedenis begon, hoorde ik verhalen die nog sterk beïnvloed waren door de oorlogspropaganda van onze zestiende-eeuwse voorvaders. Die hadden bedacht dat er een sterke gelijkenis was tussen hun opstand en de uittocht van de kinderen Israëls uit Egypteland, en ontleenden er het grootste gelijk van de wereld aan. Op mijn protestants-christelijke school werd het niet zo kras uitgedrukt, maar er was veel van blijven hangen." Wie nu denkt dat de heer Nuis zich door dit onderwijs erg verongelijkt zal voelen, vergist zich schromelijk. Hij wijst enerzijds op het gevaar van eenzijdigheid, met name in de lagere schoolperiode, maar schrijft dan: "Je kunt dat gevaar niet uitbannen door het geschiedenisonderwijs te steriliseren. Haal het verhaal, de zingeving, de emotie eruit en je houdt een berg onhandelbare feiten over. Geschiedenis begint en eindigt bij het verhaal, maar het is, anders dan in de literatuur, een verhaal dat niet alleen in de verbeelding, maar in de werkelijkheid waar wil zijn."⁴⁾

De directeur van de afdeling Nederlandse geschiedenis van het Rijksmu-

seum te Amsterdam, dr. W. Vroom schrijft over de beste vriend van zijn vader, een geschiedenisleraar die zo meeslepend vertellen kon. "Ontvankelijkheid voor geschiedenis, voor de historische dimensie bij het beleven en begrijpen van de werkelijkheid ontstaan bij de gratie van een geschiedbeeld. En dat kreeg je als kind mee, als een merkteken in je ziel voor het leven. Aan de vorming van dat beeld werd door het onderwijzend personeel vanaf het derde leerjaar langdurig, systematisch en met grote inzet gewerkt. Er speelt vanzelfsprekend een element van persoonlijke ontvankelijkheid mee, een behoefte je te verplaatsen in een andere wereld, maar het ontstaan van een affiniteit voor het verleden valt of staat bij de gratie van de geestelijke aanwezigheid van een helder, met overtuiging gebracht aanvangsbeeld van de geschiedenis. En – nogmaals – dat beeld is het "schoolbeeld"."⁵⁾

Onlangs keek een 3-havo-klas naar een oude aflevering van het NCRV-programma "De tijd stond even stil", over de bouw van de Berlijnse Muur. Naast een aantal historische filmfragmenten was er de onvermijdelijke "buitenlanddeskundige", die het hoe en waarom in vijf minuten mocht uitleggen. De klas luisterde geboeid en na afloop verzuchtte een leerling: "Hadden wij maar zo'n leraar voor geschiedenis".⁶⁾ Deze "buitenlanddeskundige" was de bekende historicus H. W. von der Dunk, die sinds jaar en dag van leer trekt tegen de in zijn ogen verwording van het vak geschiedenis in het onderwijs en onophoudelijk pleit voor een wijze van geschiedvertelling waarbij in verhalend proza historisch onderzoek in aanschouwelijke werkelijkheid wordt omgezet.⁷⁾

Het (school)boek als opvoeder

In 1974 benadrukte de historicus G.J. Schutte de onmisbaarheid van verhalen als hulpmiddel voor de beeldvorming van de historische werkelijkheid in een stelling bij zijn proefschrift: "Jeugdliteratuur is veelal bepalend voor het beeld

van het verleden". De historica en pedagoog Lea Dasberg toont in haar gezaghebbende studie *Het kinderboek als opvoeder* de grote invloed van het historische kinderboek op de beeldvorming van het verleden aan.⁹⁾ Zij aarzelt niet het (historische) kinderboek zelfs het vierde opvoedingsmilieu te noemen. Heel vaak vindt de kennismaking met dit boek op school plaats. Nu is de school in de maatschappij het instituut bij uitstek waar beelden van de werkelijkheid gevormd, verrijkt en uitgewisseld kunnen worden.⁹⁾

In dit artikel wil ik aandacht vragen voor twee beeldvormers van het verleden bij uitstek, namelijk het historische schoolboek, ofwel de geschiedenismethode en het historische kinderboek. Vanwege de hoeveelheid en complexiteit van de stof beperken we ons in dit artikel tot een onderzoek naar de behandeling van de Tachtigjarige Oorlog (in het kader van dit nummer van *Transparant*) in school- en leesboeken voor de lagere/basisschoolleeftijd.

In de eerste plaats wil ik een beknopt historiografische overzicht geven van de geschiedenismethoden voor het lager (nu basis) onderwijs. Aan de hand van een thema uit de Tachtigjarige Oorlog wil ik nagaan of er in de loop van de tijd sprake is van veranderde beeldvorming in deze methoden over de Tachtigjarige Oorlog. Deze vraag stellen is haar beantwoorden, want juist historici weten dat de inhoud van een geschiedbeeld niet constant is.

In de tweede plaats wil ik nagaan wat er aan historische kinderboeken over genoemd onderwerp aanwezig is (geweest) en nagaan of er sprake is van een bepaalde trend en eventuele andere opvallende zaken. In een samenvattende paragraaf zou ik enkele beknopte conclusies willen trekken.

Methoden als beeldvormers

In een groot aantal gevallen zal gerichte historische beeldvorming bij kinderen eerst in de basisschool plaatsvinden en op het voortgezet onderwijs voortgezet worden. In de praktijk zullen onderwijsgevendens als basis voor hun onderwijs meestal een methode gebruiken. Uit onderzoek blijkt dat op 95% van de (onderzochte) basisscholen, de geschiedenismethode de belangrijkste bron voor de leerstofkeuze is, op meer dan 55% van de scholen wordt de geschiedenismethode

de in zijn geheel gevolgd en meer dan 75% van het vak wordt op de basisscholen ingevuld door de methode.¹⁰⁾

Het is evident dat de geschiedenismethoden, in combinatie met de persoon van de leerkracht, zeer belangrijke bouwstenen zijn voor de beeldvorming van de historische werkelijkheid. In dit verband is heel terecht gesignaleerd dat het contact tussen de historische specialisten (vaak wetenschappers aan universiteiten) en de schrijvers van methoden minniem is. Hoogleraren schrijven wel stukken voor de media waarin zij hun bezorgdheid over het peil van het geschiedenisonderwijs uitten, maar publikaties van historici over geschiedenis op de lagere school zijn er nagenoeg niet, evenmin als contacten tussen universiteiten en uitgevers.¹¹⁾

Historisch-didacticus P.F.M. Fontaine, die zelf een respectabel aantal publicaties op zijn vakgebied het licht deed zien, illustreert de grote betekenis van schoolboeken voor de historische beeldvorming met twee van zijn eigen boeken: van zijn proefschrift *De Raad van State 1588-1590* werden 29 exemplaren verkocht en van zijn geschiedenismethode voor het voortgezet onderwijs *Van oermens tot staatsburger 75.000 exemplaren*.¹²⁾

Met andere, soortgelijke cijfers zou gemakkelijk aan te tonen zijn dat weinig geschiedenisboeken zoveel gelezen worden als geschiedenisboeken. Dit artikel besteedt daarom ook aandacht aan de vraag naar de invloed van de geschiedwetenschap en ontwikkelingen

in de samenleving op de geschiedenismethoden.

Korte geschiedenis van het vak geschiedenis¹³⁾

Tijdens de Bataafse Republiek (1795-1806) werden voor het onderwijs de eerste centrale regelingen getroffen. De eerste algemene onderwijswet van 1801 en de wetten van 1803 en 1806 beperkte de verplichte schoolvakken tot een minimum: lezen, schrijven en rekenen. Bij de herziening van de onderwijswet door Van der Bruggen in 1857 werd geschiedenis een verplicht vak. De invloed van de Romantiek met een grote belangstelling voor het vaderlandse verleden zal hiertoe zeker hebben bijgedragen. Deze invloed is ook terug te vinden in de onderwijswet van 1878 van Kappeyne van de Coppello, die bepaalde dat onderwijs in de geschiedenis, vaderlandse geschiedenis moest zijn, waarbij de algemene geschiedenis facultatief werd. Toen de leerplichtwet in 1901 een feit geworden was ging dit voor alle kinderen gelden. Tot na de Tweede-Wereldoorlog heeft er overeenstemming bestaan over de inhoud van het geschiedenisonderwijs op de lagere school: de politieke geschiedenis van Nederland, met daarin vooral de behandeling van de wording van de Nederlandse staat en de rol van de Oranjes daarbij. Behoudens een enkel pleidooi voor sociaal-economische en culturele onderwerpen werd aan de stofkeuze niet getornd noch getwijfeld. In de Wet op het Basisonderwijs van 1985 is de omschrijving vaderlandse geschiedenis verdwenen en heeft plaats gemaakt voor geschiedenis.

Na de culturele revolutie van de zestiger jaren zien we fundamentele inhoudelijke veranderingen in het geschiedenisonderwijs: het primaat van de politieke geschiedenis verdwijnt voorgoed, er is sprake van een toenemende internationalisering, er komt grote aandacht voor wereldoriëntatie en een radicale ontzuiling vindt plaats.

Willem van Oranje in de methoden¹⁴⁾

Aan de hand van het thema "Willem van Oranje in de geschiedenismethoden" wil ik nagaan welke beeldvorming over een vanouds zo wezenlijk onderdeel van de geschiedenis, generatie na generatie heeft plaats gevonden.¹⁵⁾ Het meest interessant is dit onderzoek te starten in de

W. G. VAN DE HULST

WILLEM WYCHERTS

Geschiedenis in onderwerp en opdracht 6

Geschiedenis als aspect van wereldwiskunde

Auteurs C.J. Buijsdijk, W. Kuperus, C.J. Seip
Eindredacteur W.F. Kalkwijk

Leerlingenboek

Tijdschrift, geheel herziene druk

 Meulenhoff Educatief

ROOD, WIT EN BLAUW

DOOR DR. J. A. NILLESEN

DEDE DEELTJE

NEONTIENDE DEELTJE

L. C. G. MALMBERG — WEN TOEGENOSCH

IN WOORD EN BEELD.

TAFEREELLEN UIT DE
GESCHIEDENIS DES VADERLANDS.

BYN LEERBOEK

De Hoopere Klassen der Christelijke School

J. SCHOUTEN.

Met 26 Houtprenten.

HERDE DEELTJE. — TWIENDE DEELTJE.

KEMINK & ZONN,
DIESE DEN DEN EN WERKEN.

Prijs 46 cent.

twintigste eeuw. Hiervoor waren al wel een aantal schoolboekjes verschenen, waarvan ik er straks een aantal zal noemen, maar na 1900 werden de geschiedenisboekjes steeds meer ingekleurd vanuit de eigen signatuur. Voor het tijdperk van de verzuiling vertoonden de verschillende boekjes minder verschillen in stofkeus en benadering.

In 1615 verscheen als historische schoollektuur *Spiegel der Jeught ofte Een kort verhael der voornaemste Tyrannyen, ende Barbarische VWreetheden, welke de Spangiaerden hier in Nederland bedreven hebben aan menigduysend menschen gedurende de Nederlandse oorloge ende daer voren*. Als een soort vervolg verscheen in 1674 *Nieuwe Spiegel der Jeugd of Fransche Tyranny, seer nut en dienstig om in de scholen geleerd te worden*.¹⁶⁾

Volgens Lea Dasberg kunnen we hier niet in expliciete zin spreken van schoollektuur, zij rekent genoemde en andere titels tot leesboeken die in een opvoedingssituatie thuis gebruikt werden.¹⁷⁾ Een opvatting waar beslist wat voor te zeggen valt aangezien waarschijnlijk de meeste kinderen in de 17e en 18e eeuw niet op school maar thuis met deze lectuur in aanraking gekomen zullen zijn.

Aan het einde van de 18e eeuw verschenen er voor het eerst boekjes, die een verkorte vorm waren van grote geschiedkundige werken, zoals Wagenaars *verkorte Vaderlandsche Historie in vragen en antwoorden*. In de 19e eeuw was het *Schoolboek over de Geschiedenis van ons vaderland* van Hendrik Wester lange tijd gezaghebbend, het beleefde vele herdrukken, maar kreeg concurrentie van een groot aantal leerboekjes over de vaderlandse geschiedenis die na 1857 verschenen toen vaderlandse geschiedenis een verplicht vak op de scholen was geworden. Het boek van Wester noemen we het eerste geschiedenisboek in de eigenlijke zin van het woord.¹⁸⁾

Bijna alle negentiende-eeuwse methoden gingen uit van histoire de bataille. De staatkundige en vooral militaire lotgevallen van ons land werden vooral vanuit een verlichte, liberale overtuiging behandeld.

Personen of structuren?

Wanneer we de leerinhouden van de verschillende methoden met elkaar vergelijken valt een enorme diversiteit op. Toch zijn er ook een aantal overeenkom-

sten. Van het gegeven dat de Tachtigjarige Oorlog een traditioneel hoogtepunt was in het (vaderlandse) geschiedenisonderwijs¹⁹⁾ is in de ontzuilde methoden weinig meer overgebleven. Werden er tot aan de zestiger jaren van onze eeuw vele bladzijden aan de Tachtigjarige Oorlog en Willem van Oranje gewijd, in vijf van de zes methoden, die na de komst van de basisschool in 1985 verschenen, komt Willem van Oranje nog nauwelijks aan bod.²⁰⁾ (zie ook bijlage I) Opvallend is de sociaal-economische invalshoek van veel nieuwe methoden. Leden de oude methoden duidelijk aan vooringenomenheid en partijgebondenheid, de nieuwe methoden ontkomen hier evenmin aan. "De rijke mensen in de stad geven de kerk de schuld van alle ellende, en zo ontstaat de Beeldenstorm" (*Bij de tijd*). Deze marxistische interpretatie van de Beeldenstorm als afleidingsmanoeuvre is wetenschappelijk al lang achterhaald, maar moet in deze methode als hoogste waarheid optreden.²¹⁾ In een andere methode heet het dat Calvijn in 1553 zelfs iemand laat verbranden omdat hij het niet met Calvijn eens is (*Spoorzoecken in de Tijd*). Deze calvinisten moeten het in sommige methoden altijd ontgelden. Ze zijn altijd streng, lopen in het zwart en zeggen dat het zondig is, als je veel om het leven op aarde geeft (*Bij de Tijd*). In deze methode wordt het woord protestanten direct gerelateerd aan protesteren, een duidelijk voorbeeld van onbenul, waarvan er vele te vinden zijn als het over de Tachtigjarige Oorlog of Oranje gaat.

In alle methoden van na 1985 blijven we bijvoorbeeld in het ongewisse over de godsdienst van Willem van Oranje, laat staan dat deze methoden zijn godsdienstige ontwikkeling beschreven hebben. Zijn persoon en karaktereigenschappen, waarover de methoden uit het verzuilde tijdperk zo uitvoerig berichtten, blijven voortaan in het vage. Willem wordt geen persoon van vlees en bloed meer. Bijna op de manier van het weergeven van een weerbericht worden we op de hoogte gesteld van het ontstaan van de Nederlandse staat, als zelfstandig land. Het zijn met name processen en structuren die de geschiedenis voortstuwen in de nieuwe generatie geschiedsmethoden. Alleen in *De tijd zal het leren* is ruime aandacht voor de persoonlijkheid in de geschiedenis.

De eenheid van opvatting over de

Karel V doet
afstand van
de regering
(J.H. Isings)

stofkeuze die lange tijd in het geschiedenisonderwijs opgeld gedaan heeft is verdwenen.²²⁾ Er is in de methoden van na '85 geen algemeen aanvaarde opvatting meer over het grote belang van het behandelen van de Tachtigjarige Oorlog voor basisschoolkinderen. In dit opzicht kunnen we naast vele andere factoren ook de invloed van de historische wetenschap noemen. Sprak Jan Romein immers niet over "Het verguisde beeld"?²³⁾ Door een toename van wetenschappelijke kennis en discussie over deze kennis, ontstaat er een desintegratie van het geschiedbeeld.

Wij katholieken kunnen hem niet beminnen

Nu was er van het einde van de negentiende eeuw tot de zestiger jaren van onze eeuw om geheel andere redenen geen sprake van een eenduidig geschiedbeeld in het onderwijs. Kinderen op rooms-katholieke scholen kregen veelal een gans andere geschiedenis te horen dan hun protestantse leeftijdgenoten en andersom. Wij hebben er nauwelijks een voorstelling van hoe ver het geschiedenisonderwijs op deze verschillende scholen uit elkaar kon lopen, en meestal ook deed. De verzuiling in het (geschiedenis)onderwijs is niet beter te illustreren dan met het beeld dat in de verschillende geschiedenisboekjes van de Tachtigjari-

ge Oorlog en Willem van Oranje geschetst wordt.

Wie de geschiedenisboekjes van Van de Hulst leest, wat honderduizenden gedaan hebben, zijn boekjes beleefden tientallen drukken over een periode van bijna zeventig jaar, leest daar van een edele, ruimhartige schone, ridderlijke, eerlijke, innig vrome en allesopofferende prins die het volk van Nederland lief had en trouw wilde dienen, die bedroefd was om de beeldenstormers, maar toch van hen bleef houden omdat hij een echte vader des vaderlands was (*Toen en nu*). Wie daarna het schoolboekje van de bekende historicus W.J.F. Nuyens ter hand neemt (dat eveneens tientallen drukken beleefde gedurende een halve eeuw), komt in een volstrekt andere wereld terecht. Een klein staaltje proza om dit te proeven: "Zoo stierf Willem van Oranje. Hij heeft de partij die hij voorstond groote diensten bewezen, maar hij is ook de oorzaak van veel rampen geweest. Wij katholieken kunnen hem niet beminnen, want hij heeft onze voorouders in het geloof veel leeds veroorzaakt".²⁴⁾

In *De roep der historie*, een rooms-katholieke methode die in 1928 voor het eerst verscheen en sindsdien vele herdrukken beleefde, kunnen we over de "vader des vaderlands" lezen: "Al kunnen wij katholieken, bijna geen enkele daad van Willem van Oranje goedkeu-

ren, toch doet het ons pijn zijn treurig einde te vertellen". Over dat einde, "die valse, gluiperige, schandelijke en vreselijke moord op dien edelen prins" (Van de Hulst) schrijft G.A. van Oorschoot in *Het erfdeel der vaderen*, ook een rooms-katholieke methode die nog al wat drukken beleefde: "Het vogelvrij verklaren was een uiterst middel tegen een grote vijand dat in die dagen veel werd toegepast". In hetzelfde boekje kunnen we lezen dat Luther bij het vertalen van de Bijbel bewust hele stukken weg liet en dat het daarom wel begrijpelijk was dat zo'n gemakkelijke godsdienst zoveel aanhangers kreeg. Maar de echte Hervorming was in Trente!

Hele generaties schoolkinderen zijn groot geworden bij de zeer bekende rooms-katholieke methode van J.A. Nillissen (Ik raadpleegde onder andere de 33e druk! van 1962, de eerste verscheen in 1939). Deze methode bagatelliseert de betekenis van de 16e en de 17e eeuw voor het ontstaan van beschaving, want het waren de Middeleeuwen die van beslissende invloed waren voor de grote plaats die ons land in de rij der volken innam en die ware beschaving bracht. De prins had dat zeker niet gedaan, want die was op het punt van de religie zo verschrikkelijk onverschillig. Terzelfdertijd kunnen de protestante kinderen in *Na de mondelinge les* van J.M. Wansink,

hoofd eener christelijke school te Zwolle, lezen dat de prins weliswaar een roomse opvoeding krijgt – dat hij eerst rooms was kan hij dus niet helpen – maar dat hij al gauw uit hartelijke overtuiging overgaat tot respectievelijk het lutheranisme en calvinisme, want God had hem “tot dien grootsche taak geroepen de zaak der verdrukten te redden”.

In veel roomse boekjes wordt Willem van Oranje heerszuchtig en onbetrouwbaar genoemd en Philips de Tweede een oprecht vroom man, die veel voor de godsdienst gedaan heeft. In 1956 verschijnt nog een methode (*Ons vaderland* door P. van Alphen) waarin de hagepredikers grote ophitsers genoemd worden die straks, “o hoe verschrikkelijk om te vertellen, de heilige beelden en hosties zullen schenden”.

Toch wordt de inhoud en de toon van de meeste methoden in deze tijd van beide kanten gematigder. Niet veel jaren later laat de ontzuiling een “ontmythologiserend”, maar ook seculariserend spoor achter in alle methoden, behoudens de methode *Er is geschied* en *Het verleden vandaag*, die beiden in de zeventiger jaren verschijnen in respectievelijk de reformatorische en vrijgemaakte kring. De methoden die in het tijdperk van de verzuiling verschenen zonder een duidelijk levensbeschouwelijke identiteit blijven niet zelden steken in het opsommen van een aantal feiten, waarbij behalve de gebruikelijke uitzonderingen, relatief zeer veel aandacht aan de Tachtigjarige Oorlog besteed wordt. Zo ook in de methode *Van Hunebed tot Heden*, een methode die zijn tienduizenden verslagen heeft, waarvan overigens een christelijke en een openbare versie verscheen. Ruim 60 van de in totaal 375 bladzijden gaan over de Tachtigjarige Oorlog.

Het is symptomatisch dat er in de overgangstijd van de verzuiling verschillende versies van dezelfde methode verschijnen voor verschillende denominaties. Zo verschijnt er van *Nu toen straks* in de zestiger jaren een neutrale en een rooms-katholieke versie, die elkaar inhoudelijk en qua toonzetting niet veel meer ontlopen. In deze tijd neemt de aandacht voor ons onderwerp, uitgedrukt in het aantal pagina's, ook duidelijk af. Helemaal een buitenbeentje was de methode *Hoe het is – hoe het was*. Vanuit het uitgangspunt van thematische onderwijs verdween bijna de hele Tachtigjari-

ge Oorlog. In 1978 verschijnt *Mensen maken geschiedenis*. De titel is inhoudelijk trendsettend voor de stroom methoden die daarna gaat verschijnen: de Tachtigjarige oorlog is in de eerste plaats een oorlog vanwege economische en politieke omstandigheden. De brandstapels roken niet meer, de hosties worden niet langer godslasterlijk vertrap, ketters worden niet meer vervolgd. De onderdrukte volken in Afrika en andere werelddelen en de “gewone” mensen in ons land komen hier langzamerhand voor in de plaats.

Bovendien; godsdiensttwisten, hagepreken en handelingen “door het geloof alleen”, alsmede het sluiten en verbreken van vele verbonden en vele andere zaken en gebeurtenissen worden geacht niet meer te passen in de ervarings- en belevingswereld van het kind. Dat kind moet voortaan niet alleen kennis, maar vooral vaardigheden bijgebracht worden.

Nederland: een kleurrijk landje

Kenmerkend voor de nieuwe geschiedsmethoden is de afnemende aandacht voor de vaderlandse geschiedenis. In dit verband zou ik willen spreken van een toenemende internationalisering van het geschiedenisonderwijs in de nieuwe methoden. De inzet van Oranje voor godsdienstvrijheid wordt gekoppeld aan het grondrecht van godsdienst voor iedereen. In dit kader wordt in methoden aan kinderen de vraag gesteld, hoe te denken over die mensen die vinden dat moskee-

ën niet in Nederland thuishoren. De vrijheidsstrijd die met de komst van Alva ontstaat, wordt doorgetrokken naar Zuid-Afrika en de Sandinistische beweging (*Spoorzoeken in de tijd*). Willem van Oranje moet de titel vader des vaderlands delen met koning Hassan van Marokko en Atatürk (*Bij de Tijd*). In deze methode heet Nederland ook een kleurrijk landje.

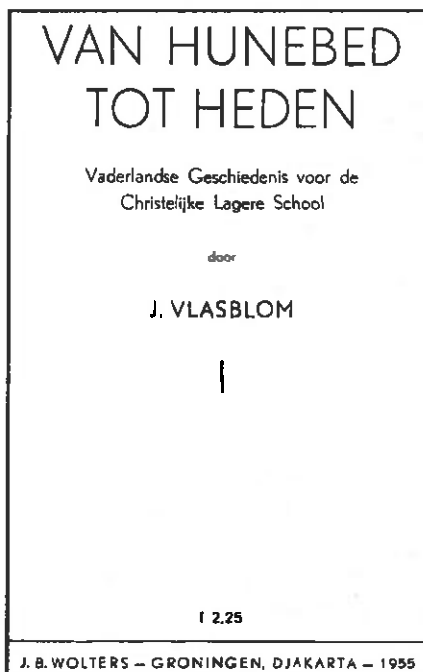
De sociale en culturele invalshoek overheerst soms dermate, dat in een hele methode die meer dan 300 bladzijden beslaat, zegge en schrijve 4 bladzijden aan de Tachtigjarige Oorlog en drie zinnen aan Willem van Oranje besteed worden (*Op zoek naar vroeger*). De beschrijving hiervan benadert de handleiding van een bouw pakket in grote mate. In één van de meest recente geschiedsmethoden, namelijk *Groei. Ontmoetingen met het verleden*, is de hele Tachtigjarige Oorlog niet meer te vinden, er komt zelfs niet één Oranje meer in voor.

De traditionele indeling van Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Nieuwe tijd enz. is in veel methoden vervangen door een indeling in maatschappijvormen: de nomadische, de agrarische-sedentaire, de agrarische-stedelijke en de industriële maatschappijvorm. In *Bij de tijd* wordt heel duidelijk volgens dit model gewerkt, waaraan alle samenlevingen in diverse werelddelen gemeten worden. Intercultureel onderwijs vraagt niet meer naar Dirken, Florissen en andere helden. Koning, keizer, admiraal... heeft plaats moeten maken voor honing, kleding en garnaal van Jan Modaal.

Het historisch kinderboek

Hoe is het beeld van de Tachtigjarige Oorlog en Willem van Oranje in historische kinderboeken, treden hier verschuivingen op en welke? Naast de geschiedsmethode op school is het historische kinderboek voor velen een beeldvormer (geweest) van het verleden. In dit verband loont het de moeite na te gaan wat voor soort historische kinderboeken er verschenen zijn. Voor een definitie van het historische kinderboek sluit ik me aan bij Lea Dasberg die in haar standaardwerk *Het kinderboek als opvoeder* 14 criteria voor een kinderboek noemt, wil dit het predikaat historisch verdienen.²⁵⁾

Tussen 1781 en 1976 komt Lea Dasberg op grond van genoemde criteria tot 1734 titels. Zij verantwoordt zich op

*Hagepreek bij de
Hoornbrug bij
Rijswijk
(J.H. Isings)*

wetenschappelijke verantwoorde wijze, hoe zij volgens een lijst van a-selecte getallen tot een steekproef komt van 150 titels, die gebruikt worden voor detaillistisch onderzoek. De schrijfster verdeelt haar onderzoek in 5 perioden, namelijk (a) 1781-1880, de periode van een handelskapitalistische economie met een nog sterk agrarische structuur, (b) 1881-1920, de periode van revolutionaire expansie en verstedelijking, (c) 1921-1940, een tijdperk van economische crisis, (d) 1941-1968, de periode van W.O.II, de Wederopbouw en de hoogconjunctuur, (e) 1969-1976, een periode van economische regressie.

Opvallend is het gegeven dat Lea Dasberg als wetenschapstheoretisch uitgangspunt kiest voor de opvatting dat het wel en wee van een kind in laatste instantie bepaald wordt door de sociaal-economische omstandigheden. Haar periodisering wordt hier in belangrijke mate door bepaald, hoewel zij nooit doctrinair historisch-materialistisch genoemd kan worden.

Wanneer we kijken in welke tijd de door haar onderzochte boeken spelen, valt in één oogopslag op, dat in alle perioden de Tachtigjarige oorlog en de Gouden Eeuw met kop en schouders uitsteken boven alle andere onderwerpen. In periode a gaat 40% van alle boeken over dit onderwerp, in periode b

34,2 %, in periode c,d en e 16% Deze boeken gaan bovendien meestal over politieke en vaderlandse geschiedenis, alhoewel de percentages hiervan afnemen, naarmate we verder in de tijd komen.

Na de publikatie van de bibliografie van historische kinderboeken in Nederland van 1781-1976 van Lea Dasberg, verscheen in 1990 een geannoteerde bibliografie door Piet Mooren, Thea Nissen en José Tammer.²⁰ Hoewel deze bibliografie niet als zodanig bedoeld is, kan hij heel goed beschouwd worden als een aanvulling op de genoemde bibliografie, hoewel de laatst genoemde duidelijk minder compleet is. De schrijvers hanteren weliswaar niet precies dezelfde criteria voor het historische kinderboek als Lea Dasberg doet, maar zonder bezwaar kan gezegd worden dat in beide bibliografieën dezelfde soort historische kinderboeken bedoeld worden.

Een kwantitatieve vergelijking brengt direct de grote verschillen in onderwerpskeuze in de verschillende perioden aan het licht. Speelde van 1781 tot 1920 bijna 40% van alle historische kinderboeken in de Tachtigjarige Oorlog of de Gouden eeuw, van 1920 tot 1976 nog 16%, de laatste 15 jaar die ik in mijn vergelijking betrokken heb, namelijk de periode 1976-1990 laat een opmerkelijk verschuiving zien. Maar 4% van alle

genoemde historische kinderboeken speelt in de Tachtigjarige Oorlog of de Gouden Eeuw. Ik ga er vanuit dat de belangstelling voor een bepaalde periode uit de geschiedenis iets verraadt over de waardering van die periode. Het kost niet veel moeite een andere trend te signaleren, die zich tegelijkertijd ook voordeed in de nieuwe geschiedensismethoden zoals we gezien hebben. Van 1781 tot 1969 ging ruim 55% van alle historische kinderboeken over de vaderlandse geschiedenis, van 1969 tot 1976 was dat 32% Van 400 historische kinderboeken die ik uit de periode 1976-1990 onderzocht hebt gaat 22% over de vaderlandse geschiedenis. Duidelijk een verminderde belangstelling voor dit genre. De mondiale en koloniale geschiedenis spant de kroon (33 %), gevolgd door boeken met een sociaal-economische thematiek (27%) en boeken die met name cultuurgeschiedenis tot onderwerp hebben (18%).

Bekijken we de historische kinderboeken die in de periode 1976-1990 over de 16e en de 17e eeuw verschijnen en betrekking hebben op ons onderwerp, dan valt op dat van de 17 boeken er 8 verschenen zijn als informatieboekjes voor het documentatiecentrum, 5 boeken hebben de cultuurgeschiedenis tot onderwerp en 4 boeken gaan over de sociaal-economische thematiek.

Slechts één boek valt in de categorie van de (traditionele) politiek-vaderlandse geschiedenisverhalen. Een niet geringe verschuiving.

De gereformeerde gezindte

Genoemde verschuiving doet zich, zij het met vertraging, ook voor in een deel van protestants-christelijk Nederland, waar vanouds proportioneel veel aandacht is besteed aan het ontstaan van de Republiek met al de daaraan verbonden aspecten. Ik bedoel hier de zogenaamde reformatorische denominatie. Op dit moment is er een nieuwe versie van de geschiedsmethode *Er is geschied* in voorbereiding, die in 1995 moet gaan verschijnen.²⁷⁾ Bij deze methode komt een lijst met historische kinderboeken die gebruikt kunnen worden bij de diverse hoofdstukken.²⁸⁾ Kennisname van deze boekenlijst leidt tot de conclusie, dat het aantal boeken dat over de Tachtigjarige Oorlog gedurende de laatste 15 jaar in reformatorische kring verschenen is, (procentueel) duidelijk minder is dan het aantal boeken dat over andere onderwerpen, zoals bijvoorbeeld de Tweede Wereldoorlog, in genoemde periode verschenen is. Van de 183 nog te verkrijgen boeken die in deze lijst genoemd worden gaat 6% over de Tachtigjarige Oorlog. Van de niet meer bij de boekhandel verkrijgbare boeken gaat ruim 16% over ons onderwerp. Begrijpelijk zou men denken, want de boeken die niet meer verkrijgbaar zijn in de boekhandel bestrijken een veel grotere periode. Toch is dit maar relatief, want het gaat hier ook over boeken die na 1945 verschenen zijn.²⁹⁾

Een rondgang langs 11 uitgevers die de reformatorische markt bestrijken, leverde 11 titels op van boeken (al dan niet in serie) die in de periode 1976-1990 over de Tachtigjarige Oorlog gaan, naast een aantal herdrukken.³⁰⁾

Is een revival van Willem van Oranje wenselijk?

Op een studiedag van de VGN in 1992 trok vakdidacticus C. van der Kooij fel van leer tegen de gang van zaken rond de discussie over de kerndoelen geschiedenis in het basisonderwijs.³¹⁾ Zijn kritiek op drie jaar kerndoelen-discussie is vernietigend. Weinig consistentie en veel termen die voorbijgaan aan de doelgroep; dat is eigenlijk de oogst van deze discussie, die in vele versies kerndoelen

een neerslag gevonden heeft. In één van deze versies stond Willem van Oranje, temidden van de nomadische, agrarische en industriële leefwijzen als onderwerpen waarvan de leerlingen enige kennis moeten hebben. Opvallend was het wel, want in andere versies werd Willem niet meer genoemd. Dit deed C. van der Kooij vragen of Willem van Oranje soms een revival beleefde.

Aan het eind van dit artikel wordt het tijd enkele conclusies te trekken. Ons historiografisch overzicht van geschiedsmethoden in het basisonderwijs en een klein onderzoek van een aantal historische kinderboeken laten ons duidelijk zien dat de belangstelling voor de Tachtigjarige Oorlog in het algemeen en Willem van Oranje in het bijzonder in het onderwijs en de jeugdliteratuur aanzienlijk is afgenomen. In bijlage 1 is deze trend heel duidelijk waar te nemen. Hoewel mijn onderzoek voornamelijk kwantitatief is geweest, vermoed ik niet dat kwalitatief onderzoek tot andere conclusies zou leiden, hoewel dit onderzoek ons het dichtst bij de motieven en de inhoud van het geschiedenisonderwijs brengt. Het beeld van de Tachtigjarige Oorlog in school- en leesboeken is, zoveel is wel duidelijk geworden, na de zestiger jaren ingrijpend veranderd.³²⁾ Ouders die een blik slaan in de geschiedenisboeken van hun kinderen moeten constateren dat hier een orkaan heeft huisgehouden. Het oude kennisideaal is verdwenen, om plaats te maken voor vaardigheden, zoals kritisch brongebruik en het onderscheid leren maken tussen oorzaak en gevolg. Oranje wordt meestal geassocieerd met voetbal, De Ruyter met muisjes en op de vraag aan leerlingen van klas VWO-5 waaraan ze dachten bij de slag bij Nieuwpoort vroegen ze: "Had dat iets met de Spanjaarden te maken?"³³⁾

Een andere duidelijke conclusie van dit artikel is de vaststelling, dat de ontzuiling de levensbeschouwelijke taak van het geschiedenisonderwijs heeft doen verdwijnen. Sinds de tweede helft van de negentiende eeuw tot de zestiger jaren van onze eeuw zijn er door het onderwijs bij de Nederlandse jeugd, vereenvoudigd samengevat, twee beelden van de geschiedenis gevormd. Ik beperk me in het kader van dit artikel voor de laatste conclusie tot de Tachtigjarige Oorlog. Kinderen op rooms-katholieke scholen kregen hún geschiedenis, kinderen op

protestantse scholen een ándere geschiedenis. Aan beide kanten was een verschillende galerij te zien met eigen martelaren, helden en schurken. Toch hadden beide ook een gemeenschappelijk doel: overzichtsgeschiedenis van het vaderland, Gods hand daarin en het bevorderen van nationaal besef.

Als derde conclusie stel ik vast dat na de zestiger jaren, waarin het geschiedenisonderwijs het verwijt kreeg niet bij te dragen aan de voorbereiding op het moderne, ingewikkelde bestaan, geschiedenisonderwijs nu vooral een sociaal-economische, internationale, wereldoriënterende, bestaansverhelderende en thematische invalshoek moet hebben. Concreter geformuleerd: weg met de geuzen, leve de leerling die de plaats van de vrouw in het industrialiseringsproces in Twente en de Derde Wereld kan bezien op economische, politieke, sociale en culturele aspecten. Na deze conclusies rest ons nog één vraag ter beantwoording; wat nu te denken van dit alles of pregnanter geformuleerd: is een revival van Willem van Oranje wenselijk?

De eigen weg van de christen-historicus en -leraar

Laat ik om te beginnen herhalen wat ik eerder betoogde: de inhoud van een geschiedbeeld is nooit constant. Al onze kennis is een kennen ten dele. Dat de aandacht voor de Tachtigjarige Oorlog in het onderwijs en de inhoud daarvan aan verandering onderhevig is, moet ons niet van de wijs brengen. Een aantal oorzaken van deze veranderingen zijn begrijpelijk. De afstand in de tijd wordt groter, het ontstaan van een multi-culturele samenleving, de opkomst van "de nieuwe leerling" als gevolg van de emancipatie van de arbeiders en andere groepen, een benadering vanuit het kind, in plaats vanuit de leesstof, andere, nieuwe didactische inzichten en vele factoren meer, zijn van invloed op de keuze van de leerstof en de behandeling daarvan. Historici stellen de vragen van de eigen tijd, want ze zijn net als ieder ander kind van hun tijd. Bovendien, veel wat zich als de nieuwe mode aandient is een tiental jaren later zelf weer verouderd en "men" trekt het weggegooid kledingstuk zelden opnieuw aan. Een voorbeeld daarvan is de behandeling van de Tachtigjarige oorlog als examenonderwerp in het voortgezet onderwijs. De golfbeweging in de geschiedenis, weet u wel.

Toch is een revival van Willem van Oranje nodig, dunkt mij. Want hoewel de geest van de tijd ons allen doordringt, dienen we op beslissende momenten niet te capituleren. In de eerste plaats begint een gezond nationaal besef, wel te onderscheiden van een hol chauvinisme, met een elementaire kennis van de vaderlandse geschiedenis. In de tweede plaats wil ik hier herinneren aan een wijs woord van de historicus G. Puchinger. Hij stelt dat een christen-historicus en -geschiedenisleraar zijn eigen weg moet vinden en zich niet te veel moet begeven in de schema's en vangnetten van zijn tegenstanders, als daar zijn doorbraak verzuiling, de tegenstelling conservatief-progressief. Hij heeft zich verre te houden van debunking en skepsis die vandaag welig tieren in historici-land. De christen-historicus moet na nauwgezette bronnenstudie zijn eigen verhaal vertellen, en daarbij wel het andersoortige geschiedverhaal van zijn geestelijke tegenvoeter (waarin de factor religie vaak wordt gemist) volgen. Maar vooral zijn eigen verhaal vertellen, dat zowel de eigen geestelijke volksgroep als het gehele Nederlandse volk dient voor te lichten en te boeien.³⁴⁾

Daarom vertel ik het verhaal van Willem van Oranje, aan wie het Nederlandse volk zoveel verschuldigd is. Rond zijn persoon ontstond een volk dat wortelde in de gereformeerde religie. De gereformeerde gezindte, hoe verdeeld vandaag de dag, vindt in deze wortel haar bestaansgrond. Wanneer deze kring niet meer in zichzelf gelooft, is ze gedoemd te verdwijnen. Laat ik het beter, dat is in dit geval geestelijker, formuleren: wanneer we ons geen rekenschap meer geven van de leiding van God met Zijn Kerk in ons land en de betekenis van het Oranjehuis hierbij, raken we los van onze wortels en roeping.

Dus geschiedenis(onderwijs) als legitimatie van de eigen groep? Ach... hier moet ik denken aan een diep woord dat ik ooit van de kerkhistoricus C.W. Mönnich las. Het calvinisme, zegt hij, wist in Israël het voorbeeld te hebben van het volk Gods, en dat was een trekkersvolk, op weg naar de toekomst des Heeren. Van hieruit heeft het calvinisme het mensenbestaan in de wereld opnieuw gelegitimeerd vanuit de toekomst. Het is, zegt Mönnich, wellicht de grootste gave die de Hervorming aan de mens kon schenken.³⁵⁾

In Jozua 4 is dat mooie verhaal te lezen over de opgerichte stenen bij de Jordaan. En toen kwamen de kinderen die vroegen: wat hebben deze stenen toch te betekenen? En vader vertelde het verhaal...opdat zij niet zouden vergeten. Laten wij daarom ons eigen verhaal blijven vertellen.

Noten:

1. Marc Ferro, *Hoe de geschiedenis aan kinderen wordt verteld* (Weesp 1984) 7.
2. Rita Kohnstamm, geciteerd bij Cees van der Kooij, *Verleden, heden, toekomst*, (Groningen 1994) 140-141.
3. De eerste aflevering verscheen op 25 mei, de dertiende en laatste aflevering op 7 juli.
4. *NRC* 27 mei 1993 pagina 9.
5. *NRC* 8 juni 1993 pagina 11.
6. Wim Slagter in een recensie in het dagblad *Trouw* van het boek van H.W. van der Dunk, *Twee burenen-twee culturen. Opstellen over Nederland en Duitsland* (Amsterdam).
7. Zie bijvoorbeeld zijn artikel in de *NRC* van 7 april 1993.
8. Lea Dasberg, *Het kinderboek als opvoeder* (Assen 1981).
9. Cees van der Kooij, *Verleden, heden en toekomst* (Groningen 1994) 15.
10. Jan Voorbij, *Wat denk je dat Columbus toen ging doen. Geschiedenisonderwijs op de basisschool tussen traditie en vernieuwing* (Vleuten 1993) 156.
11. Onderwijsbijlage van de *NRC* 16 oktober 1986.
12. Geciteerd in *De toekomst van het verleden* (Den Haag 1990).
13. Gegevens in deze paragraaf ontleend aan Cees van der Kooij, a.w. en E.P. de Booy, 58 miljoen Nederlanders en de lagere school, in: *58 miljoen Nederlanders, onder redactie van A.F. Manning en M. de Vroede* (Amsterdam 1977) 113-114.
14. Wanneer ik hier over methoden spreek bedoel ik ook lees- of leerboekjes die voor het vak geschiedenis op de scholen gebruikt werden. Pas na de zestiger jaren (op een enkele uitzondering na) kwamen de methoden zoals wij die nu gebruiken met een leerlingenboek, een werkingsboekje en een handleiding voor de onderwijzer.
15. Ik maak daarbij dankbaar gebruik van de geschiedeniscriptie van Marleen Karels, getiteld *Willem van Oranje. Zijn plaats in de 80-jarige oorlog vanuit schoolboekjes bezien*, die zij in 1993 op de Pabo "De Driestar" schreef.
16. G. de Jong *Kind, school en geschiedenis* (Amsterdam/Brussel 1977) hoofdstuk 1: Hoe het geschiedenisonderwijs zo geworden is 9-26. De titels die ik in deze paragraaf noem zijn ontleend aan dit hoofdstuk waarin De Jong een historiografisch overzicht geeft van de verschenen methoden tot de Tweede Wereldoorlog.
17. Lea Dasberg, a.w. 128-132.
18. Cees v.d. Kooij, *Geschiedenismethoden in het basisonderwijs*, in: *Kleio* nummer 10/87 (4).
19. Piet Mooren, *Veranderend verleden. Een verkenning van vijf geschiedenismethoden voor het basisonderwijs*, in: *De toekomst van het verleden* (62-70).
20. Deze vijf methoden zijn: *Spoorzoeken in de tijd, Op zoek naar vroeger, Bij de tijd, Groei Geschiedenis in onderwerp en opdracht*. De methode *De tijd zal het leren* bestaat relatief veel aandacht aan de Tachtigjarige Oorlog en Willem van Oranje. Van de methoden *Spoor-*

zoeken in de tijd en *Op zoek naar vroeger* zijn uitgebreide recensies (zogenaamde consumentenrapporten) te lezen in *Kleio* jrg. 28 nr. 10 1987. Van de methoden *Bij de tijd, Geschiedenis in onderwerp en opdracht* en *De tijd zal het leren* zijn uitgebreide recensies te lezen in *Kleio* jrg. 29 nr. 10 1988. Een recensieartikel van Piet Mooren van deze methoden (uitgezonderd *Groei*) is te lezen in *Leesgoed* jrg. 14 juni 1987 94-97. Ook in *Jan Voorbij*, a.w., wordt een goed overzicht gegeven van een aantal recente geschiedenismethoden.

21. Zie voor een goed samenvattend beeld over de Beeldenstorm, J. Scheerder, *De Beeldenstorm* (Bussum 1974). Het is onthutsend te lezen dat Els Pelgrom, die de betreffende woorden over de Beeldenstorm schreef, bekend dat ze weinig van geschiedenis afweet, maar door de uitgever het boek van Kuttner *Het hongerjaar* in handen gedrukt kreeg, en naar aanleiding hiervan haar verhaal schreef.
22. Op dit algemene beeld zijn wel een aantal uitzonderingen te noemen. Zo verschenen er reeds in de 19e eeuw een paar methoden die veel aandacht besteden aan het dagelijks leven van de mensen en hun gewoonten en gebruiken. Te noemen is bijvoorbeeld het boek van L. te Lintum *De beginselen der Geschiedenis I en II*, 1895. Het blijven echter uitzonderingen op de regel.
23. Jan Romein, *Het vergruisde beeld*, in: *Historische lijnen en patronen* (Amsterdam 1976) 147-162.
24. W.J.F. Nuyens, *Vaderlandsche Geschiedenis voor de Jeugd inzonderheid ten gebuike bij Huisonderwijs en voor de Bijzondere R.K. scholen*, (Amsterdam 1876 20e druk) 102
25. Lea Dasberg, a.w., 104-105.
26. Verschenen in *De toekomst van het verleden* (Den Haag 1990) 145-260.
27. *Reformatisch Dagblad* 17 juni 1994 p. 6.
28. Annemieke van de Geer verzorgde deze boekenlijst, die samen met vaderlandse liederen een integraal deel van deze methode uit moet gaan maken. Een exemplaar van dit werk dat ook dienst deed als geschiedeniscriptie, bevindt zich in de bibliotheek van Pabo "De Driestar".
29. Daar komt bij dat van de 6% boeken van die over de Tachtigjarige Oorlog gaan, van de nog verkrijgbare titels, nogal wat herdrukken van boeken uit de tijd voor 1976 zitten. Bovendien verschijnt deze 16% in een tijdsperiode die niet veel meer dan 15 jaar omvat. Nog duidelijker echter wordt de trend van verminderde belangstelling voor de Tachtigjarige oorlog als we niet kijken naar de absolute aantallen, maar naar de percentages.
30. De hier bedoelde uitgever zijn: De Banier (Utrecht), De Groot (Goudriaan), Hardeman (Ede), Den Hertog (Houten), Koster (Barneveld), Kool (Veenendaal), Ligtenberg (Rijssen), Stark (Texel), Van de Tol (Dordrecht), Van de Berg (Rotterdam), De Vuurbaak (Groningen). Zie *Het historisch jeugdboek. Een inventarisatie Pabo-geschiedeniscriptie van Rineke van Rijn*, 1992.
31. Zijn rede is integraal gepubliceerd in *DRS* jrg. 21, 1993 nr. 6, 3-11.
32. Een goed overzichtsartikel hierover in *Kleio*, jrg. 30 nr. 7 1989: "1959-1989 Dertig jaar geschiedenisonderwijs".
33. *NRC*, 6 juni 1989.
34. G. Puchinger in: *Bijbel en Wetenschap* jan./feb. 1994 nr. 169 p. 16-19.
35. Geciteerd bij R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* (Amsterdam 1965) 1, 338.

Bijlage I

In de hier onderstaande bijlage geef ik een overzicht van een aantal onderzochte methoden. Het doel dat ik me bij mijn onderzoek gesteld had, was de vraag naar de aandacht in deze methoden voor de Tachtigjarige Oorlog in het algemeen en Willem van Oranje in het bijzonder. Voor het interpreteren van het cijfermateriaal zijn de volgende opmerkingen van belang:

- a. Deze bijlage geeft een aantal kwantitatieve gegevens. Verder kwantitatief en kwalitatief onderzoek is nodig voor een vollediger beeld. Noodzakelijk voor dit volledige beeld is bijvoorbeeld het onderzoek naar het aantal drukken en de oplagen die de betreffende methode hebben gehad. Wanneer de methode concentrisch is heb ik telkens gekeken naar klas 4
- b. In veel gevallen kon ik niet achterhalen in welk jaar de eerste druk van de methode verschenen is, ik heb steeds die druk gebruikt die beschikbaar was

Verklaring van de kolommen:

- A. Naam van de methode
 B. Jaar van verschijnen van de desbetreffende druk
 C. De identiteit van de methode:
 - R = rooms-katholiek
 - P = protestant
 - Z = zonder een uitgesproken levensbeschouwelijke identiteit
 D. Totaal aantal pagina's van de methode (hier heb ik alleen bladzijden geteld van klas 4-6 of groep 6-8)
 E. Aantal % van de methode dat over de Tachtigjarige Oorlog gaat (hierbij niet de Gouden Eeuw gerekend)
 F. Aantal bladzijden over Willem van Oranje

A	B	C	D	E	F
Vaderlandsche geschiedenis voor de jeugd inzonderheid ten gebruike bij Huisonderwijs en voor de Bijzondere R.K. scholen	1876	R	215	20%	3
De kleine Vaderlander. Iets uit de geschiedenis van Nederland	1891	Z	70	15%	2
Van Bato tot Wilhelmina. Leer- en leesboek der Vaderlandsche Geschiedenis	1901	P	240	25%	5
Toestanden en Gebeurtenissen. Eenvoudige lessen over de Vaderlandsche geschiedenis	1902	Z	204	20%	2
Uit vroeger eeuwen. Geïllustreerd leesboekje over de Vaderlandsche Geschiedenis	1903	Z	250	10%	0,5
In woord en beeld	1912	P	179	48%	13
Toen en nu...	1923	P	459	28%	34
Vaderlandsche geschiedenis voor de Lagere School	1923	R	175	20%	0,5
Eenvoudige vaderlandse geschiedenis	1926	R	78	15%	0,5
Na de mondelinge les	1929	P	85	18%	3
Gebeurtenissen en toestanden. Vaderlandsche geschiedenis voor de hoogste klassen van scholen met katholieke bevolking	1930	R	100	20%	2
De roep der historie	1931	R	296	8%	1
Stam en Staat. Vaderlandsche Geschiedenis voor de R.K. Lagere School	1935	R	250	20%	1
Vroeger en Nu	1935	R	126	16%	0,5
Onze vaderlandse geschiedenis	1937	Z	300	20%	13
Rood, Wit en Blauw	1939	R	140	15%	1
Voorbije Tijden	1948	Z	230	20%	3
Schijnwerpers op onze geschiedenis	1953	P	300	25%	15
Het erfdeel onzer vaderen	1954	R	119	18%	2
De vaderlandse geschiedenis	1955	Z	105	25%	13
Kleine vaderlandse geschiedenis voor de lagere school	1956	Z	220	25%	5
Ons vaderland	1956	R	144	15%	2
Het kostlijk Goet	1956	P	320	30%	10
Mijn land - Mijn volk	1956	R	600	20%	1
De weg van ons volk	1957	P	175	15%	6,5
Het heden uit het verleden	1958	R	149	16%	1
Uit onze Historie	1960	P	100	25%	2
Van hunebed tot heden	1960	Z	375	18%	5
De tijdstroom door de lage landen	1965	Z	207	18%	2
Nu Toen Straks	1969	Z	446	10%	11
Hoe het is - hoe het was	1970	Z	213	4%	0,1
De lange weg	1971	P	330	16%	10
Terugzien en ontdekken	1973	Z	216	8%	3
Er is geschied	1976	P	952	16%	9
Het verleden vandaag	1977	P	448	10%	11
Mensen maken geschiedenis	1978	Z	192	4%	1
Spoorzoeken in de tijd	1986	Z	288	4%	1
Op zoek naar vroeger	1987	Z	360	1%	0,1
De tijd zal het leren	z.j. na 1985	Z	193	7%	2
Geschiedenis in onderwerp en opdracht	1987	Z	330	3%	1
Bij de tijd	1988	Z	332	3%	1
Groei	1993	Z	222	0%	0

Klare wijn van prins Willem van Oranje!?

Een speurtocht naar zijn ferme redevoering

L.J. Molenaar

In de schaduw van de prins

Ieder onderzoek heeft zijn voorgeschiedenis. Zo ook dit onderzoek naar de betrouwbaarheid van enkele aangename feiten van een frappante redevoering van Willem van Oranje. Het gaat om de rede die de prins in het jaar 1564 op oudejaarsavond in de Raad van State zou hebben gehouden.

Dit artikel gaat over de eerste en de – voorlopig? – laatste keer dat de slagschaduw van de Prins nadrukkelijk over mij heenviel. In beide gevallen brachten praktische gebeurtenissen mij tot nader onderzoek van als vaststaand gepresenteerde feiten, met onverwachte uitkomsten!

Een leerzame afgang

Er is wat met de schaduw van Prins Willem I. De gestalte van de Oranjeprins kruist al meer dan vijftientig jaar gedurig mijn pad. Vóór 1968 was dat nog niet zo. Thuis en op de openbare school kwamen de jubilea van het Oranjehuis vaak niet verder dan een oppervlakkig feest waarvan de zin mij niet

werd verteld.

In 1968 werd dit anders. Nog maar pas beziend met andere idealen, meldde ik mij bij kweekschool 'De Driestar' van de heer Kuijt. Voor een oefenles op een Reformatorische School moest ik van de hoofdonderwijzer een les voorbereiden over de troonsafstand van keizer Karel V. Daarvan had deze school een prachtige plaat om in de klas te hangen. Het onderwijzersboekje maakte mij wegwijs in 16e-eeuwse staatsvormen, de mislukte plannen van Karel V, en het belang dat deze keizer in de jonge Willem van Oranje stelde. De schoolplaat van Isings nam mij in zijn greep. Karel V belichaamt de teleurstelling, prins Willem de hoop. Filips II stond er bij en keek er naar.

En de les? Na een inleiding die met Columbus' ontdekking in 1492 van Amerika begon, schetste ik de plannen van Karel V om meer macht en land te krijgen. Die plannen lukten maar half, doorkruist als zij werden door de Reformatie, door de oorlog met Frankrijk, met Duitse legers en met de oprukkende Turken. Aangekomen bij 1555 legde ik de

plaat uit als moment waarop keizer Karel als een gebroken man zijn gedeeltelijk falen erkende en als het ware de toekomst vooral aan prins Willem wilde toevertrouwen.

De les werd onderbroken door de laatste schoolbel. Even daarna nam de hoofdonderwijzer mij nog even apart om op enkele tekortkomingen te wijzen. Waarom niet gezegd dat Karel V eigenlijk onrust en wroeging had gekregen van het ombrengen van zoveel mensen, wat des te erger was daar dit vaak Gods kinderen waren? Waarom niet uitgelegd dat Karel V zijn laatste jaren boete ging doen in een klooster, maar daar in de Roomse middelen geen vrede vond en daarom zijn biechtvader wegstuurde? En waarom niet méér de kinderlijke verteltrant van rasverteller Van de Hulst nagevolgd?

Naar mijn besef had de hoofdonderwijzer een door ervaring gerijpt oordeel uitgesproken waar ik na een pas begonnen kennismaking met het reformatorisch verleden van ons land en met de geschiedenisboeken van Van de Hulst

*Willem van Oranje
in de Raad van
State, 1564
(J.H. Isings)*

weinig tegenin kon brengen. Tot mijn schaamte moest ik de hoofdonderwijzer toegeven niet te hebben geweten van een ommekeer ten goede aan het einde van het leven van Karel V. Het was een schrale troost voor mij dat het onderwijzersboekje bij de plaat over de gemiste punten ook al niets vertelde, maar juist andere dingen van de plaat naar voren bracht.

In ieder geval was het Hoofd der school diep teleurgesteld. Met afgezakte schouders verloor ik de hoop dat het nog wat zou worden, gleeed ik af van desillusie naar desillusie en al spoedig was ik kwekeling-af.

Pas veel later ontdekte ik dat het berouw van Karel V aan het einde van zijn leven in het klooster vooral enkele zelfverwijten betrof. Hij verweet in het bijzonder zichzelf dat hij geen korte metten had gemaakt met Luther toen de gelegenheid daarvoor geschikt leek te zijn. Tenslotte liet hij vlak voor zijn sterven het crucifix brengen dat zijn grootmoeder Isabella in Toledo in haar handen had gehouden bij haar sterven. Ook hij omklemde tot het laatst dit kruis.²⁾

Wat is de moraal van dit verhaal? Onderwijs geven is een vak apart. Vooral op een Reformatorische school. Speciaal als het over geschiedenis gaat. En al helemaal speciaal als het over Willem van Oranje gaat. Maar de feiten kunnen zelfs een ervaren leerkracht wel eens te machtig worden. Voor de eerste keer was de schaduw van prins Willem over mijn levensweg gevallen. Het zou niet de laatste keer zijn!

Willem van Oranje uit krasse taal (J. Kramer)

Een hernieuwde kennismaking

Indachtig de hiervoor besproken onderwijskundige wenk om tot aan het kinderniveau door de knieën te gaan, werd ik niet moe om de jongens thuis uit Van de Hulst voor te lezen. December 1993 kwamen de jongste twee naast mij zitten met het boekje 'De prins en de moordenaar' van de befaamde kindervriend.³⁾ De jongens raakten steeds meer geboeid door de levendige schildering van prins Willem's leven. Op een gegeven moment waren we aangekomen bij het volgende stukje op bladzijden 45 en 46. Plaats en tijd: Brussel, Raad van State, 1564. De prins is net opgestaan.

Daar staat hij in de stille kamer der landvoogdes.

Zij zit aan de grote tafel, en bij haar zitten haar raadsheren...

Daar is Barlaimont, een trouwvolgeling van de koning, ook in zijn afkeer tegen de ketters.

Daar is Viglius, een Fries, maar een man, die zijn eigen eer en voordeel meer liefheeft dan zijn eigen volk.

Daar is Hoorne, een stroef man, een vriend van de prins.

Oranje is opgestaan.

Hij ziet de landvoogdes ernstig aan. In zijn donkere ogen vlamt de toorn... En hij zegt met strenge stem: 'Zo kàn het niet langer!... Ikzelfben Katholiek, maar ik kàn het niet goedvinden, dat de koning over het geweten van zijn volk wil heersen en dat hij het de vrijheid van geloof en godsdienst ontnemt...!'

Daar staat hij... 't Is of hij zijn armen uitbreidt om zijn volk te beschermen tegen de listen en de wreedheid van

Viglius en de anderen, tegen de haat van de koning.

Eerlijk komt hij er voor uit, dat Filips zijn volk slecht regeert, en dat hij – Oranje – dat volk helpen wil.

Margaretha, de Landvoogdes, voelt haar lippen trillen van schrik. 'Hoe durft Oranje zó spreken?'

Viglius – die toch zèlfook een zoon is van dat verdrukte volk, maar die alleen van zich zelf houdt – hij, de schrijver, moet deze woorden, deze felle woorden, aan de koning overbrengen. De vrees slaat hem om 't hart.

Aan dit gedeelte was nog een voetnoot met kleine lettertjes toegevoegd die ik wilde overslaan. 'Daar onderaan staat nóg wat, wilt u dat ook voorlezen?' zei de opletende jongste zoon. 'Nou, vooruit

dan maar,' zei ik. En ik las zelf eerst in gedachten onderaan de bladzijde:

'1) *Viglius is de angst die Prins Willems woorden hem bezorgden niet te boven gekomen. De volgende dag werd hij door een beroerte getroffen en stierf.*'

'Hoe kàn dat nu?', riep ik uit. Want ik herinnerde mij maar al te goed dat in het Raad van State-gebouw waarin ik werk een veelzeggende oude gravure hangt. Die oude plaat laat enkele staatsraden zien die in 1576 in opdracht van de Staten van Brabant werden gearresteerd.

De figuur in het midden is een oude maar toen nog springlevende man... Viglius van Aytta!

'Toe, papa, lezen! Waarom gaat u niet verder?' vroegen mijn zoons. Maar in gedachten was ik ver weg. Van de Hulst had met zijn fantasie mij aangespoord om het hoe en wat van prins Willems gewaagde redevoering verder uit te zoeken.

Kort daarna werd met *Transparant* afgesproken, een artikel over de gloedvolle rede van prins Willem te schrijven. 'Het moet toch mogelijk zijn om van zo'n treffende gebeurtenis de ware toedracht te achterhalen?' piekerde ik. En ik dacht er al over na, hoe ik het beste in de oude bronnen zou kunnen afdalen.

Het is een spannende afdaling geworden, waarvan de uitkomst voor mij onzeker was. Naar ik hoopte, was ik ditmaal beter voorbereid dan die allereerste keer dat de prins nadrukkelijk zijn schaduw over mij wierp.

Begonnen met de datum

Het overbekende gebeuren van Oranjes redevoering hoef ik aan de lezer van *Transparant* niet meer te vertellen, vooral niet na de hiervoor weergegeven korte maar krachtige schets van Oranjes optreden door Van de Hulst. Zelden is de beschrijving in de handboeken van een belangrijk historisch gebeuren zó eensluidend als juist van Oranjes optreden op oudejaarsavond 1564. Wat valt er dan nog te onderzoeken, als de bekende handboeken al zo eenstemmig zijn in de weergave van het feitenmateriaal? Maar door de voetnoot die hiervoor al staat, was nu eenmaal mijn aandacht voor de feiten gewekt. Het leek mij het beste, met feiten van belang te beginnen die een lage moeilijkheidsgraad hebben.

Daarom begon ik mijn onderzoek met de datum van Oranjes redevoering.

1564	VERGADERDAGEN	ZONDAGEN
juli	1 3 6 8 10 17 20 21 24 26 27 28 29 31	2 9 16 23 30
augustus	5 11	6 13 20 27
september	-	3 10 17 24
oktober	4 6 7 9 11 14 17 19 20 21 25 27 30 31	1 8 15 22 29
november	2 7 10 18 20 21 24 26 27 29	5 12 19 26
december	1 2 4 7 9 11 12 20 22 27 28	3 10 17 24 31

Die datum is trouwens de belangrijkste sleutel voor het terugvinden van die uiteenzetting van prins Willem in de Raad. De bekende handboeken geven als dagaanduiding van de befaamde redevoering oudejaarsavond 1564 dan wel 31 december 1564.³⁾ Aangezien deze rede tijdens een zitting van de Raad van State moet zijn gehouden, ging mijn eerste reis naar het Rijksarchief van Brussel, de stad waarin de Raad zijn vergaderingen hield. In de notulen van de Raad van State van die tijd moest toch wat van die redevoering terug te vinden zijn.

Het Rijksarchief in Brussel bleek inderdaad te beschikken over notulen van de Raad van State van de 16e eeuw.⁴⁾ Voorzichtig door deze eeuwenoude notulen heenbladerend, zag ik de beknopte verslagen van de vergaderingen in 1564.⁵⁾

Maar... aangekomen bij eind december 1564 was geen spoor te bekennen van bladen met als datum 31 december 1564! Wel was er op 22, 27 en 28 december vergaderd, maar uit de notulen bleek niets van Oranjes redevoering. In de vergadering van 22 december werd uitgebreid gesproken over de gevolgen van de besluiten van het Concilie van Trente, maar volgens de notulen hield de prins zich toen op de vlakte. De notulen van 27 en 28 december betreffen voornamelijk onderhandelingen over handelsbetrekkingen met Engeland en Napels.

Op zoek naar oudejaarsavond

Niets wees erop dat er ooit bladen zijn weggehaald op de plaats waar notulen van 31 december 1564 hadden kunnen zitten. Hoe was dat nu mogelijk? Even later viel mij de gedachte in dat, wie weet, oudejaarsavond 1564 en 31 december 1564 in die tijd misschien wel verschillende dagen waren. Op mijn vraag aan de hoofdarchivaris, op welke datum in België de oudejaarsdag valt, keek hij mij aan alsof hij water zag branden. Maar nadat ik het probleem had uitgelegd, klaarde zijn gezicht op en

wees hij naar enkele jaartabellenboeken in een hoek van de zaal.

Uit die boeken bleek mij al gauw dat er bijzondere dingen aan de hand waren met de kalenderjaren van 4 eeuwen geleden. Ze liepen 10 dagen achter, wat pas in 1582 of nog later is rechtgetrokken. Bovendien kon ik achterhalen, op welke weekdag bijvoorbeeld 31 december 1564 zou vallen, dankzij de nauwkeurige tabellen van de Duitse tijdrekenaar Grotefend.⁶⁾ Na onderlinge vergelijking van tabellen bleek 31 december 1564 te vallen op... een zondag!

Kon dat wel; hield de Raad van State in die tijd dan wel eens vergaderingen op zondag? Om antwoord op die vraag te krijgen, noteerde ik met behulp van de dagaanduidingen van de notulen eerst de reeks van vergaderdatums van de Raad vanaf 1 juli 1564. Uit de jaartabellen kon de zondagenreeks in dezelfde periode van 1564 worden afgeleid. Het resultaat van dit turven staat in de bovenstaande tabel. Deze tabel laat zien, in hoeverre de Raad in de tweede helft van 1564 op zondagen vergaderde.

De tabel maakt duidelijk dat de Raad van State in de tweede helft van 1564 het vergaderen op zondag vermeed. Op één uitzondering na: 26 november 1564. Volgens de notulen van eind november en begin december 1564 stonden in de Raad de ernstige ongeregelheden in Valenciennes centraal, met de vraag wat met de gevangen genomen aanhangers van de 'nieuwe leer' moest worden gedaan in het licht van de bloedplakkaten. Extra beraad was nodig nu de heer van deze stad, de markgraaf Van Bergen, als gevolg van een nierziekte niet in staat was, orde op zaken te stellen.⁷⁾ Bovendien waren in oktober en november 1564 brieven van Filips II aangekomen waarin hij uitdrukkelijk verbood verandering aan te brengen in de besluiten van het concilie van Trente. Hij doelde daarbij op de maatregelen die personen die niet voldoende rechtzinnig katholiek waren,

buiten het maatschappelijke leven slo-ten. Zij mochten niet worden geher-bergd. Geboorte en overlijden mochten alleen door de overheid worden erkend als deze de goedkeuring hadden van de erkende rooms-katholieke geestelijken. Filips gebod nadrukkelijk in zijn brie-ven aan de Raad, deze regels onverkort door te voeren.⁸⁾

In vergelijking met de problemen van Valenciennes en de druk van de regels van Filips II en Trente's concilie was het bespreken van een routine-in-structie waarmee de graaf Van Egmond naar koning Filips II zou afreizen veel minder dringend. De landvoogdes en Viglius konden wat dat aangaat, rekenen op een routinevergadering en niet op enkele gedenkwaardige uren, gevuld met een gloedvolle redevoering van Oranje. Normaliter was het bespreken van een instructie die een gezant moest meene-men niet veel meer dan een formaliteit.⁹⁾ Dit maakt meer begrijpelijk dat voor de ambtelijk ingestelde Viglius de onver-wachte verregaande aandacht van Wil-lem van Oranje voor de inhoud van de instructie voor Egmond een moeilijk te verteren tegenvaller was.

Naast de kwestie van de onvindbare notulen van 31 december 1564 brengen ook andere omstandigheden in twijfel of 31 december 1564 wel de juiste datering is van prins Willems krachtige rede in de Raad. Een levensbeschrijving van de prins vermeldt dat Willem van Oranje in verband met de aanstaande geboorte van een kind naar Breda terug moest zodat de Raad daardoor de instructie voor Egmond pas na de terugkomst van prins Willem kon bespreken.¹⁰⁾ Die weergave van de feiten kan gelukkig worden ge-toetst met de hiervoor staande tabel. Deze tabel maakt duidelijk dat de Raad vóór 31 december 1564 ook al vergader-de op 20, 22, 27 en 28 december van dat jaar. Volgens de notulen van de Raad was de prins op deze vergaderingen al pre-sent en had de instructie al ruim voor 31 december 1564 kunnen worden bespro-ken. Dit is opnieuw een aanwijzing dat sprake kan zijn van een verkeerde date-ring van de prinselijke rede.

Een kalenderraadsel

Maar als zondag 31 december 1564 min-der waarschijnlijk is als datum voor prins Willems betoog, is er dan een andere datum aan te wijzen? Het kan zijn dat de oudejaarsavond destijds op een andere

datum viel. Pas onlangs kwam mij een boekje in handen over tijdrekenkunde en jaartijlen van het Centraal bureau voor genealogie. Dit boekje wijst er op dat nog in de 16e eeuw in Brabant, en daar-mee ook in Brussel, het begin van een kalenderjaar tot 1 januari 1576 samen-viel met goede vrijdag of paaszaterdag. Dit was 'de zogeheten paasstijl'.¹¹⁾ Dit gegeven stemt bovendien overeen met de oorspronkelijke datering van de notulen van de Raad. Op de notulenbladen na december 1563 is tot en met 24 maart daar op volgend van de jaaraanduiding op de notulenbladen telkens de 3 doorge-haald en vervangen door een 4. Dezelfde procedure is ook voor andere jaren ge-volgd. Dit is een belangrijke aanwijzing om er van uit te gaan dat ook de Raad van State in die tijd nog de paasstijl toepaste!

Maar bij toepassing van de paasstijl valt oudejaarsdag 1564 samen met 20 of 21 april 1565 in onze nieuwe kalender-stijl. De moeilijkheid is dan dat Egmond, de afgezant van de Raad, in april 1565 al lang en breed in Spanje was en aan het einde van die maand in Brussel zou terugkomen.¹²⁾

Kortom, het is eigenlijk nog steeds niet duidelijk, op welke datum de 'oude-jaarsdag' van de redevoering van de prins moet worden gesteld. Overigens is het volgens mij ook nog niet eens zeker dat 'oudejaarsdag 1564' een houdbare datering voor die redevoering is. Voor die datering lijkt 22 december 1564 eer-der in aanmerking te komen, vooral ge-let op de onderwerpen in de notulen van de Raad van State van die tijd.

Terug naar de bronnen

Als de notulen van de Raad van State de redevoering van de prins niet vermel-den, in welke bron is die rede dan terug te vinden? Een belangrijk aanknopings-punt voor de ontdekking van die bron bieden enkele verwijzingen naar de bron van de weergegeven bewoordingen van de prins.¹³⁾ Vrijwel alle verwijzingen komen uit op een en dezelfde bron: de memoires van Viglius in het latijn, opge-nomen in een later verzamelwerk.¹⁴⁾

Een enkele auteur verwijst naar een vroegere bron en wel naar een geschied-kundig werk van Verhaer van begin 17e eeuw.¹⁵⁾ Doordat Verhaer nogal wille-keurig met zijn bronvermeldingen om-sprong, staat de herkomst van zijn citaat van de redevoering van de prins niet duidelijk vast.¹⁶⁾ De strekking komt ech-

ter duidelijk overeen met het citaat van Viglius en is daar waarschijnlijk van afgeleid. Daar Viglius als president van de Raad van State voluit kon beschikken over de archieven van de Raad, geef ik aan de weergave van zijn tekst de voor-keur. Omdat die tekst in het latijn is gesteld, heb ik deze opgenomen in de Bijlage. Er bestaat van deze tekst ook een franse versie, maar het heeft er alles van weg dat de bladzijde waar het hier om gaat, eerst uit het latijn is vertaald en daarom minder oorspronkelijk is.¹⁷⁾ Hier-na volgt een recente vertaling.¹⁸⁾

De redevoering volgens Viglius

Nu de koning in zijn brieven duidelijk had opgedragen de besluiten van het Concilie van Trente te publiceren, durf-de de hertogin zijn bevel niet te trotse-ren.

Maar zij zag in de opdracht tot publi-ceren een uiting van wantrouwen. Daar-door zou het de leden van de Raad niet langer mogelijk zijn om te verbergen wat zij van die opdracht vonden. Daarom durfde zij wel te overwegen:

- Iemand uit het midden van de leden onder gezag en met de gunst van de hertogin naar de koning te sturen die aan de koning meer uitvoerig het ge-voelen van de Raad zou verduidelij-ken;
- deze taak op te dragen aan het medelid Egmond;
- de voorzitter van de Raad te vragen, voor dat doel een instructie op te stel-len.

Hoewel die instructie in algemene be-woordingen was verrat, werd die door de overige leden aanvankelijk toch niet afgekeurd. Hij - Egmond - die beter op de hoogte was van hun mening, zou met eigen woorden kunnen aanvullen wat minder duidelijk zou zijn.

Toen echter het woord aan de prins van Oranje werd gegeven, gaf deze als zijn mening te kennen dat duidelijke taal moest worden gesproken en er niet langer omheen gedraaid moest worden omdat de Staat bij handhaving van de huidige stand van zaken niet langer zou kunnen voortbestaan.

Hij zei verder het volgende:

- Ten eerste kan bij zoveel strijd en ver-andering over de religie in de naburige landen en bij zoveel verdorvenheid van de meest voorname kerkleiders de oude godsdienst zijn positie niet be-houden met plakaten, geloofsvervol-

gingen en vertrouwen op bisschoppen.

- Ten tweede kunnen de onderdanen niet langer de afhankelijkheid dulden van de leiding in het recht onder rechters en raadgevers die corrupt zijn en in onderlinge haat en nijd met elkaar wedijveren. De prins van Oranje haalde hierbij het voorbeeld aan van de kanselier van Brabant en van raadsheer Maes.

- Ten derde wrekt het zich dat de behartiging van de staatszaken over drie Raden is verdeeld en dat deze Raden elkaar tegenwerken en veel voor elkaar verborgen houden. Daarin valt geen verbetering te hopen totdat de drie Raden tot aaneen zullen zijn gesmeed.
- Ten vierde zouden naar de Raad van State meer grote en voortreffelijke mannen moeten worden afgevaardigd die gezag bij het volk hebben.
- Ten vijfde begaat de koning een ernstige vergissing als hij doet alsof dit Rijksgedeelte zeer dichtbij zijn thuisgebied zou liggen en daarom gelooft dat in deze landen zijn decreten in acht zullen worden genomen. Dit is een ernstige vergissing daar alle overige vorsten met inbegrip van de Duitse katholieke vorsten zich van het Concilie van Trente afwenden en met klem van redenen daar tegenin gaan. Hij zou er daarom eerlijker aan doen, niet langer te doen alsof hij niet weet wat die andere vorsten uitvoeren en de straffen van de plakaten zou afschaffen of matigen.

En dat, hoewel hij voor zich vastbesloten was de katholieke godsdienst aan te hangen, het hem niet kan behagen om te willen dat vorsten over de geest van de mensen heersen en zelf de vrijheid van geloof en godsdienst wegnemen.

De houdbaarheid van Viglius' samenvatting

Tot nu toe is Viglius' samenvatting van de befaamde redevoering in tal van handboeken benut als een betrouwbare samenvatting van feiten waarop kon worden voortgebouwd voor het trekken van conclusies over Oranjes opzet, houding en plannen in die tijd.¹⁹⁾ Toch zijn er gebeurtenissen en omstandigheden rond 1564 aan te wijzen die volgens mij aanleiding tot twijfel geven over de juistheid van de tekst of van de naam van zijn auteur dan wel over de plaats van hande-

ling van de redevoering. Die twijfel wil ik in de volgende punten samenvatten.

Enkele opmerkelijke punten

- In de handboeken is overeenstemming over het feit dat Viglius in de ochtend na de redevoering een beroerte kreeg waarvan hij slechts langzaam herstelde zodat hij langere tijd de vergaderingen van de Raad niet bijwoonde. Die gebeurtenis kan niet van positieve invloed zijn geweest op zijn latere vastlegging van de voorvallen die hij voor zijn beroerte had meegemaakt. Motley meldt zelfs dat Viglius' verstandelijke vermogens nog lange tijd de gevolgen van de beroerte ondervonden en wellicht nooit volkomen herstelden van deze schok.²⁰⁾

Montigny

- Verder is het opmerkelijk dat Viglius' vriend Hopperus, die eveneens staatsraad en Fries was, in zijn memoires met geen woord rept over een filippica van Oranje of over een daarop gevolgde beroerte van Viglius.²¹⁾ Daarnaast trekt het de aandacht dat een Oranjekenner bij uitstek, Groen van Prinsterer, in zijn Handboek geen enkele melding maakt van de redevoering in kwestie.²²⁾ Het belang dat in het algemeen aan Oranjes redevoering wordt toegekend, wekt bevreemding in de hand over zulke weglatingen en daarmee ook over de prinselijke rede.
- Hetzelfde geldt voor de uitgebreide, scherpe ondervraging in het jaar 1569

in Spanje die de baron Van Montigny onderging na zijn gevangenneming, terwijl hij afgezant van de landvoogdes naar Filips II was. De rechter-commissaris Salazar liep met zijn vragen de voorafgaande jaren langs om te controleren in hoeverre Montigny te beschouwen was als een deelgenoot van de plannen en uitspraken van de prins en diens geestverwanten. Veel geringere gebeurtenissen dan een 'oudejaarsrede' passeerden daarbij de revue, alleen niets dat op de beroemde rede leek. Wél besteedde Salazar aandacht aan een informele bijstelling van Egmonds instructie in het midden van de 'Ligue' van edelen.²³⁾

Dat versterkt het vermoeden dat de prins zijn rede in de kring van zijn vertrouwden zal hebben afgestoken, eerder dan in een kring die hij niet vertrouwen kon, zoals de Raad van State.

- De redevoering van Oranje had zijn weerspiegeling moeten vinden in de instructie die Egmond naar de Spaanse koning meekreeg. Maar in deze instructie is de klemtoon gelegd bij het te grote aantal ketters in de Nederlanden, waarbij het om drie groepen ging. Ten eerste hen die vol van ketterij zich van Romes kerk hebben afgekeerd. Ten tweede degenen die door de grote Lutherse en Calvinistische 'besmetting' koud of onverschillig tegenover de kerk van Rome staan. Dan, ten derde, zij die wel meelevend, maar de bestraffing van de vorige groepen min of meer afkeuren.²⁴⁾ Oranje behoorde, uitgaande van Viglius' tekst, duidelijk tot de derde groep. Maar dat zou betekenen dat hij door het college waar hij zelf in zat alsnog bij de

neus is genomen door hem in te delen bij een van de groepen van ketters! De orgeltoon van Oranjes rede is in de instructie veranderd in het aanscherpen van een zwaard dat zich tegen Oranjes afkeuring richt. Dat doet onwerkkelijk aan en geeft voedsel aan de gedachte dat de prins eind 1564 de soep niet zo heet heeft opgediend als uit Viglius' citaat valt op te maken.

- Het citaat bevat inwendige tegenspraak. Aan de ene zijde staat in de punten 1 en 5 en in het slot de wens voorop dat de machthebbers zich matigen. Zodat de onderdanen met een overtuiging die naar hun mening onvoldoende over-

eenkomt met de officieel erkende leer en de praktijken van de Rooms-katholieke kerk niet langer zwaar worden gestraft. Maar aan de andere zijde bevorderen de doelmatigheidspunten 2 en 3 in feite de vervanging van roestige messen door fonkelende zwaarden. Doelmatig functionerende instrumenten zijn dubbel gevaarlijk in handen van heersers die het stempel van 'ketter' zeer snel op tal van onderdanen wilden zetten. Filips II ging er volgens één van zijn eigen ministers van uit dat ketterij gelijkstond aan Satanisme. En hij wilde aan de Satan geen plaats geven, zelfs niet in het binnenhuis van zijn onderdanen.²⁵⁾

Het gemis aan verantwoorde politieke taxatie dat met de hiervoor bedoelde tegenstelling van belangen in de redevoering naar voren komt, kan bezwaarlijk aan iemand als Willem van Oranje worden toegeschreven. Maar Viglius' samenvatting doet dat in feite.

- Van het succes van Oranjes redevoering is uiteindelijk weinig overgebleven na het aanvankelijke besluit om de lijn van zijn rede voor een nieuwe instructie van Egmond te gebruiken. In de Raad van State hield een gunstige stemming daarvoor geruime tijd aan. Toch bleef er van die redevoering bitter weinig over in de nieuwe instructie.²⁶⁾ Het is moeilijk voor te stellen dat een vasthoudend iemand als de prins dit min of meer liet lopen.²⁷⁾ Ook op dit punt bestaat nog veel onduidelijkheid die niet in het voordeel uitvalt van het Viglius-citaat. Dit bezwaar geldt vooral voor het eerste punt van dit citaat dat gaat over duidelijke taal van de Raad naar Filips II toe, zonder om de echte problemen heen te draaien.

Enkele conclusies en aanbevelingen

- Het Viglius-citaat van de 'oudejaarsrede' van prins Willem van Oranje in de Raad van State vertoont in belangrijke mate de trekken van een geforceerde reconstructie van de feiten die niet in alle opzichten geslaagd kan worden genoemd. Er zijn zelfs gegronde redenen om aan de authenticiteit van dit citaat te twijfelen.
- Tal van beschrijvingen van het voorspel van de Tachtigjarige oorlog hechten een zeker belang aan de redevoering van Willem van Oranje zoals deze naar voren komt in het Viglius-citaat. Dit roept de gedachte op dat er dan het

nodige feitelijke onderzoek naar die redevoering verricht zal zijn. Mijn voorlopige indruk is dat die gedachte onvoldoende steun vindt in de feiten.

- Een bronvermelding door een gezaghebbend auteur betekent nog niet dat die auteur zelf die bron heeft geraadpleegd, de betrouwbaarheid van die bron heeft onderzocht of instaat voor de juistheid van de feiten uit die bron. Opmerkelijk is in ieder geval dat de auteurs die de verwijzing naar het Viglius-citaat in hun werk hebben opgenomen, daarbij geen kritische vragen over het feitenmateriaal van dit citaat hebben opgeworpen. Dit is op zich een stimulans om gevallen op te sporen die met het Viglius-citaat vergelijkbaar zijn en vervolgens te bezien op hun feitelijke merites.
- De correspondentie naar, van en over Willem van Oranje, de Raad van State van de Nederlanden en het Spaanse hof zal meer duidelijkheid moeten brengen over de inhoud en de achtergrondgegevens van de redevoering in het Viglius-citaat.
- Het is van groot belang om de herkomst van een redevoering als bedoeld in het Viglius-citaat terug te voeren naar de oorspronkelijke bron. Met de bewuste redevoering is dit, voor zover ik heb kunnen nagaan, tot nu toe niet gelukt.
- De veronderstelling dat een gunstige tekening door de politieke tegenspeler een garantie is voor betrouwbaarheid, kan tot gevolg hebben dat de aandacht verslapt voor eventuele vertekeningen. Daarom blijft ook bij een gunstige schets van de hand van een opponent kritische aandacht wenselijk, met name in het licht van diens uitgangspunten en doeleinden. Het voorgaande ligt bij het Viglius-citaat echter niet eenvoudig.
- Ook bij het beschikbare bronnenmateriaal van de 16e eeuw is nog steeds veel fundamenteel onderzoek noodzakelijk. Tegelijkertijd verdient het aanbrengen van meer systematiek in de toegang tot de feiten in het bronnenmateriaal hoge prioriteit. Dit, zonder de bescherming van dit materiaal te verwaarlozen. Deze reeks van punten geldt in hoge mate voor het Rijksarchief in Brussel.

Noten:

1. J.L. Motley, *De opkomst van de Nederlandse Republiek I* (Den Haag 1859) 31, 32; P. Lahnstein, *Karel V - heerser over de oude en nieuwe wereld* (Amsterdam/Brussel 1980) 250.

2. W.G. van de Hulst, *De prins en de moordenaar* (Den Haag z.j.).
3. De aanduiding 'oudejaar(savond) 1564' is onder andere te vinden in J. Romein en A. Romein, *Erfstaters van onze beschaving I* (Amsterdam 1947) 146; A.A. van Schelven, *Willem van Oranje - een boek ter gedachtenis van idealen en teleurstellingen* - (Amsterdam 1948) 93. De vermelding '31 december 1564' komt onder meer voor in P.J. Blok, *Willem de Eerste - prins van Oranje - I* (Amsterdam 1919) 105; J. Presser e.a., *De Tachtigjarige oorlog I* (Amsterdam 1963) 67; R. van Roosbroeck, *Willem van Oranje* (Den Haag 1978) 41; A.Th. van Deursen en H. de Schepper, *Willem van Oranje - een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid* - (Weesp 1984) 116.
4. Het betreft de notulen van de 'Conseil d'Etat et de l'Audience'. Met deze laatste toevoeging ontstaat een juiste omschrijving van de Raad in de 16e eeuw. Daar deze naam in Nederland ongebruikelijk is, volstaat deze bijdrage met de aanduiding 'Raad van State'.
5. De notulen van rond 1565 hadden het meeste weg van kladnotulen die spreker na spreker vermelden met een korte weergave van hun betoog. Deze notulen werden blijkbaar tijdens of vlak na de vergadering opgemaakt.
6. H. Grotefend, *Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit I* (Hannover 1891) tafel XXX, 135, 147.
7. Motley, *De opkomst I*, 320.
8. *Ibidem*, 318, 319.
9. Voor de president van de Raad hoorde het opstellen van een instructie voor een gezant tot de routinematige werkzaamheden. H. de Schepper, *De Kollaterale Raden in de katholieke Nederlanden van 1579 tot 1609 - studie van leden, instellingen en algemene politiek - I* (Brussel 1972) 62.
10. Blok, *Willem de Eerste*, 105. Aan het einde van 1564 werd uit het huwelijk met Anna van Saksen de 'eerste Maurits' geboren. Een zoon die dan al moet zijn overleden vóór de geboorte van de tweede, ons bekende, Maurits in 1567.
11. W. Wijnaendts van Resandt, *Dagen, maanden, jaren - tijdrekenskunde in kort bestek* - (Den Haag 1984) 9, 24, 25, 31.
12. Motley, *De opkomst I*, 327-330.
13. J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie VI* (Amsterdam 1752) 105; Motley, *De opkomst I*, 321; R. Fruin, *De Tachtigjarige oorlog I* (Den Haag 1908) 123; K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandsche opstand*, in: C.B. Wels ed. *Vaderlands Verleden in Veelvoud - opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500 I* (Den Haag 1980) 105 noot 14.
14. C.P. Hoyneck van Papendrecht, *Analecta Belgica I* (Den Haag 1743). Hoyneck van Papendrecht was in Mechelen behalve stadsarchivaris ook kanunnik. Zie: A. Wauters, *Mémoires de Viglius et d'Hopperus sur le commencement des troubles des Pays-Bas* (Brussel 1858) 161.
15. Een verwijzing naar Verhaer - ofwel Haraeus - komt voor in H.A. Enno van Gelder, 'De godsdienst van Prins Willem van Oranje' in: *Van Beeldenstorm tot Pacificatie* (Amsterdam 1964) 93, 94. Een tweede verwijzing is te vinden in: H.T. Colenbrander, 'Willem van Oranje,' *De Gids* 97 (1933) 17 noot 2. Het artikel is overigens afgeleid van H. Pirenne's *Histoire de Belgique*. Zie: J.H.M. van de Westelaken, 'De Oranje-herdenking van 1933' in: E.O.G. Haits-

Uit: C.P. Hoyneck van Papendrecht, *Analecta Belgica* I (Den Haag 1743) 41.

'(...) Concilii tamen Tridentini publicationem cum Rex Litteris suis praecise mandasset, non ausa suit Ducissa jussionem ejus contemnere: sed publicatam in calumniam vertere: nec potentes diutius, quod in animo habebant, dissimulare, deliberavere aliquem ex Ordine suo sub Ducissae auctoritate ac favore ad Regem mittere qui ei latius ea exponeret: atque ad illud Comitum Egmondanum delegere, jussusque Praeses Instructionem conscribere: cum eam in generalibus terminis concepisset, nec tamen ab ceteris improbata esset, qui de eorum sententiis plenius informatus verbis supplere posset, quod minus expressum esset, ubi ad Principem Auriacensem dicendi suffragium ordo pervenit, ipse dixit, aperte loquendum esse, atque non longius dissimulandum, cum haec Respublica diutius in hoc rerum statu consistere non posset. Primum siquidem in tanta vicinorum omnium circa Religionem contentione mutationeque, impossibile omnino esse, Placcatis, Inquisitoribus, Episcopisque, ac in tanta potissimum Ecclesiasticorum corruptela veterem Religionis statum consistere posse; quod Regi clare dicendum esset. Secundò quod justitiae administrationem sub his Judicibus & Consiliariis qui corrupti essent, odiisque ac inimicitiis inter se certarent (allegans Cancellarii Brabantiae (1) ac Macii (2) exemplum) subditi longius ferre nequirent. Tertiò cum res curiae in tria Consilia distributae essent, ea mutuo sese impedire, ac alterum alteri detrahare, nec meliora esse speranda, donec uni omnia subicerentur. Quartò, quod ad Consilium Status plures deligendi essent viri magni & excellentes, quorum apud populum auctoritas esset. Quintò, errare Regem graviter, qui caeteris omnibus, etiam Catholicis Principibus Germaniae, Concilium Tridentinum aspernantibus, mutisque rationibus impugnantibus, ipse credat hanc provinciam ipsis adeo vicinam posse ad eorum Decretorum observationem adduci. Quam-ob-rem rectius eum facturum, si, quod ipsi faciunt, itidem dissimulet, Placcatorumque poenam tollat, moderetur. Et quamquam ipse Catholicae Religioni adherere constituerit, non posse tamen et placere, velle Principes animis hominum imperare, libertatemque Fidei & Religionis ipsis adimere.'

ma Mulier en A.E.M. Janssen ed. *Willem van Oranje in de historie 1584-1984* (Utrecht 1984) 182-185.

16. B.A. Vermaseren, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving in de 16e en 17e eeuw over de opstand* (Leeuwarden 1981) 240-245.
17. De franse tekstversie is opgenomen in: Wauters, *Mémoires*, 174-176 noot 1. Deze noot 1 verwijst naar de overeenkomstige tekst in het latijn, die hierna in de Bijlage is opgenomen. Kennelijk heeft de secretaris die Viglius' mondelinge mededelingen opschreef, op dit punt de reeds beschikbare tekst van het latijn in het frans vertaald. De franse tekst is inhoudelijk nagenoeg gelijk aan de tekst in de Bijlage.
18. De vertaling is vervaardigd door mijn collega Mr. T. Dijkhuis, waarvoor ik hem veel dank ben verschuldigd. Enkele aan Viglius te wijten stroeve zinnen heb ik alsnog meer vloeiend gemaakt en de puntsgewijze indeling heb ik meer naar voren laten komen.
19. Zie noot 13.
20. Motley, *De opkomst* I, 321.
21. Verwacht mocht worden dat de voorvallen in de Raad van oudejaarsavond 1564 vermeld zijn in het gedeelte van de memoires van Hopperus in: Wauters, *Mémoires*, 257-282. Maar dat gedeelte vermeldt die voorvallen niet.
22. De vermelding van de redevoering had gevoeglijk kunnen staan in: G. Groen van Prinsterer, *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland* I (Veenendaal 1978) 78-83. Maar die vermelding staat er niet. Dat is merkwaardig omdat Groen de weergave van de rede door Wagenaar, zie noot 13, moet hebben gekend en zelfs in zijn *Archives* I 345 een verwijzing heeft opgenomen naar de vergadering van de Raad van State waarin de instructie aan Egmond zou worden besproken. Dit blijkt uit Fruin, *Tachtigjarige oorlog* I 122 noot 3.
23. J. Brouwer, *Montigny - afgezant der Nederlanden bij Philips II* - (Amsterdam 1941) 145-167 spec.
24. Enno van Gelder, *Beeldenstorm*, 83.
25. Fruin, *Tachtigjarige oorlog* I, 169; Motley, *De Opkomst* I, 317-319. Willem van Oranje was tijdig van dit fanatisme op de hoogte, mede dankzij informanten in de huishouding van Philips II; Brouwer, *Montigny*, 44, 152, 153.
26. Motley, *De Opkomst* I, 322
27. De vasthoudendheid van de prins is onder meer beschreven in: Van Schelven, *Willem van Oranje*, 28-30.

■■■■■■■■■■ **KOOL BOEKEN** ■■■■■■■■■■

Nieuw adres!!

HOOFDWEG 204 - 6744 WR EDERVEEN

BOEKHANDEL

voor al uw nieuwe Bijbels, boeken, CD's, muziek-, vertel- en preekcassettes, uw wenskaarten, etc.

ANTIQUARIAAT, met daarin onder andere:

- ▶ oude Statenbijbels, Bijbelverklaringen, theologische werken
- ▶ leesboeken voor jonge en oud
- ▶ natuur-, oorlogs-, en geschiedenisboeken
- ▶ boeken over het Koninklijk Huis
- ▶ gedichtenbundels

GESPECIALISEERD

in antiquarische werken uit en over de tijd van de **Reformatie**, de **Nadere Reformatie**, de **Afscheiding** en het **Reveil**. Daarnaast veel **geschiedwerken** en **oude Bijbels**.

■■■ Voor al uw oude en nieuwe boeken ■■■
ook voor inkoop of inruil van uw oude boeken; enkele stuks of gehele bibliotheken tegen een snelle goede taxatie, contante betaling en discrete afwikkeling!

KOOL BOEKEN

Hoofdweg 204 6744 WR Ederveen

tel. 08387-4290

b.g.g. ('s avonds) 08385-13978

Rekkelijk en Precies

Roel Kuiper

Er is geen andere periode in de Nederlandse geschiedenis waarin zo intensief en zo publiek over een dogmatische kwestie is gediscussieerd dan de jaren 1610-1618. De kwestie van de 'predestinatie', begonnen als een theologisch geschil tussen de Leidse hoogleraren Arminius en Gomarus, kreeg in deze jaren een bredere betekenis en verdeelde de natie. Het was het gesprek van de dag, in de consistorie en in de bakkerswinkel.

Zoals bekend was het geen vreedzaam debat; het liep uit op de 'wetsverzetting' van Prins Maurits en de Synode van Dordrecht. Om iets van de intensiteit van dit nationale dispuut te begrijpen, moet de aandacht uitgaan naar die bredere betekenis van de kwestie. Toen de aanhangers van Arminius in 1610 hun 'Remonstrantie' aan de Staten van Holland aanboden, werd door het optreden van die Staten onder leiding van raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt spoedig duidelijk dat heel de verhouding van kerk en staat in het conflict gemoeid zou worden.

Terwijl de gereformeerden - die in 1611 hun 'Contra-Remonstrantie' ontwierpen - protesteerden en doleerden tegen het afwijken van het reformato-ri-sch belijden, probeerde Van Oldenbarnevelt koste wat kost een vrede tussen beide kerkelijke groepen te bewerken. Hij werd daarbij geleid door een merkwaardige geschrift van de invloedrijke Haagse predikant en remonstrantse leidsman Johannes Wtenbogaert. Deze schreef in 1610 zijn *Tractaet van t' Ampt ende Authoriteyt eener Hoogher Christelicker overheynt in Kerckelicke saecken*, waarin hij betoogde dat de overheid het recht heeft in kerkelijke zaken in te grijpen.

Dat deden de Staten van Holland. De contra-remonstrantse roep om een nationale synode werd afgewezen en in de 'Resolutie tot de vrede der Kerken' (1614) werd het predikanten verboden over de predestinatie te preken. De 'Re-

solutie' was opgesteld door Hugo de Groot en sloot zich in zijn bewoordingen aan bij de 'Remonstrantie'. De contraremonstranten ervoeren dit als onrechtmatige pressie: de kerk kreeg een opvatting opgedrongen die de hare niet was. Vanuit dit gevoel is het te begrijpen dat Wtenbogaert eens op een morgen een briefje op zijn deur vond: 'Hier woont de Paus van Nederland'.

Dit briefje maakt duidelijk waar het voor de contraremonstranten om ging. De kerk moest zélf uitspraak kunnen doen over de betekenis van haar confessie. De kerk wilde soeverein zijn in eigen kring. Dit had met intolerantie jegens de remonstranten in eerste instantie niets te maken. Terecht heeft drs. L. Wüllschleger in zijn boekje *Scheurmakers en Nieuwlichters* opgemerkt dat Oldenbarnevelt en zijn medestanders een 'taai onbegrip voor de diepste inhoud van het geschil' hadden.

Dit onbegrip is al de eeuwen door het oordeel over de 'bestandstwisten' en de Synode van Dordrecht blijven vergezellen. In de verschillende opvattingen van Fruin en Groen van Prinsterer openbaarde zich in de vorige eeuw de tegenstelling tussen de liberale

en de gereformeerde visie op de geschiedenis. Maar het onbegrip voor wat de contraremonstranten destijds bewoog is ook in onze tijd nog springlevend.

Onlangs trof ik het aan in een persbericht van *Rijksmuseum* 'Het Catharijneconvent', dat 375 jaar na de Synode van Dordrecht en de oprichting van de Remonstrantse Broederschap een tentoonstelling organiseert onder de titel 'Rekkelijk of Precies'. Het persbericht maakt van Oldenbarnevelt een vredesapostel die zou hebben 'beseft' dat de Republiek aan de rand van een burgeroorlog stond en het 'gevaar' probeerde af te wenden.

En daarmee zijn de 'preciezen' weer als intolerante onruststokers afgeschilderd. Vergeten wordt dat Oldenbarnevelt van meet af aan partij heeft gekozen en behalve zijn 'Vredesresolutie' (1614) de 'Scherpe Resolutie' (1618) heeft uitgevaardigd. De 'Scherpe Resolutie' was een dwangbevel, een oorlogsverklaring aan Maurits en aan de generaliteit. De zaak ligt dus wel een slag anders! Het 'rekkelijke' standpunt was niet alleen bedreigend voor de eenheid van het belijden, maar uiteindelijk ook voor de eenheid van de staat.

Met het oog daarop schreef de Utrechtse historicus C. Gerretson over de houding van Oldenbarnevelt: 'Geheel afgezien van de overige facetten van het conflict, was het verzet van Holland tegen een generale synode een ingaan tegen de nationale ontwikkeling'. Wie de tentoonstelling in 'Het Catharijneconvent' gaat bekijken doet er goed aan te bedenken dat niet de 'particularist' Oldenbarnevelt de Republiek heeft gered, maar Maurits.

Vijf jaar VCH: de kinderschoenen ontgroeid

Hillie van der Streek

Op zaterdag 10 september jongstleden was het feest voor de VCH. De vereniging mocht haar eerste lustrum vieren! De gecombineerde Algemene Ledenvergadering annex lustrumviering in de Utrechtse Jacobikerkerk was dan ook een feestelijk en gezellig samenzijn, waar ruim 60 leden aan deel namen. Hillie van de Streek maakte er een verslag van.

De bloemen stonden al klaar, toen een kleine dertig leden zich in de vroege ochtend van 10 september in de wijkzaal van de Jacobikerkerk meldden voor de Algemene Ledenvergadering van de VCH. Het prachtige boekje gaf onmiddellijk aan dat hier meer aan de hand was dan een ledenvergadering alleen. Hoewel de echte feestelijkheden eigenlijk pas na dit 'formele' gedeelte van de dag begonnen.

De ledenvergadering verliep voo spoedig dankzij de instemming van de leden. De aanwezigen waren het overwegend eens met de verslaglegging en de nieuwe plannen die het bestuur hen voorlegde. Uit het jaarverslag van de secretaris viel op te maken dat er het afgelopen jaar veel werk is verzet dankzij de inzet van tal van leden. De groei zit er nog steeds in: ook dit jaar nam het aantal leden gestaag toe, met als resultaat dat de VCH thans kan rekenen op 356 sympathisanten. De programmdiscussie over de visie van de VCH op de geschiedenis en de geschiedbeoefening vergde, en vergt ook het komende jaar een lichte temporisering, aldus het bestuur. Een discussie over een zo wezenlijk onderwerp kan niet over een nacht ijs gevoerd worden. Daar is tijd, gebed en bezinning voor nodig. Ook de leden waren deze mening toegedaan. De keuze van het bestuur om de discussie niet nu reeds af te sluiten, maar nog een jaar voort te zetten, vond dan ook ruime instemming bij de aanwezigen.

Financiën

Ook wat betreft de financiële situatie van de VCH toonden de leden hun tevredenheid. Onder het zakelijke beheer van penningmeester Flip Quist wist de vereniging het hoofd boven water te houden,

zij het dat we tot nu toe geen structurele reserves hebben kunnen opbouwen. Wellicht is dat in de toekomst wel mogelijk. Helaas moest de VCH van Flip Quist afscheid nemen. Hij zag zich genoodzaakt zijn bestuursfunctie neer te leggen. Roel Kuiper memoreerde het vele werk dat Flip Quist in zijn vijfjarige penningmeesterschap voor de VCH heeft verricht. "Gelukkig zijn we Flip niet helemaal kwijt," stelde hij de leden gerust. "Als eindredacteur van *Transparent* zal hij binnen de VCH actief blijven." Ook deelde Kuiper mee dat de fondswervingsactie van deze zomer boven verwachting is verlopen. Maar liefst f3000 aan giften is binnengekomen! Dit zal besteed worden aan de doelen die destijds in de fondswervingsbrief werden genoemd, onder meer het schrijven van een geschiedenis van de ARP. Een nieuwe penningmeester kon jammergenoeg niet worden benoemd. Daar is het bestuur al geruime tijd naarstig naar op zoek. "Suggesties zijn meer dan welkom," zo liet de voorzitter weten. Twee andere bestuursleden, Gerard Raven en Peti van Maldegem-Luteijn, konden in hun bestuursfunctie worden herbenoemd.

Nieuwe plannen

Nu de VCH na vijf jaar de kinderschoenen is ontgroeid, achtte het bestuur het moment aangebroken voor het presenteren van een beleidsplan voor de jaren 1994 tot 1999. Het doel ervan is een betere afstemming mogelijk te maken van de vele activiteiten binnen de vereniging en te realiseren dat de VCH een factor van betekenis mag worden, niet alleen in christelijke, maar ook in historische kring. Enkele leden merkten naar aanleiding hiervan op, dat de VCH zich dan ook breed dient te ontwikkelen en het leveren van een inbreng in het historische debat tot een wezenlijk aspect van haar activiteiten maakt. Voorzitter Kuiper beaamde dit.

Tenslotte keurden de leden het hen gepresenteerde Huishoudelijk Reglement van de VCH goed. Dit reglement bevat afspraken over het interne functioneren van de vereniging.

Lustrumviering

Ter voorbereiding op het begin van de lustrumviering konden de aanwezigen in de lunchpauze luisteren naar een orgelbespeeling van Paul van der Woude op het orgel van de Jacobikerkerk. Ook was het mogelijk de kerk te bezichtigen en een tentoonstelling van christelijke schilderkunst van Anneke Kaai te bezoeken. Geleidelijk groeide ondertussen het aantal aanwezigen uit van dertig tot ongeveer zestig: de lustrumviering kon van start gaan. Eén lid ontbrak echter, te weten ons erelid mevrouw drs. J.L. van Essen. Roel Kuiper begon de viering daarom met het voorlezen van een gelukwens die zij de vereniging had gestuurd. Hiermee was ze toch een klein beetje in ons midden.

In de herdenkingsrede die de voorzitter daarop liet volgen, sprak hij dankbaarheid uit over het lustrum. We zijn de kinderschoenen misschien nu wel ontgroeid, maar toch moet er nog volop aan de opbouw van de VCH worden verder gewerkt, meende hij: "Onze vereniging is nuttig en noodzakelijk. Nuttig, omdat het mensen uit verschillende protestantse richtingen bijeenbrengt; noodzakelijk, omdat we leven in een tijd van zinverlies". Dit zinverlies uit zich volgens Kuiper ook in een verlies van oriëntatie op het verleden. De relatie tot het verleden dient echter levend te blijven. Voor de VCH ligt hier een taak. Deze komt tevens tot uitdrukking in het hebben van een overtuiging van waaruit we de geschiedenis bezien en de geschiedenis beoefenen. Het bieden van inzicht in de relatie tussen geloof en geschiedenis behoort daarmee tot een van de essentialia van de vereniging.

Kuiper rondde zijn betoog af met de overhandiging van het derde deel in de *Transparent-reeks*, getiteld *Herenmijterij, vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894* aan het CDA-Tweede Kamerlid drs. M. Beinema. Beinema is het enige zittende CDA-Kamerlid dat ook nog van de ARP-fractie deel heeft uitgemaakt. Vanuit die achtergrond wees hij er op als geen ander in de traditie te staan die in

'Herenmijterij' werd geschetst. Het boek bespreekt onder meer het conflict tussen Kuyper en Lohman en het uiteengaan van christelijk-historischen en antirevolutionairen. Beinema zag al vooruit naar de lange treinreis die hem naar Middelburg wachtte: het bood hem de mogelijkheid het boek in één ruk uit te lezen.

Groen

Direct hierop volgend vond nog een tweede boekpresentatie plaats. Bestuurslid G. Harinck presenteerde de bundel *Groen van Prinsterer en de geschiedenis. Historische opstellen*. De uitgave bevat de lezingen van de VCH-studieconferentie over Groen van Prinsterer die in het voorjaar van 1992 is gehouden. Dat dr. ir. J. van de Graaf, secretaris van de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk, de eerste was die dit boek in ontvangst mocht nemen, was geenszins toevallig. "Groen zag in de 19e eeuw dat de gereformeerde gezindte voor de Nederlandse natie van betekenis was", zo lichtte Harinck de overhandiging toe. "Van der Graaf ziet dat heden ten dage. Net als Groen destijds, is hij nu gezichtsbepalend voor de gereformeerde gezindte."

In antwoord op de presentatie vergastte Van de Graaf de lustrumvierders op een prikkelend exposé over het thema 'Historisch besef en de gereformeerde gezindte'. Hij wees zijn toehoorders erop dat men kritisch moet zijn ten aanzien van de eigen geschiedenis en dat daar vooral voor de gereformeerde gezindte een probleem ligt. Bij de interpretatie van het verleden wordt nogal vaak naar het heden toe geredeneerd. Zo lijkt Groen van Prinsterer voor diverse stromingen binnen de gereformeerde gezindte het grote voorbeeld. Hij wordt aangehaald ter rechtvaardiging van de Verenigde Protestantse Kerken in Nederland. Maar tegelijkertijd draagt ook het wetenschappelijk bureau van het GPV zijn naam. "Het is moeilijk je bril af te zetten", aldus de bondsvoorzitter. "Of je Groen nu door de bril van Aalders of van Schilder ziet, dat geeft een geheel andere Groen". De VCH heeft tot taak hierin historische helderheid te verschaffen. Dit kan alleen door het afzetten van brillen en het hebben van oog voor de specifieke historische context waarin Groen leefde.

Een vergelijkbare problematische verhouding kent protestants Nederland als het gaat om de Reformatie: "Wie mogen zich in Nederland nu de nazaten

van de Reformatie noemen?" vroeg hij. Of men de Reformatie nu vanuit de traditie van de Doleantie, de Vrijmaking of de Hervormde Kerk beziet, dat maakt veel verschil. Van de Graaf prikkelde zijn gehoor met te zeggen dat hij vond dat het woord 'reformatorisch' eigenlijk niet door de gereformeerde gezindte gebruikt mocht worden. De gezindte staat daarvoor naar zijn mening te zeer in een puriteinse traditie en is te zeer versplinterd. "De gereformeerde gezindte is de katholieke, oecumenische allure van Calvijn helemaal kwijtgeraakt. Zij zou deze allure opnieuw tot inspiratiebron en voorbeeld moeten nemen."

Na dit verhaal was het even stil in de zaal. Maar al snel daarop kwamen de tongen los, en een geanimeerde discussie volgde. De meest uitdagende reactie was nog wel de vraag uit de zaal waar Van de Graaf vandaag de traditie van de authentieke Reformatie het sterkst terug zag. "Nergens," was zijn antwoord. Hij zag echter wel kringen die op directere wijze op de Reformatie wilden aansluiten dan andere. Duidelijk was, dat dit zijn voorkeur had - ook al besefte hij dat er voor een 'ad fontes' heel wat werk verzet moest worden. Hij riep daartoe op en stelde Groen van Prinsterer daarbij tot inspirerend voorbeeld.

Zo kwam een boeiend en gezellig samenzijn ten einde. Met een bijeenkomst als deze probeert de VCH gestalte te geven aan wat voorzitter Kuiper in zijn rede benadrukte. De VCH wil een forum zijn waar mensen van verschillende richtingen elkaar ontmoeten, en met elkaar in debat gaan over hun eigen verleden, maar ook over dat van anderen. Dat dit een spannende confrontatie kan zijn, bewees het verhaal van Van de Graaf. De weg naar het volgende lustrum is hiermee ingezet. Hopelijk volgen er de komende jaren nog vele discussies over het verleden. Niet als een werkelijkheid die dood is en alleen als onderzoeksobject interesse opwekt, maar als een levende werkelijkheid die voor de dag van vandaag betekenis heeft.

VERENIGINGSNIEUWS

We mogen terugzien op een geslaagde lustrumviering op 10 september in de Jacobikerk te Utrecht. Twee boeken konden als vrucht van het werk van de VCH worden gepresenteerd. We hadden in dr. ir. J. van de Graaf een boeiende en betrokken referent. Ook in de pers is er behoorlijk aandacht besteed aan ons lustrum.

Verheugend is het om als Vereniging zo'n mijlpaal te mogen bereiken. In zijn toespraak onderstreepte voorzitter R. Kulper de waarde van een dergelijke vereniging voor historici en voor allen die in geschiedenis geïnteresseerd zijn. Een verslag van de lustrumviering vindt u elders in *Transparant*.

Het werk van de VCH mag verder doorgang vinden. Wij zijn nog voluit bezig met opbouw en uitbouw. Tijdens de huishoudelijke vergadering is een Huishoudelijk Reglement aangenomen en een vijfjarenplan. Beldestukken ontvangt u via *Transparant*.

De bestuursleden mw. P.G. van Maldegem-Lutellin en G.J.A. Raven werden herkozen. Stilgestaan werd bij het affreden van F. Quist als penningmeester. Zoals bekend wil Flip, die in de afgelopen vijf jaar zowel penningmeester was als redacteur van *Transparant*, zich nu toch liever beperken tot het redactiewerk. Dit besluit is meer dan billijk. In de afgelopen jaren was Flip in z'n eentje het 'bureau' van de VCH en de vereniging is hem veel dank verschuldigd voor zijn inzet en arbeid. Gelukkig zijn we hem niet kwijt!

Het bestuur zou nu graag een 'bureau' willen oprichten, waar de administratieve werkzaamheden van de VCH geconcentreerd kunnen worden. Afsproken is dat het bestuur dit najaar maatregelen treft en daar volgend jaar op de ledenvergadering verslag van doet.

Op de laatst gehouden bestuursvergadering heeft Roelof Bisschop de functie van penningmeester op zich genomen. Gerard Raven gaat zich vanaf nu bezighouden met PR en voorlichting. Verder heeft het bestuur Ewald Mackay bereid gevonden toe te treden als bestuurslid voor het cursuswerk. Op de komende ledenvergadering hopen we deze benoeming te bekrachtigen. We wensen hem alle sterkte bij het uitoefenen van zijn portefeuille.

Beleidsplan

Vereniging van Christen-Historici 1994-1999

15 september 1994

Inleiding

Nu de VCH vijf jaar bestaat heeft het bestuur de beleidsvoornemens voor een tweede periode van vijf jaar uitgezet. Hierin worden concrete doelstellingen voor de middellange termijn gesteld, die toetsbaar zijn en een betere afstemming mogelijk maken van de vele activiteiten binnen de vereniging: enerzijds nieuwe plannen, anderzijds wijziging of beëindiging van activiteiten. De jaarlijkse bespreking van het activiteitenplan tijdens de jaarvergadering zal hierdoor niet meer nodig zijn.

Het bestuur tekent hierbij aan dat zij het plan zoveel mogelijk als richtsnoer zal houden, maar zich het recht voorbehoudt dit aan te passen aan de eisen van de toekomst. Belangrijke wijzigingen zullen steeds aan de leden worden gerapporteerd, zodat die de gelegenheid behouden om over de koers van de vereniging mee te praten. Tenslotte realiseert het bestuur zich dat zij zich veel kan voornemen, maar dat voor de uitvoering ook gebed nodig is.

Het doel van de VCH is vastgelegd in artikel 4 van de statuten: de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland bevorderen en aanmoedigen. Een tweede doel is de belangen van de leden, voor over deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk behartigen; tot dusver heeft de VCH echter nog weinig aanleiding gehad op dit terrein actief te worden. De VCH werkt op basis van een grondslag: de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God, en de Gereformeerde Belijdenis. Leden worden geacht met deze grondslag in te stemmen, maar dit wordt bij de toelating niet getoetst.

De VCH heeft een belangrijke taak voor de achterban, maar ook een evangelische functie, zowel naar binnen als naar buiten. Wij moeten dus zorgen voor 'herkenning' en 'prikkeling'. Binnen de VCH bestaan verschillende meningen, net als overal in christelijk Nederland. Het is de kunst de verschillende stromingen voldoende herkenning c.q. bevestiging aan te reiken, maar ook stof tot bezinning en verbreding van het blik-

veld. Zo is de VCH een vereniging voor alle christen-historici, die de discussie niet uit de weg gaat. Zij moet verder niet schromen ook christenen aan te spreken die zich niet meteen herkennen in de grondslag van de VCH. Dit kan door het imago en de publikaties van de VCH een moderne en zelfbewuste toon te geven en door naast protestantse thema's ook algemeen-christelijke aan te pakken. Deze algemene doelstelling is in de volgende punten zoveel mogelijk verwerkt.

Het is verder van groot belang dat wij ook buiten de vereniging meer invloed en respekt verwerven, bijvoorbeeld door discussie en samenwerking met andere christelijke instellingen en zo mogelijk met de niet-christelijke historische verenigingen. Ook wil de VCH ernaar streven haar deskundigheid aan te bieden aan de media.

In dit plan komen achtereenvolgens aan de orde:

- 1 leden, bestuur, financiën;
- 2 bezinning en opinievorming;
- 3 cursuswerk;
- 4 onderwijs;
- 5 onderzoek en publikaties;
- 6 internationale kontakten;
- 7 marketing en pr.

1 leden, bestuur, financiën

In de eerste vijf jaar van haar bestaan heeft de VCH 300 leden geworven. De sterke groei van het begin is nu druppelsgewijs geworden. De uitdaging van de volgende periode is deze leden te behouden en daaraan bovendien anderen toe te voegen. Er zijn nog leden te werven onder orthodox-protestantse historici, maar daarnaast zouden veel meer niet-historisch gevormde geestverwanten aansluiting kunnen vinden. Wij willen het label van vereniging voor beroepshistorici vermijden. Het streven is te komen tot minstens 500 leden in 1999. Hiervoor worden de volgende concrete maatregelen genomen:

- drukken van aantrekkelijke wervingsfolders en nieuwsbrieven;
- werven van goedkope of gratis adver-

tenties en kraamplaatsen in organen c.q. bij bijeenkomsten van verwante instellingen.

Gezien de gewijzigde prioriteiten van aandachtsvelden is het nodig de portefeuilles in het bestuur aan te passen. Deze waren oorspronkelijk: voorzitterschap, secretariaat, financiën, wetenschappelijke kontakten en publikaties. In '91 werden daaraan cursuswerk en onderwijs toegevoegd, waarmee het bestuur werd uitgebreid van 5 tot 7 personen. Binnenkort zullen de portefeuilles worde herverdeeld, waarbij wordt uitgegaan van de volgende wijzigingen:

- uitbreiding van het penningmeesterschap met fondsenwerving (zie hieronder);
- samenvoeging van de portefeuilles wetenschappelijke kontakten en publikaties;
- een nieuwe portefeuille marketing en pr (zie punt 6).

Daarnaast zijn inmiddels verschillende (tijdelijke) commissies gevormd die hieronder bij het desbetreffende terrein worden behandeld: vergaderingen, cursuswerk, onderwijs, redactie Transparant en redactie overige publikaties. Tot dusver had een lid van de redactie van Transparant zitting in het bestuur; nu ontvangt de hoofdredakteur alle bestuursstukken en kan deze de bestuursvergaderingen waar nodig bijwonen. Verschillende bestuursleden onderhouden verder intensieve kontakten met hem.

Door onze kosten zoveel mogelijk te drukken en de contributie laag te houden kunnen we ons hoofd net boven water houden. Handhaving en verdere ontwikkeling van de activiteiten vergt groei van de inkomsten van de VCH. Daarom zijn de volgende maatregelen nodig:

- geleidelijke verhoging van de contributie tot f 60 per jaar in 1999;
- jaarlijkse giftenactie door middel van een aparte brief. Hierbij wordt een nieuwsbrief gevoegd die een terugblik geeft op het afgelopen jaar en een beeld geeft van de plannen voor het volgend jaar. Daarvoor wordt de geplande nieuwsbrief (zie punt 5) in een fraaiere jasje gestoken. Voor het beheer van de

gelden zal een aparte Stichting Publicatiefonds van de VCH worden opgericht.

2 bezinning en opinievorming

Bij bezinning en opinievorming gaat het om de verschillende studietaken van de VCH. Deze staan in verband met de identiteit van de vereniging en zijn ons belangrijkste middel om de christelijke gemeenschap te dienen. Tot de bezinning op deze taak hoort ook de gedachtenwisseling over ons *programma* dat onlangs is vastgesteld.

De thema's en kwaliteit van onze *landelijke vergaderingen* en studieconferenties worden hoog gewaardeerd, evenals het streven om daarvoor passende historische lokaties te vinden. De opkomst wisselt echter teveel. Er wordt daarom een vaste voorbereidingscommissie ingesteld die wordt aangevuld met één of meer deskundigen. Deze zal meer aandacht gaan besteden aan een goede interne en externe voorlichting en verslaggeving van de bijeenkomsten. De thema's worden zoveel mogelijk geaktualiseerd en geschikt gemaakt voor een breed christelijk publiek, terwijl ook niet-christenen welkom zijn.

Om onderwerpen beter uit te diepen en meer mogelijkheid te beiden tot persoonlijke ontmoeting zal voortaan jaarlijks een *weekendconferentie* worden georganiseerd. Om deze aantrekkelijk te maken voor (vooral jonge) beroepshistorici heeft deze een behoorlijk niveau. Studenten en belangstellenden zullen daarom voorkennis moeten hebben of moeten opdoen. De organisatie zal aan een aparte tijdelijke commissie worden toevertrouwd. Ook leden en studenten zullen hiervoor gevraagd worden.

Tenslotte wil de VCH met verwante instellingen streven naar de instelling op termijn van een bijzondere *leerstoel* christelijke geschiedenis, waar de christelijke visie op geschiedenis wordt onderwezen en thema's uit de Nederlandse christelijke geschiedenis worden behandeld. Deze leerstoel is nodig omdat het reguliere universitaire onderwijs hier lacunes vertoont. De VCH voelt zich verantwoordelijk voor de overdracht van de christelijke geschiedvisie op universitair niveau.

3 cursuswerk

Het cursuswerk van de VCH is opgezet met de bedoeling onze leden en andere

belangstellenden te interesseren en toe te rusten. De commissie cursuswerk bestaat uit de werkgroepen algemene- en studentencursussen. De cursisten zijn unaniem positief, maar het gaat hierbij steeds om bescheiden aantallen, omdat men niet op de hoogte is van de cursus of omdat men het thema onvoldoende vindt aanspreken. Tot dusver is er ook geen apart aanbod gemaakt voor afgestudeerde historici. Hier liggen dus de aandachtspunten. De marketing van alle cursussen zal in ieder geval meer aandacht krijgen.

Voor de *historici* worden in samenwerking met het Christelijk Studiecentrum ICS vakcursussen georganiseerd om hen bewust te maken van de spanning tussen geloof en wetenschap en de mogelijkheden te helpen vinden om *op eigen wijze* als christen-historicus te werken. In de praktijk zijn het vooral studenten die deze cursus volgen. Het blijft moeilijk om studenten blijvend met elkaar in contact te brengen. We willen de cursus daarom voortaan jaarlijks geven en meer op de praktijk richten. De eerste bijeenkomst in januari is tevens een ICS-congres met een interdisciplinair aktueel thema. Het kringenwerk wordt vooralsnog niet voortgezet. De nazorg verloopt via de reguliere vergaderingen en de weekendconferentie (zie punt 2).

Tot dusver is nog weinig gedaan voor afgestudeerde historici. Er zal onderzocht worden hoe de VCH in hun behoefte kan voorzien. De nieuwe weekendconferentie zal hierbij een centrale rol spelen.

De *algemene cursussen* zijn bedoeld voor iedere geïnteresseerde en worden regionaal georganiseerd. Er worden christelijke thema's en visies aan de orde gesteld die tot discussie prikkelen. Naast de bestaande cursussen met christelijke portretten willen we meer algemeenmaatschappelijke onderwerpen vanuit de geschiedenis gaan belichten, eventueel in combinatie met de landelijke studieconferentie. Hiervoor zal eerst onderzoek gedaan worden. Daarbij wordt niet uitgesloten dat de avonden worden omgezet in zaterdagdagen. Hierin kan dan ook worden samengewerkt met educatieve instellingen, zoals de zaterdagacademie van de Evangelische Hogeschool. Er wordt naar gestreefd jaarlijks een bestaande cursus te herhalen en daarnaast een nieuwe te ontwikkelen.

4 onderwijs

De commissie onderwijs bestaat uit drie werkgroepen: basisonderwijs, voortgezet onderwijs en redactie *Focus-katernen*.

De werkgroep *basisonderwijs* ontwikkelt leermiddelen die voorzien in het gemis aan christelijke visie in de bestaande methoden. De respons onder de leraren is nog niet altijd even groot, maar de VCH hoopt hierin verandering te brengen door:

- publikatie van een aantrekkelijke bundel met lesbrieven, verhalen e.d. in voorjaar 1995;
- een rubriek in *Transparant* betreffende aktuele ontwikkelingen in het basisonderwijs;
- het behartigen van de belangen van het geschiedenisonderwijs op de christelijke school door middel van adviezen, bespreking van boeken en artikelen over het vakgebied, nadere standpuntbepaling en uitwerking van de kerndoelen voor geschiedenis en het bezoeken van conferenties en studiedagen e.d.

De werkgroep *voortgezet onderwijs* heeft inmiddels een reputatie opgebouwd onder de geschiedenisdocenten uit VCH-kring. De jaarlijkse *Onderwijs-Transparant* betreffende het eindexamenonderwerp en de nieuwe *Focus-katernen* voor de bovenbouw worden zeer gewaardeerd. In de *Onderwijs-Transparant* wordt aandacht besteed aan onderwerpen die de christelijke identiteit raken en doorgaans geen nadruk ontvangen in de stofomschrijving. Voor de *Focus-katernen* onderhoudt de werkgroep inhoudelijk contact met de daarvoor aangestelde redactie. Tenslotte heeft de voorzitter van de werkgroep een rubriek in *Transparant* met aandacht voor aktuele ontwikkelingen in het voortgezet onderwijs. Deze activiteiten worden gehandhaafd.

Tot nu toe is het moeilijk gebleken op soortgelijke wijze de leraren buiten de VCH-kring aan te spreken. Toch wil de VCH dit als aandachtspunt vasthouden, bijvoorbeeld door aandacht voor een wijze van presenteren van publikaties die voor alle christelijke docenten aantrekkelijk is (taalgebruik, beginsituatie). Bovendien verdient ook de basisvorming in de onderbouw van het voortgezet onderwijs onze aandacht. Verder wordt gestreefd naar recensies van de VCH-publikaties in bladen van bijv. de Unie

voor Christelijk Onderwijs en Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland. Tenslotte wordt de marketing i.s.m. uitgeverij Groen geïntensiveerd.

5 onderzoek en publikaties

Het tijdschrift *Transparant* is de belangrijkste periodieke uitgave van de vereniging. Er zijn nu ruim 350 leden, abonnees en donateurs. Het blad wordt in eigen beheer geredigeerd en opgemaakt en elders gedrukt. Ook de postverwerking doet de VCH zelf. Leden en belangstellenden hebben grote waardering voor de inhoud, maar daarbuiten is *Transparant* nog te weinig bekend. De advertentiewerving wordt wat stroever. Het tijdschrift is een mengeling van berichten en wat zwaardere artikelen voor de leden en van een publiekstijdschrift.

In overleg met de redactie zal er naar gestreefd worden het aantal leden en abonnees geleidelijk op te voeren tot ca 700 in 1999 door:

- nadrukkelijker in te spelen op de aktualiteit, voor zover dat met een kwartaaltijdschrift mogelijk is;
 - meer variatie te bieden, waardoor het karakter van publiekstijdschrift duidelijker wordt;
 - een abonnement los van het lidmaatschap of donateurschap in te stellen;
 - systematische werving van abonnees.
- Om de redactie meer tijd te geven voor haar eigenlijke taak zal er naar gestreefd worden zoveel mogelijk technische activiteiten bij de drukker onder te brengen. Het echte verenigingsnieuws wordt ondergebracht in een aparte *nieuwsbrief* die tweemaal per jaar verschijnt. De redactie wordt gevormd door een lid van *Transparant* en door het bestuurslid marketing en pr. De nieuwsbrief verschijnt het ene halfjaar in kopievorm en wordt dan ingevoegd in het tijdschrift. Het andere halfjaar verschijnt een gedrukte editie ten behoeve van fondsenwerving (zie punt 1).

Deredakteur overige publikaties heeft allereerst de verantwoording over de *Transparant-reeks*. Deze bestaat uit monografieën met populair maar oorspronkelijk en wetenschappelijk verantwoord werk. Jaarlijks ontvangen de leden gratis een nieuw deel. Tot dusver zijn drie delen geproduceerd betreffende de Nederlandse protestantse geschiedenis. Er zal naar gestreefd worden ook manuscripten aan te laten verschijnen waarin vooral het bijzondere van de

Nederlandse christelijke geschiedenis uitkomt. Dit naar analogie van het voorstel van de niet-christelijke historici K. Davids, J. Lucassen en J.L. van Zanden in *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon* (Amsterdam: IISG 1988). Dit zou onder andere kunnen doordat christelijke verschijnselen worden vergeleken met die in andere kring, maar ook door een eigen visie op de Verzuiling te geven.

De VCH zal ook concrete initiatieven nemen tot *geschiedschrijving* in de vorm van bundels door een werkgroep van christelijke auteurs. In 1999 is de publikatie gepland van een geschiedenis van ARP en voorlopers (1830-1979), geschreven voor academici. Verder wordt de haalbaarheid van andere onderwerpen bestudeerd die zo mogelijk voor een breder (christelijk) publiek geschikt zijn.

De *Repro-reeks* wordt in eigen beheer uitgevoerd. Jaarlijks verschijnt een gekopieerde herdruk in brochurevorm van een moeilijk toegankelijk of niet meer verkrijgbaar werk. De reeks is nog te weinig bekend en heeft zich tot dusver beperkt tot brochures waarvan het auteursrecht is verlopen. Er zijn echter ook veel recente monografieën uitverkocht. Daarom zal binnenkort overleg met uitgeverijen worden gevoerd over een heruitgave of een repro-editie. Verder zal in *Transparant* een artikel verschijnen over de reeks, waarin leden worden opgeroepen suggesties te doen. Ook zullen de nieuwe delen voortaan nadrukkelijker worden aangekondigd.

6 internationale kontakten

De VCH heeft goede kontakten opgebouwd met zusterorganisaties, met name in Angelsaksische landen. De VCH is lid van de *International Association for the Study of Christianity and History*. Deze kontakten worden voortgezet via correspondentie, bijdragen aan de *IASCH Newsletter*, deelname aan symposia en zo mogelijk de organisatie van een internationaal congres bij het tweede lustrum van de VCH in 1999.

7 marketing en pr

De interne en externe communicatie is voor elke moderne instelling zo wezenlijk dat hier zoals gemeld een aparte portefeuille voor wordt ingesteld. Het bestuurslid dat daarmee wordt belast zal waarschijnlijk zoveel werk hebben dat een aparte commissie moet worden ge-

vormd die intensief samenwerkt met het bestuur en de VCH-commissies en -redakties. Het doel daarvan is de uitstraling van de VCH te optimaliseren, waardoor intern en extern een eigentijds en solide imago wordt opgebouwd. Dit vergt een vermogen om heel verschillende doelgroepen aan te spreken. De belangrijkste taken zijn:

- het bewaken van de interne communicatie door een optimaal gebruik van de beschikbare kanalen; dit geldt met name voor de te organiseren activiteiten, waardoor een goede opkomst op bijeenkomsten wordt gerealiseerd;
- een professionele aanpak van de externe communicatie door het opbouwen en bijhouden van persbestanden en -kontakten en door te werken met publiciteitsplannen voor de verschillende activiteiten, die ook steeds worden geëvalueerd.

Daarnaast zijn er twee afgeleide taken:

- streven naar een brede naamsbekendheid van de VCH in christelijk Nederland; dit kan bijvoorbeeld door er naar te streven dat de media de VCH vragen om historisch commentaar op actuele zaken of het historisch besef van jongeren te stimuleren;
- streven naar een goede reputatie onder Nederlandse historici.

Hiervoor wordt een apart plan van aanpak ontwikkeld, waarin tevens duidelijk wordt gemaakt hoe de verantwoordelijkheden en bevoegdheden worden afgebakend tussen deze portefeuille en de andere commissies.

Conclusie

Het beleidsplan is een indrukwekkend geheel geworden. In het bestuur kwam geregeld de gedachte op: laten wij dit maar schrappen, omdat het misschien niet haalbaar is. In enkele gevallen is dat ook gebeurd. Toch willen wij aan onszelf en aan de vereniging hoge eisen stellen, zodat de VCH een faktor van betekenis in christelijk Nederland mag zijn.

Ingezonden

Ridderbos' halve tekening van de Vrijmaking

In – tot nu toe – twee verschillende bladen heeft de synodaal gereformeerde predikant J. Ridderbos een vrijwel gelijklopend verhaal gepubliceerd over 'Vrijmaking in bezet gebied'. De eerste keer gebeurde dat op 9 en 16 juli jongstleden in de Groninger Kerkbode (Ridderbos is sinds kort verbonden aan de synodaal gereformeerde kerk van het Groningse Haren), de andere keer in *Transparant*, het blad van de Vereniging voor Christen-Historici (augustus 1994). Omdat de schrijver in tweeërlei opzicht aan mijns inziens onjuiste beeldvorming over de Vrijmaking van 1944 doet, is het noodzakelijk een reactie te schrijven. Dat gebeurt niet – en dat weet Ridderbos ook van mij persoonlijk – omdat ik geen kritiek op 'de Vrijmaking' zou kunnen verdragen, maar ik doe dit omdat niemand gediend is met historische 'halve tekeningen'.

Twee bezwaren dus: a. Ridderbos maakt fouten in de feitelijke weergave van een aantal zaken betreffende de voorgeschiedenis van de Vrijmaking; b. Ridderbos laat in de door hem beschreven voorgeschiedenis een aantal essentiële feiten onvermeld. Ik zal trachten dit zo duidelijk mogelijk aan te geven.

Maar vooraf nog dit: mijn reactie beperkt zich hier tot de genoemde artikelen van Ridderbos, ze gaat (nog) niet in op zijn proefschrift (*Strijd op twee fronten – Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945*) dat op 23 september verdedigd werd aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Natuurlijk bestaat er wel een bepaald verband tussen de artikelen en de dissertatie – dat geeft de schrijver zelf ook wel toe. Men zou de artikelen kunnen aanduiden als 'populaire geschiedschrijving', maar ook van min of meer populaire geschiedschrijving mag de lezer verwachten dat de zaken op een juiste en volledige manier worden gepresenteerd.

1. Ik wil beginnen met de voorgeschiedenis van de Vrijmaking. De schrijver is zelf nogal doordrongen van de gedachte dat de voorgeschiedenis duidelijk moet worden betrokken bij het hele verhaal. Geen enkele – al of niet ingrijpende – gebeurtenis komt 'uit de lucht vallen'. Ook de Vrijmaking niet.

De voorgeschiedenis laat Ridderbos beginnen bij de Vereniging van 1892. Toen werd een begin gemaakt met de kerkelijke hereniging van de gereformeerden uit de Afscheiding (A) en de Doleantie (B). Dat die Vereniging niet in alle daarvoor in aanmerking komende plaatsen één-twee-drie een beklonken zaak was, wordt duidelijk als we bijv. letten op de vereniging van A en B in de stad Groningen: dat lukte pas in 1925. En zo waren er nog wel meer plaatsen. Maar ruim vóór de kerkstrijd van de jaren '40 was de Vereniging van 1892 een aanvaard gegeven. Nu wil Ridderbos ons doen geloven dat toen 'in feite onverenigbare groepen met elkaar verbonden' werden. Dat suggereert dat gereformeerden zich in en vanaf 1892 niet thuis hebben gevoeld in hun 'eigen' kerk. Dat is vreemd. Dat is zelfs onjuist. In een kerk waarin men voluit gereformeerd-oecumenisch, d.w.z. op de grondslag van de Drie Formulieren van Enigheid elkaar had aanvaard, daar is die verbroedering van A en B een heel normaal gegeven geweest. Wat stelt die 'enigheid' anders nog voor! Over samenbindende kracht van de belijdenis gesproken – hier dus heel duidelijk! Dat bleek wel toen er ook bezorgdheid bleek bij 'oud-A' over bepaalde opvattingen van A. Kuyper (onder meer over verbond en doop, algemene genade). In dat opzicht was 1905 een jaar van grote duidelijkheid. Toen werd op de synode van Utrecht in feite de pacificatie geformuleerd waarmee de kerken verder konden. De Gereformeerde Kerken (GKN) hebben zich toen voluit 'katholiek'

opgesteld: meningsverschillen binnen de kerk mogen (en moeten) erkend worden, mits de toetsing aan Gods Woord niet geblokkeerd wordt.

Al heel spoedig na 1905 bleek er weinig merkbaar van 'onverenigbare groepen'. Het was omstreeks 1920 zo dat aan de Theologische School te Kampen (een instelling voortgekomen uit de Afscheiding!) meer dan één hoogleraar werkzaam was die afgestudeerd was aan de Vrije Universiteit, de theologische opleiding van de Dolerenden. Ik noem slechts dr. S. Greijdanus (N.T.) en dr. J. Ridderbos (O.T.).

Integratie was een hoofdkenmerk van de GKN in de eerste decennia van de 20e eeuw. Vanzelfsprekend waren er knelpunten. Maar die hadden lang niet altijd meer te maken met de erfenis van 1892. Dr. M. te Velde wijst daarop in zijn artikel 'Verenigd op weg na 1892' (in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis* na 1800, nr. 36, p. 32-46).

Wanneer Ridderbos dan over 'onverenigbare groepen' schrijft en vervolgens de kwestie-Geelkerken vermeldt als 'bewijs' daarvan, dan kan ik zo gauw niet het verband leggen met 1892 als kennelijke oorzaak van de eerste scheuring in de GKN in 1926.

Ter afsluiting van dit gedeelte zou ik er ook nog op willen wijzen dat de oude scheidingslijn van A en B niet automatisch terugkomt bij de Vrijmaking. Er zijn genoeg personen en kerken bekend die uit de Doleantietraditie voortkwamen en 'toch' met de Vrijmaking zijn meegegaan.

2. Vervolgens gaat Ridderbos te werk om de voorgeschiedenis (in engere zin) van de kerkstrijd te tekenen. Hij doet dat heel sterk vanuit de kwestie die tussen K. Schilder en H.H. Kuyper permanente spanning te zien geeft, nl. de uitspraak van de generale synode van de GKN in 1936 dat het lidmaatschap van de NSB niet verenigbaar was met het kerklidmaatschap. Die onverenigbaarheid had tevens betrekking op de kerkleden die zich bij de CDU hadden aangesloten. Ridderbos suggereert nogal stellig dat het besluit betreffende de NSB het op de synode gehaald heeft door deze te koppelen aan de kwestie van de CDU. Er rolde dan ook volgens hem een compromis-besluit uit. Afgezien nog van de vraag of dit een compromis is geweest, en of Schilder 'onmogelijk blij kon zijn met dit compromis-besluit' – er zijn sterke aanwijzingen dat Schilder zich er goed in kon vinden (hij was in deze materie rapporteur geweest!) –, afgezien van dit alles denk ik dat Ridderbos teveel de latere ontwikkelingen rondom de 'leergeschillen' bekijkt vanuit een in 1936 al scheeflopende verhouding tussen deze twee professoren.

Ridderbos komt er niet eens echt aan toe om de 'leergeschillen' precies te vermelden, laat staan de hierin aanwezige tegenstellingen in kaart te brengen! Nergens rept hij van het grote knelpunt dat ontstond in 1942 toen de synode de gedane leeruitspraken van een (Kuyperiaans getinte) toelichting voorzag en... de kerken daaraan ging binden! De toelichting is, nota bene!, geschreven door dr. J. Ridderbos, de grootvader van de schrijver van het door ons gekritiseerde vrijmakingsverhaal.

Maar – en daarin manifesteert zich waarschijnlijk een even ernstig manco – er wordt in de door Ridderbos zo noodzakelijk geachte voorgeschiedenis nergens melding gemaakt van de door de synode uitgesproken schorsing en afzetting van K. Schilder, van S. Greijdanus (beide in 1944), noch van de redenen daarvan. Zo worden een aantal wezenlijke aspecten van de kerkrechtelijke ontwikkelingen verzwegen.

3. De door Ridderbos uitgelegde term 'vrijmaking' roept ook bedenkingen op. Hij duidt het aan als een 'daad', maar ook als een 'innerlijk proces'. Nu, die daad is dan de vrijmaking zoals die op 11 augustus 1944 is gestart, toen Schilder de Acte van Vrijmaking of Wederkeer voorlas in de Haagse Lutherse Kerk. Daar hebben velen hun handtekening onder gezet! Een daad van grote importantie. Maar het door Ridderbos vermoede 'innerlijk proces' is een volkomen vreemde eend in de bijt: voorafgaande aan de Vrijmaking zou er bij velen een proces hebben plaatsgevonden van losmaking van het vertrouwde kerkverband? Dat sluit dan prachtig aan bij de bewering van Ridderbos dat de latere vrijgemaakten zich nooit echt thuis gevoeld hebben in de GKN voor 1944. Maar deze visie is puur imaginair! Wie zich goed verdiept heeft in de geschiedenis van de jaren '30 en daarin heeft gelet op de drijvende krachten van iemand als Schilder om de gereformeerde confessionaliteit en spiritualiteit te versterken, ja te vernieuwen, die kan bij hem nooit het idee hebben gekregen dat hij er wel eens gauw tussen uit zou knippen omdat het hem er zo slecht beviel!

Hoe heeft hij – met anderen mee – gewacht op de toegezegde samensprekingen met Hepp (en Kuyper); maar ze zijn nooit gehouden. Ik durf de stelling wel aan dat de breuk, die in 1944 is ontstaan, voor een niet gering deel te wijten is aan onbroederlijke bejegening(en) van Schilder c.s. van de zijde van Hepp en Kuyper. Want wie hebben de kerken in 1942 in een confessioneel keurslijf willen persen? Wie hebben een nieuw type – hiërarchisch – kerkrecht verzonnen en toegepast? Inderdaad, de synode die geen weerstand durfde te bieden aan de dogmatische en kerkrechtelijke invloeden vanuit de VU.

4. In zijn verhaal gaat Ridderbos ook in de fout door te beweren dat Schilder, na de in 1942 ter synode aangenomen leeruitspraken, 'zichzelf buitenspel had gezet' en dat hij hierin 'bijna alleen' stond. De schijn bedriegt! Want, al zijn de leeruitspraken inderdaad aangenomen zonder veel verzet – dat was op 8 juni 1942 -, kort daarna (de eerste week van oktober) liet de synode de befaamd geworden Toelichting verschijnen, met daaraan toegevoegd de volgende bepaling: "Het is nodig, dat de classicale vergaderingen bij de kerkelijke examens zich vergewissen, dat de kandidaten instemmen met de leeruitspraken van de synode van Sneek-Utrecht 1942." En tevens werd bepaald dat ook alle andere ambtsdraggers zich dienden te houden aan de gedane leeruitspraken!

Juist hier begon de oppositie van de 'bezwaarden'! Men leze de Acta er maar eens op na en men moest de stapels post aan de synode nog eens tellen en wegen! Toen bleek namelijk dat in zeer veel gemeenten de verontrusting toenam over de handelingen der synode.

5. Ridderbos stelt in dat verband over de in 1942 ondergedoken Schilder dat "hij reeds lang een schriftelijke confrontatie uit de weg ging" en dat hij toen geen enkel contact meer had met zijn kerkelijke tegenstanders. Mijn reactie: zelfs op zijn onderduikadres zijn er gesprekken gevoerd tussen Schilder en 'zijn kerkelijke tegenstanders'! En de brieven die Schilder naar de synode en naar de kerken stuurde tonen het omgekeerde aan van de bewering dat hij de confrontatie uit de weg ging! In één oogopslag nagaan wat Schilder tijdens zijn onderduikperiode heeft geschreven (zie: W.G. de Vries, K. Schilder als gevangene en onderduiker. Groningen 1977). En het synode-archief bevat de verdere bewijzen om dit gerucht te ontzenuwen.

6. Tot slot wat kleingoed.

a. Waarvan hebben de vrijgemaakten zich vrijgemaakt? Ridderbos stelt: van de besluiten van de generale synode. Meer niet: 'de' besluiten. Welke? Toch niet van alle besluiten?

b. Kerkscheuring vond plaats ondanks de bezetting door de Duitsers? Nee, zegt Ridderbos heel beslist, juist dankzij die bezetting. De bezetting is niet de 'stimulerende' factor geweest tot 'kerkscheuring', er is zeker voldoende aanleiding om te stellen dat de Vrijmaking (en de voorlichting eromheen) juist geremd is door de bezetting.

c. Waarom ging de synode tot 1943 bijna steeds in comité-generaal? Omdat de Duitsers geen (publieke) vergaderingen duldden van meer dan 20 personen? Het zal wel waar zijn, maar de synode heeft de geheimhouding ook niet goedgemaakt met royale voorlichting waar de kerken recht op hadden! Ik heb het sterke vermoeden dat het comité-generaal vaak gewenst werd zonder dat een Duitse bezettingbepaling daar direct op van toepassing was.

d. Als Ridderbos de 'ingrepen van de Duitsers' beschrijft, dan blijft de blik ook dan weer zó strak op de kerkelijke conflictsituatie gericht, dat de kwaadaardige nazi-praktijken tegen andere leden van de GKN niet in beeld komen. De (mislukte) Duitse poging tot arrestatie van Schilder in de zomer van 1942 moet toch minstens in het kader van de Duitse terreur tegen gereformeerde voorgangers worden beschreven. In dat oorlogsjaar zijn immers tientallen gereformeerde predikanten weggevoerd en vier van hen zijn nog in 1942 omgekomen! Voor mijn gevoel laat Ridderbos die context teveel lopen en krijgt de latere 'gedwongen' opheffing van Schilders onderduiken een te vriendelijke glans. Men leest: "Terwille van de rust achter het front wilde de bezetter zelfs de schijn vermijden dat er martelaars onder de kerkelijke leiders gemaakt werden." Wel, we weten in de zomer van 1944 van nog veel meer slachtoffers onder kerkelijke vooraanstaanden dan in 1942. De terreur nam toe!

Concluderend geloof ik dat Ridderbos de kerkstrijd eenzijdig benaderd heeft door de kwestie van de NSB (voor en na 10 mei 1940) én de gevolgen van de bezetting aan te nemen als de kernkwesties in de kerkelijke verhoudingen. Daardoor krijgt de dogmatische en kerkrechtelijke dimensie van de kerkelijke strijd veel te weinig aandacht en krijgt de lezer een mijns inziens vertekend beeld van de kerkstrijd in oorlogstijd.

Het kan toch niet zo zijn dat we – bij vergelijking – de voorgeschiedenis van de Tweede Wereldoorlog hoofdzakelijk behandelen vanuit de vraag naar de economische problemen van het Derde Rijk? Niemand zal ontkennen dat de economie een belangwekkende factor was in de opmaat naar de oorlog, maar we gaan de mist in als we dat aspect boven alles uitblijven en de andere als slechts bijkomstig beschouwen.

Dat ik in mijn conclusie neig tot het oordeel van eenzijdigheid is niet in het minst ingegeven door de slotzin van Ridderbos' artikel: "Na afloop (van het conflict in de oorlogsjaren, HV) bleek dat Schilder reeds in 1936 bij het tostandkomen van dit besluit (over de NSB, HV) zijn eigenlijke tegenstander, de VU-hoogleraar H.H. Kuyper gevonden had." Dat moet dus de rode draad zijn geweest...

Ik spreek de wens uit dat Ridderbos en zijn lezers 'de bril afzetten' die hen ervan weerhoudt de complexe werkelijkheid van oorlog en kerkstrijd in al zijn schakeringen op een zo evenwichtig mogelijke manier te bezien.

H. Veldman

RECENSIERUBRIEK

De recensierubriek heeft twee doelen. Ten eerste het bespreken van boeken die voor de abonnees interessant zijn. Ten tweede het vanuit een christelijke optiek commentariëren van historische en wijsgerige werken.

Andrew Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt. Exile and the Development of Reformed Protestantism* (Oxford: Clarendon Press, 1992) 350 blz., prijs f 146,-.

De havenplaats Emden in Oost-Friesland vervulde in de zeventiende eeuw een belangrijke rol met het oog op het ontstaan van de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden. Vele duizenden gereformeerden ontvluchtten hun vaderland vanwege de Spaanse onderdrukking van de protestantse beweging. Eenmaal zich in het buitenland gevestigd, met name in Engeland en delen in Duitsland, zorgden de reformatorischen voor de voorbereiding van een kerkelijke structuur voor de komende Gereformeerde Kerk in hun thuisland. Vanuit de vreemde omgeving onderhielden zij in het geheim contacten met de zogeheten gemeenten onder het kruis.

De Engelse historicus Andrew Pettegree schreef een lezenswaardige studie over de bijdrage van Emden voor de opstand tegen Spanje en het ontstaan van de Gereformeerde Kerk. Hij begint met de verkenning van de eerste tekenen van de Reformatie in de Zuidelijke Nederlanden. De kerk leidde al snel een ondergronds bestaan. Door de harde hand van Karel V en zijn bloedige plakaten tegen alle soorten van ketters, namen vele reformatorisch gezinden de wijk naar het buitenland. Eerst was dat vooral Londen, maar toen daar de beruchte Bloody Mary het bewind overnam, kwamen de protestanten noodgedwongen in Emden terecht.

We lezen uitvoerig over de kerkelijke situatie in Emden, de hulp die Emden bood aan kruisgemeenten door middel van adviezen en literatuur. Zo produceerde Emden talrijke boeken, reden waarom Pettegree aan de drukactiviteiten een afzonderlijk hoofdstuk wijdt. In de periode van 1555 tot 1562 nam de bevolking van Emden door de protestantse immigratie met 30% toe. Toen het wonderjaar 1566, met

zijn hagepreken en beeldenstorm, door Alva bloedig werd gesmoord, vluchtten naar schatting tussen 30.000 en 60.000 weg uit de Nederlanden, waarvan er 4000 in Emden kwamen. De Nederlandse vluchtelingengemeenten in Londen en Emden fungeerden als moedergemeenten voor het Nederlandse protestantisme. De hulp was zo belangrijk dat de kerk van Antwerpen er bijvoorbeeld door kon overleven. De beroemde synode van Emden in 1571 speelde een belangrijke rol voor de verdere opbouw van de Gereformeerde Kerk. Naast deze kerkelijke activiteit, vervulde Emden een cruciale rol in het voorbereiden en coördineren van de Nederlandse Opstand. Oranje-agenten en Watergeuzen ontmoetten elkaar in Emden, maar Emden werd ook een tijdlang door het Hollandse leger geblokkeerd omdat de havenstad de Spaanse belegeraars van Haarlem en het garnizoen in Amsterdam van voorraden voorzag. De rol die Emden speelde in de Opstand en haar contacten met de gemeenten in het thuisland was uiteraard een doorn in de ogen van Spanje, dat (tevergeefs) probeerde diplomatieke invloed uit te oefenen om de activiteiten in de havenstad te doen stoppen. De banden tussen Emden en de Nederlanden waren zo goed dat Holland te hulp schoot toen de Duitse (lutherse) graaf Eduard in een conflict gereformeerde kerkdiensten in Emden een voet dwars wilde zetten.

Kortom, Emden speelde een vitale rol als wijkplaats van vluchtelingen, als broedplaats van christelijke leer en kerkorde, als uitvalsbasis van missionaire activiteit in het thuisland, en als coördinatiepunt van de militaire strijd, zo vat Pettegree samen. Het boek dat hij schreef is een helder, zeer gedocumenteerd geschreven werk, met een typisch Engelse nuuchtheid: geen omhaal van woorden, maar toegankelijk.

Klaas van der Zwaag

O. Boersma, *Vluchtig voorbeeld. De Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingkerken in Londen, 1568-1585* (dissertatie Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken, Kampen; Oegstgeest: uitgave in eigen beheer, 1994) 319 blz., prijs f 39,90.

De vluchtelingkerken van Nederlandse geloofsvervolgden in de zestiende eeuw hebben een zeer belangrijk aandeel gehad in de totstandkoming van de Nederlandse kerk en staat. Dat blijkt uit de recente dissertatie van O. Boersma over de Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingkerken in Londen. Voorafgaande aan de Tachtigjarige Oorlog werden in de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk de protestanten heftig vervolgd. Het Engeland van Hendrik VIII kende sinds 1550 een Nederlandse gereformeerde kerk in Londen, bestaande uit honderden godsdienst-vluchtelingen. In 1553 lag het aantal leden volgens A. Pettegree al tussen de 3000 en 4000! Noord-Nederlanders ontbraken nagenoeg want die waren relatief veilig. De kerk in Londen werd onder de bezielende leiding van de Poolse baron Joannes a Lasco en vier mede-predikanten opgebouwd tot een hechte organisatie, fungeerde zelfs als model voor de hervorming van de Engelse kerk.

Oorspronkelijk vormde de Nederlandse en Franse vluchtelingkerken één organisatie. In de literatuur wordt volgens Boersma vaak het eigen karakter van beide gemeenten benadrukt. Zo wijst Pettegree op de invloed van het Geneefse element in de Franse kerk, die een consensus in de leer kende, terwijl de Nederlandse kerk andere invloeden onderging en ook meer non-conformistisch ingesteld was. De grotere mate van organisatie gaf aan het Franstalig protestantisme vanaf de eerste synode te Parijs (1559) een voorsprong ten opzichte van het gereformeed protestantisme in de Nederlanden. Van die ervaring kon de Franse kerk in Londen goed pro-

fiteren toen eind jaren zestig als gevolg van de tweede Franse godsdienstoorlog tientallen Franse predikanten in Londen verbleven.

Volgens Boersma bleven de Franse en Nederlandse kerken in Londen zich als één kerk beschouwen. Factoren die de eenheid bevorderden waren onder meer het gezamenlijk verder bouwen op de kerkelijke organisatie zoals die ontworpen was door A. Lasco, en de onderschikking van beide kerken aan Edmund Grindal, bisschop van Londen en in die functie superintendant van de vluchtelingkerken. Een sterk samenbindende factor was verder de coetus, een gezamenlijk overleg tussen de kerkeraden over allerlei belangrijke kwesties.

Dat de kerk niet los stond van het oorlogsfront in de Nederlanden, blijkt uit de controverse rond het gebruik van (militair) geweld. Er ontstonden spanningen over het gebruik van geweld bij het bevrijden van geloofsgegoten in de Nederlanden. Volgens Boersma nam de Nederlandse kerk een geïsoleerd standpunt in. De toelaatbaarheid van geweld was in de Franse kerk geen controversiële zaak, want de Hugenoten kenden al vanaf 1562 het gewapend verzet. Door het terughoudende standpunt ten aanzien van geweld en beeldenstorm ontbeerde volgens Boersma het consistorie van de Nederlandse gemeente de steun van grote groepen aan het eind van de jaren zestig. Het leidde zelfs tot een schisma, toen een groep radicale Nederlandse geloofs-vluchtelingen uit onvrede hierover naar Norwich trok.

Boersma geeft een verklaring voor deze terughoudendheid in de jaren 1560-1570. Hij suggereert mogelijke doopsgezinde (en dus pacifistische) invloeden op de Nederlandse leiding. In Londen waren ook doopsgezinde vluchtelingen aanwezig. Een andere verklaring is dat men de (goedwillende) Engelse overheid niet voor het hoofd wilde stoten. Deze conservatieve instelling

botste natuurlijk op de nieuwe stroom van berooide geloofsvluchtelingen na 1567 die zo snel mogelijk naar hun land terug wilden en die sceptisch stonden tegenover het recht der overheid. De oude Londense kern beklamtoonde echter de gehoorzaamheid aan de overheid als Gods gezagsinstantie.

Pas in 1569 werd het politieke en kerkelijke isolement van de Nederlandse kerk opgeheven, zodat de daadwerkelijke steun aan de Nederlandse Opstand pas laat op gang kwam, aldus Boersma (189). Maar vóór 1571 weigerden de vluchtelingenkerken de prins van Oranje als wettige magistraat – in bezit van het recht van opstand – te erkennen (zie stelling 6). Toch was de verhouding tussen de prins van Oranje ook na die tijd niet floreerend, omdat Oranje ontevreden was over de steun van de Nederlanders in Londen; hij hekelde de "vreckheyt ende onachtsaemheyt van de Nederlanders". Maar, zo zegt Boersma, hoewel de leden uit de goede middenstand kwamen, de rijkste kooplieden waren geen lid van de vluchtelingenkerken. Oranje overschatte daarom de draagkracht van de gereformeerden. Pas in 1577 verbeterde de relatie tussen prins en de kerk in Londen.

Het lidmaatschap van vluchtelingenkerken was ook niet zonder risico voor degenen die op bezoek naar de Nederlanden gingen. Het animo van de Zuidnederlanders om terug te gaan ontbrak zolang de Opstand beperkt bleef tot Holland en Zeeland. De meesten vluchtelingen waren uit de zuidelijke Nederlanden afkomstig. Opvallend is dat de onderlinge solidariteit met de Nederlandse Opstand door alle vluchtelingenkerken ging. Bij de Franse kerken werd de strijd in de Nederlanden verklaard als een strijd voor het ware geloof (p. 194). Financieel droegen ook de Fransen en Italianen aan de Nederlandse Opstand bij. Bij de laatsten was dat verklaarbaar gezien hetgeen de Antwerpse leden van de Italiaanse kerk hadden meegemaakt.

Het boek van Boersma geeft een goed overzicht van het interne en externe beleid van de vluchtelingenkerken in Londen, vooral ten aanzien van de tucht (waarvan de voorbeelden uitvoerig

worden beschreven), het functioneren van ambtsdragers en het werk en taakstelling van de consistorie. De vluchtelingengemeenten werden gekenmerkt door een strenge tucht, criterium van lidmaatschap was geloofsbelijdenis en (daaropvolgend) deelname aan het Avondmaal. Boersma komt ook tot de opzienbare ontdekking dat het Convent van Wezel niet in 1568, maar in de zomer van 1571 gedateerd moet worden. Eerder kan volgens hem niet, onder meer vanwege de militaire crisis op dat ogenblik (de Maasveldtocht van de prins was mislukt) en de veelvoudige crises in de vluchtelingenkerken op dat moment. De studie eindigt met het jaar 1585, de val van Antwerpen. Opnieuw kwamen toen vluchtelingen naar Londen en werden de vreemdelingenkerken in Londen nog eenmaal vluchtelingenkerken. Maar de massaliteit ontbrak omdat velen naar Noordelijke Nederlanden vluchtten en ook de Waalse kerken in Nederland opvang verleenden. De vluchtelingenkerken waren een "vluchtig voorbeeld" geweest, zo duidt de titel aan.

Klaas van der Zwaag

G. Harinck en R. Kuiper, red., *Groen van Prinsterer en de geschiedenis. Historische opstellen.* Kampen: Van den Berg, 1994, 140 blz., prijs f 34,90.

In een congres dat de VCH twee jaar geleden belegde werd uitgebreid stilgestaan bij Groen van Prinsterer. Het resultaat is een mooi verzorgde bundel waarin drie aspecten aan de orde komen: Groen als historicus die de geschiedenis serieus onderzoekt, Groen als gelovige die de bijbel serieus neemt en Groen als voorbeeld voor christen-historici van nu. De bedoeling van dat congres was niet om nostalgisch terug te blikken, maar om de waarde van Groen voor deze tijd (opnieuw) te ontdekken.

Groen werd tijdens zijn leven (en daarna) door liberale historici bestreden. Hij zou te stichtelijk en te onzorgvuldig zijn en een te mechanistisch verklaringsmodel hanteren om een goed historicus te kunnen zijn. Deze kritiek heeft ook in Groens eigen kring wortel geschoten, blijken een herdenkingsbundel ongeveer 50 jaar geleden, waarin zijn nazaten afstand van hem namen. Recentelijk staat Groen weer volop in de aandacht. Nieuwe proefschriften verschenen over hem en zijn correspondentie en geschriften zijn uitgegeven. Daarmee is wel zijn persoon, maar nog niet zijn streven 'gerehabiliteerd'. Deze bundel wil een aanzet geven om Groens project weer te gaan waarderen. Niet alleen omdat hij als integer mens alleen durfde te staan in de politiek en de gang van de geschiedenis op originele wijze durfde te ontleden, maar ook omdat zijn geschiedschrijving zo boeit omdat ze niet vrijblijvend was.

Als visie en ambachtelijkheid de bestanddelen zijn van een groot historicus, dan voldoet Groen in *Ongeloof en Revolutie* hier aan, zegt prof. Van Deursen die vervolgens de critici van Groen met hun eigen wapens bestrijdt. Zij zelf hebben niet nauwkeurig genoeg naar hem gekeken. Groen was soms onnauwkeurig in details, maar hij maakte echt langdurig en diepgaand studie van zijn onderwerpen. Hij citeerde andere denkers uitvoerig, niet om zich achter hen te verschuilen, maar omdat hun opmerkingen zijn betoog steunden, ook al waren ze zelf een andere richting toegedaan.

Groen citeerde vaak uit de bijbel en dat irriteerde anderen, omdat het bij oppervlakkige lezing een vroom sausje leek. Maar Groen gebruikte een bijbeltekst niet als stoplap als hij een onverklaarbare oorzaak moest vinden. Nee, hij zocht naar parallele gebeurtenissen in de bijbel en liet er mee zien dat de bijbelse geschiedenis evenmin voorspelbaar was. Hij gebruikte bijbelteksten om zijn standpunt te verduidelijken en te waarschuwen. Hij gaf daarmee een voorbeeld van geïntegreerde geschiedbeoefening, al hoeven we hem daarin niet slaafs te volgen. Omdat Groen de geschiedenis aan beginselen koppelde, ontkwam hij aan het historicisme.

Als historicus was Groen expliciet over zijn methode en hield hij zich daar ook aan. Ondanks zijn tekortkomingen liet hij zich leiden door de normen van primair onderzoek, kiesheid, waarheidsliefde, historische kritiek en mensenliefde, waardoor hij een vooraanstaande plaats in de totstandkoming van de Nederlandse geschiedwetenschap inneemt. Groen blijkt dus een praktisch en integer voorbeeld te zijn van een christen-historicus. Zijn visie werd niet gelogenstraft door zijn werkwijze. Toch was hij een kind van de 19e eeuw. Tegenover Gods vanzelfsprekende aanwezigheid toen, staat zijn bijna vanzelfsprekende afwezigheid nu. Andere denkers kunnen ons helpen om ons te bevrijden van de blindheid waarin de wereld en de geschiedenis een gesloten systeem worden en brengen ons zo weer bij Groen. Historicus Schaeffer geeft hedendaagse voorbeelden van die bevrijdende benadering.

Door deze artikelen komt Groen van het dode spoor af waarop hij was afgerangeerd. Het is niet de bedoeling van deze bundel om zijn wagon in hagiografische kleuren over te schilderen, maar om zijn in de vorige eeuw uitgezette spoor, in onze eeuw te vervolgen. Het boek is minder een verdediging dan een oproep aan zijn geestelijke nazaten om hun omgeving te dienen door in navolging van Groen weer *leven* in het historisch debat te brengen: een must voor de lezer van *Transparent*, en wellicht een eye-opener voor hen die dat niet zijn.

Hans Krabbendam

G.N.M. Vis, *Jan Arentsz. De mandenmaker van Alkmaar, voorman van de Hollandse reformatie*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1992, 160 blz., prijs f 30,-.

Wat vernoemingen betreft heeft Johannes Calvijn zijn duizenden verslagen: scholen en verenigingen hebben uit eerbetoon zijn naam gehecht hun organisatie. Een vernoeming is Jan Arentsz., een Alkmaarse mandenmaker die rond 1560 een gedreven gereformeerd predikant werd, slechts één maal overkomen. Bij haar 25-jarig bestaan in 1976 haalde het Christelijk Lyceum te Alkmaar zijn naam uit de vergetelheid. De school heette voortaan de Christelijke Scholengemeenschap Jan Arentsz. Deze predikant heet de voorman van de Hollandse reformatie te zijn. Maar in het schoolbestuur bleef de vraag prangen wie Jan Arentsz. nu eigenlijk was? Wat weten we van hem? De Alkmaarse historicus Jurjen Vis kreeg de opdracht om daarover een boek te schrijven. Het is een vlot geschreven verhaal geworden dat voor iedereen goed te volgen is. Hij geeft een korte beredeneerde bibliografie en laat ook jeugdboeken waarin Jan Arentsz. figureert de revue passer.

Vis heeft probeert een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van Jan Arentsz. (ca. 1535-1573). Hij heeft alle gegevens die uit de literatuur bekend waren, bijeengeraapt en in een breder verband geplaatst. Dat is een verdienste, want dat had niemand nog gedaan. Vis besteedt relatief veel aandacht aan de historische context: de staatkundige en kerkelijke situatie in de Nederlanden, de opkomst van de reformatorische beweging, de beeldenstorm in Alkmaar (waarbij Arentsz. niet aanwezig was), de hagepreken en de vluchtelingenkerk van Emden. Maar al deze extra informatie stoort niet. De lezer krijgt hierdoor de kans zich enigszins in te leven in deze roerige periode. Bovendien helpt het om een monografie over Jan Arentsz. enige omvang te geven (zo'n 150 pagina's). De tastbare sporen die deze predikant heeft nagelaten zijn niet talrijk. Niettemin heeft Vis een aardige bronnen aan kunnen boren om Arentsz. nader te komen: ooggetuigeverslagen van zijn hage-

preken en andere optredens (waaronder het Haarlemse godsdienstgesprek, opgetekend door Dirk Volkertsz. Coornhert) in de Brusselse archieven van Alva's Raad van Beroerten, het Alkmaarse Hauwert-handschrift en het vermaanlied van Arentsz. Jan Arentsz. was een mandenmaker van beroep. Totdat hij via zijn patroon in aanraking kwam met de 'vader van de Hollandse reformatie', Cornelis Cooltuin, en met de ideeën van Johannes Calvijn. Toen Cooltuin in 1558 naar Emden moest uitwijken omdat de inquisitie hem op de hielen zat, nam Arentsz. zijn pastorale zorg voor de reformatorisch gezinden over. Op voorpraak van Cooltuin werd hij in 1559 vanuit Emden aangewezen als predikant van de gereformeerden te Alkmaar. Lange tijd kon hij zijn kerkewerk doen, want het Alkmaarse stadsbestuur was de gereformeerden niet vijandiggezind. De magistraten hadden het in 1558 immers ook aangedurfd de reformatorische Cooltuin tot pastoor te benoemen. De inquisitie kreeg er reuk van. Begin 1566 werd de grond ook Arentsz. te heet onder de voeten. Hij vertrok richting Emden. Maar in juli keerde hij terug in Holland. Op uitnodiging van twee gereformeerde kooplieden uit Amsterdam, Laurens Jacobsz. Reael en Reynier Cant, hield Arentsz. op 14 juli 1566 vlakbij Hoorn de eerste hagepreek in Holland. Hiermee begon voor Holland het wonderjaar met zijn hagepreken en beeldenstormen.

Jan Arentsz. zou hierin als Amsterdams predikant een hoofdrol spelen. Hij was een overtuigd en gedreven calvinist. Maar in zijn optreden geeft hij er blijk van een verstandig en gematigd man te zijn. "Hij was een seer godvreesend man, ongemeen slegt en nederig in kleeding," zegt een chroniqueur over hem. Hij weigerde geld aan te nemen om goede kleding te kopen. Op 22 juli 1566 preekte hij in de velden bij Haarlem voor een paar duizend toehoorders. Daaronder bevonden zich ook geestelijken die zich verwonderden over de uitleg die Arentsz. gaf van psalm 118. Ze raakten met elkaar in discussie tot Arentsz. voorstelde om die later voort te zetten. Zo werd op 18 oktober in Haarlem een godsdienstgesprek gehou-

den, waarbij bleek dat de voormalige mandenmaker uit Alkmaar theologisch een goed onderlegd man was. Tevens tekent dit de openhartige houding die hij aannam.

In het voorjaar van 1567 moest Jan Arentsz. opnieuw vluchten, nu voor Alva. Hij ging naar Emden. Pas in januari 1573, ruim nadat Alkmaar zich voor de prins had verklaard, keerde hij terug in zijn geboortestad Alkmaar. Hij speelde een rol bij de eerste Hollandse synodes, maar overleed op 28 augustus 1573 tijdens het beleg van Alkmaar.

De auteur van dit boek heeft een rooms-katholieke achtergrond, maar dat belemmerde hem niet om een biografisch werk over een protestantse hagepreker te schrijven. Hij heeft zich het reformatorische gedachtengoed eigen gemaakt en weet dat beknopt en helder weer te geven. Hij heeft respect voor de persoon van Jan Arentsz. en vindt hem boeiend. Dat blijkt tussen de regels door. Toch bewaart hij door zijn toon de nodige afstand. Bovendien weerspreekt hij de mening - die nogal eens van katholieke zijde is gekomen - dat de calvinistische beeldenstormers strenge en humorloze figuren waren. Hij constateert dat de uitbeelding van het heilige in alle eeuwen van het christendom altijd spanning heeft opgeleverd. Niettemin betreurt ook hij dat kunstschatten van grote waarde verloren zijn gegaan.

Chris Sol

H.A. Speelman, *Calvijn en de zelfstandigheid van de kerk* (dissertatie Vrije Universiteit; Kampen: Kok, 1994) 264 blz., prijs f 45,-.

De Nederlandse protestantse kerk is in een tijd van druk, oorlog en vervolging geboren. Daarmee toont zij overeenkomst met de Franse calvinistische kerk. Vanaf 1555 vormden de Franse calvinisten eigen gemeenten op plaatselijk niveau, in 1559 ontstond er een nationaal verband nadat een generale synode bijeen was geroepen. De stelling van H. A. Speelman in zijn recente dissertatie over *Calvijn en de zelfstandigheid van de kerk* is dat de Nederlandse calvinisten het voorbeeld van de Franse geloofsgenoten volgden in hun accent op een zelfstandige kerk, los van de overheid. Daarmee ontwikkelde het Franse en Nederlandse calvinisme zich ook los van Calvijn. Deze bezag de ontwikkelingen in Frankrijk met grote argwaan. Hij was tegen het opstellen van een eigen geloofsbelijdenis, die publiekelijk gepresenteerd werd, omdat hij wilde afwachten totdat de Franse overheid haar anti-reformatorische politiek afzwoor. De calvinisten handelden in hun zucht naar vrijheid en zelfstandigheid volgens hem uit vrees voor vervolgingen. Ze wilden niet langer wachten op reformatie van bestaande kerk, maar zelf het heft in handen nemen. Ze verlangden naar godsdienstvrijheid en pleitten daarom voor een godsdienstgesprek.

Speelman geeft in zijn studie een goed beeld van de zestiende eeuw. Kerk en staat waren toen geen gescheiden werelden. Calvijn schreef aan de overheid de taak toe om de reformatie in te voeren, wat in heel de Zwitserse context gebeurde. Het was een tijd van machtsvacuüm waarin de overheid het gezag van de (ingestorte) Kerk van Rome verving. Ook de hoge overheid zou in Frankrijk volgens Calvijn de Reformatie moeten invoeren. In Frankrijk bleek steeds meer dat de calvinisten niet uit te roeien waren, en de Hugonoten begrepen dat hun zaak niet alleen een godsdienstige maar ook politieke kwestie was geworden, ook voor de regering een steeds ingewikkelder politiek probleem. De regering wilde niet dat het rijk godsdienstig uiteen viel,

zoals in het Duitse rijk gebeurde. De Franse kanselier Michel l'Hopital moest later echter toegeven: "Iemand is Fransman, onafhankelijk van wat hij belijdt".

In 1562 was het zover: de Franse calvinistische kerk werd erkend en het ondergrondse karakter was daarmee verleden tijd. Al brak daarna snel de eerste godsdienstoerlog los, dit feit was voor Speelman toch iets unieks: "Voor het eerst in de geschiedenis was er sprake van één overheid die min of meer twee kerken naast elkaar erkende: de calvinistische kerk werd gedoopt naast de bestaande staatskerk" (185).

Speelman besteedt ook aandacht aan de Nederlandse situatie. Midden in de Tachtigjarige Oorlog waren de Nederlandse gereformeerden actief bezig met de organisatie van de kerk. In 1571 kwam men bijeen op de synode van Emden, op 20 juli 1572 was er de eerste vrije statenvergadering in Dordrecht. Daar werd besloten "dat gehouden soude worden vryheid der Religie, so wel der Gereformeerde als der Roomser". In de jaren zeventig oriënteerde de Nederlandse calvinisten zich aan het Franse (in plaats van het Geneefse) model, wat inhield dat zij streefden naar een kerk los van overheid en zelfstandig in structuur en organisatie. Maar de burgerlijke overheid zag in een onafhankelijke bestuursapparaat van de gereformeerde kerk een bedreiging. De politieke en militaire situatie was immers "uiterst onstabiel", aldus Speelman.

De synode van Rotterdam in 1575 stelde in een remonstrantie aan de Staten van Holland en Zeeland dat de taak van de overheid was om toezicht te houden op het godsdienstig leven van het volk (het "oude gereformeerde standpunt" zo concludeert Speelman!), maar benadrukte tevens de zelfstandige regeringsbevoegdheid van de kerk. Zij motiveerde dit op grond van de tweërlei regering: de politieke en kerkelijke. Maar de overheid zag hierin een gevaar: zij wilde iedere "schijn van tweederley soorten van Magistraet" vermijden.

In Nederland brak een heftige strijd tussen kerk en staat los, die kenmerkend voor Nederland zou worden, tot in de zeventiende eeuw. De Nederlandse calvi-

nisten stonden in de lijn van Frankrijk door voor een zelfstandige kerk te opteren, waarvan men vrijwillig lid van kon worden. De overheden zagen meer heil in het Zwitserse model, maar waren ook geen voorstanders van de kerk als staatsorgaan. Boeiend is de conclusie van Speelman dat Calvinij onder reformatie verstond een omvorming van de gehele bestaande kerk en dus ook van de gehele samenleving, terwijl de Nederlandse calvinisten meer de lijn kozen van de kerk als zelfstandig instituut. Als openbare (en bevoorrechte) kerk wilde men wel met de overheden samenwerken, maar met behoud van de eigen zelfstandigheid.

Klaas van der Zwaag

Frans Westra, Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604 (Alphen aan de Rijn: Canaletto, 1992) 158 blz., prijs f 95,00.

Jan Postema, Johan van den Corput (1542-1611). Kaartmaker, vestingbouwer, krijgsman (Kampen: Stichting IJsselakademie, 1993) 192 blz., prijs f 24,95.

Wat hebben Bourtange en Naarden gemeen...? Natuurlijk, het ingenieuze vestingplan. Twee proefschriften, beide over de vestingbouw in de eerste en beslissende fase van de Tachtigjarige Oorlog, beide geïllustreerd en beide qua omvang wat mager, namelijk respectievelijk 97 en 145 bladzijden 'netto' tekst. Niet dat dit laatste zo vreselijk belangrijk is, zeker niet als het tekstgehalte kwalitatief van zeer hoog niveau is, maar helaas, vooral van het eerste boek kan dit niet worden gezegd.

Zowel Frans Westra als Jan Postema hebben een belangrijk stukje militaire *terra incognita* gekarteerd door, behalve door Italiaanse literatuur te benutten, in binnen- en buitenland een aantal archieven te raadplegen, iets, waarvoor beiden vooraf een compliment verdienen. Met de militaire geschiedenis is het in ons land ten aanzien van bepaalde thema's zo droevig gesteld, dat als er bijvoorbeeld een congres wordt georganiseerd over de legerhervormingen onder Prins Maurits, het buitenlandse krijgshistorici zijn die er de boventoon voeren. Een onverteerbare zaak, nietwaar? Beide dissertaties moeten het in de toekomst mogelijk maken dat hierin verandering komt.

Westra heeft monnikenwerk verricht door alle bekende en onbekende ingenieurs, vooral aan Staatse zijde, op te sporen en ze daarna niet meer uit het oog te verliezen. Tientallen komen voor het voetlicht. De bekendere Simon Stevin - auteur van 'De Sterctenbouwing' - Rudolf Snelius en Adriaan Anthoniszoon van Alkmaar (wat vervelend dat Th. Wortel net over hem in 1990 een complete biografie afleverde...), maar ook Jacob Kemp, David van Orliens enzovoorts. Dat deze landmeters en ingenieurs, die zich vooral bezigielden met het ontwerpen en

toezien op de bouw van forificaties van steden en verschansingen, belangrijk werk verrichten blijkt uit het redelijk gunstige verloop van de strijd tegen de Spanjaarden. Hun sporen kunnen we nog traceren in Naarden en Bourtange.

Onze vijanden werden niet alleen door middel van inundaties afgeschrikt, maar ook door sterke stellingen. In Italië lag de bakermat van de toenmalige vestingbouw (let wel: we zitten met beide boeken nog vóór Vauban en Menno van Coehoorn). Aan theoretische vorming kwam men ook toe. In 1600 werd op instigatie van Maurits aan de Leidse Universiteit een speciale ingenieurschool gevestigd, met Van Ceulen en Van Merwen als de eerste hoogleraren. Zij gaven les in het Nederlands en vermeden het Latijn, dit tot spot van hun collega-professoren.

Postema heeft laten zien hoe Johan van den Corput, een man met een onbuigzame wil en weinig tact, maar ook met briljante inzichten in het aanvallen en verdedigen van schansen, zich kon opwerpen tot adviseur van Willem Lodewijk. De successen na het verraad van Rennenberg in 1580 in Groningen en Drenthe zijn voor een deel te danken aan deze oorspronkelijk als kaartmaker werkzame ingenieur. Van den Corput is een fraai voorbeeld van een vestingbouwer, die, zoals een goede voetballer door vele clubs wordt begeerd, over de grenzen van de Republiek makkelijk een baantje had kunnen vinden. Net als Westra's ingenieurs sta je versteld met wat voor energie onder Van den Corput redoutes werden opgeworpen om de vijand de weg af te snijden. Wat een geld en wat een moeite, wat een gevaar en wat een doorzettingsvermogen is hiervoor nodig geweest.

Aan gewone wetenschappelijkheid komen beide boeken niets tekort, maar wel krijgshistorisch. Stilistisch rammelen ze aan verschillende kanten. Het boek van Westra is vrij saai, omdat tientallen ingenieurs met nog veel meer grondplannen achter elkaar op het toneel verschijnen. Beide schrijvers noemen wel dat ingenieur die-en-die bij het belangrijke beleg daar-en-daar in actie kwam, maar wat er precies gebeurde blijft ongewis. Westra noemt het verloren beleg van

Oostende terecht een *last-case* voor onze bouwmeesters, maar wat er nu precies misging is absoluut duister. Dus te veel detailstudie en te weinig overzicht. Concrete kritiek: in een oorlog zijn verschillende niveaus die geanalyseerd moeten worden. Het grote krijgsplan, het *plan de campagne*, de operaties en logistiek en tenslotte de tactiek. Zelfs in een boek over ingenieurs, wier *raison d'être* de oorlogvoering is, moeten deze aspecten, al is het maar beknopt, erbij worden betrokken. Want anders is het beeld te fragmentarisch. Eigenlijk zijn Westra's ingenieurs niet meer dan een lange rij *curriculum vitae's* en is Postema's Van den Corput niet meer dan een roemrijke schim uit een ver verleden.

Ronald de Graaf

S. Jansens en G. von Frijtag Drabbe Künzel, "*Een ruwe hand in het water: de gijzelaarskampen Sint-Michielsgestel en Haaren*" (Amsterdam: Het Spinhuis, 1993) 284 blz., prijs f 35,-

Op 4 mei 1942 werden 450 Nederlanders overgebracht naar seminarie "Beekvliet" in Sint Michielsgestel. Enkele maanden later werden ook omstreeks 800 mannen overgebracht naar het nabijgelegen Haaren. Zij moesten als gijzelaars dienen. De Duitse overheid probeerde met behulp van deze gijzelaars het verzet onder de Nederlandse bevolking de kop in te drukken. Over Sint Michielsgestel en Haaren gaat het boek. Het boek valt in twee delen uiteen. S. Jansens gaat in op het reilen en zeilen in het kamp, terwijl G. von Frijtag Drabbe Künzel zich bezighoudt met de organisatie van de gijzelingen door de Duitsers.

Op het eerste gezicht hadden de gijzelaars een prettig leventje in Gestel en Haaren. Door de zendingen vanuit heel Nederland werd er niet bepaald honger geleden. Wat dacht u van een maaltijd compleet met Apéritif, slierasperges, gebakken vis, kersen, gebak en koffie? (p.49) Dat was beter dan de substantie die voorgeschoteld werd door de kok. Het laatstgenoemde spul, door de gijzelaars "flots" genoemd, diende dan ook voornamelijk om de varkens van één van de Duitsers vet te mesten.

Verder was er veel te beleven. Er waren bij voorbeeld films, waaronder zelfs een binnengesmokkelde over een bezoek van de koningin. Er werden voetbalwedstrijden georganiseerd, zoals tussen de Tweede Kamerleden en de Pers. Zelfs de Rooms Katholieke geestelijken hadden een eigen elftal, deels uitgedost in soutane. Er werd voor inspanning gezorgd in de vorm van ontelbare cursussen. De vele gegijzelde professoren stonden borg voor een hoog niveau. Onderwerpen als "De Franse Revolutie", "De levensgeschiedenis van de paling" en de befaamde Britse componist William Spark kwamen aan de orde. (Wat die Spark betreft: deze man heeft nooit bestaan. Daar kwamen de luisteraars pas aan het einde van de cursus achter. Het was ze zelfs niet opgevallen dat de Wil-

lemsparkweg niet naar de componist was genoemd...).

Tenslotte hield een deel van de gegijzelden zich bezig met de naoorlogse situatie. De Nederlandse Volksbeweging, die naar een Doorbraak streefde, is in St. Michielsgestel geboren. Jansens wijst er in dit verband wel op dat slechts een klein deel van de gijzelaars achter de NVB stond en dat veel gegijzelden verzuimd bleven denken.

Nu zou de conclusie getrokken kunnen worden dat alles leuk en aardig was in de kampen. Dat was volgens de schrijfster echter bepaald niet het geval. In totaal 8 gijzelaars werden gedood als represaillemaatregel tegen sabotageacties in den lande. Dat leidde in Gestel en Haaren tot onzekerheid. Het kamp leek volgens één van de gegijzelden dan ook op een aquarium waarin forellen zwommen. Een ruwe hand dook in het water en nam een paar forellen om ze te doden. Vervolgens kwam er onder de overlevenden weer een zekere kalmte, die duurde tot de volgende greep (p 127).

Daarnaast hadden velen last van heimwee. In de volle gebouwen ontstonden ook makkelijk ruzies. Simon Vestdijk beslechtte zo'n conflict zelfs door zijn belager een stevige schop onder het zitvlak te geven. De spanningen kwamen geregeld tot uiting in zenuwziekte.

Zoals gezegd ging het tweede deel van het boek voornamelijk in op de bezetters en hun organisatie van de gijzeling en wel aan de hand van een structurele benadering. Dit gedeelte van het boek is abstracter en droger dan het eerste deel. De functie van het Oppercommando van de Wehrmacht (OKW), van generaal Christiansen en van Seyss Inquart, Rauter en Schmidt in het geheel komen aan de orde. Er wordt gesteld dat met de gijzelingen werd begonnen op bevel van het OKW, en niet van Seyss Inquart, zoals vaak wordt gedacht. Toen het OKW merkte dat het doel, intimidatie, niet bereikt werd, wilde het van de gijzelingen af. Seyss Inquart liet de gijzelingen echter voortduren. Wel veranderde hij het doel, dat werd nu preventieve hechtenis. Executies kwamen daarbij niet meer voor.

Het relatief kleine aantal executies was toch wel een verschil

met de gijzelingen in België en Frankrijk. Daar werden in totaal 2000 gegijzelden gedood. Overigens waren er ook veel overeenkomsten tussen de Nederlandse gijzeling enerzijds en de Belgische en Franse anderzijds. Het eerste initiatief kwam bij voorbeeld in alle drie de landen van het OKW. Het is goed om deze internationale dimensie niet uit het oog te verliezen.

Terugblikkend op het boek moet gesteld worden dat een nadeel bij twee schrijvers ook in dit geval naar voren komt. Er is sprake van overlappingsen. Een groot deel van Hoofdstuk 3 van het tweede deel is ook al behandeld in het eerste deel. Verder spreken de delen elkaar een enkele keer tegen. Een baanwachter die op bladzijde 23 door een explosie het leven verloor kwam er op bladzijde 180 met zware verwondingen vanaf. De motieven van Rauter bij de beslissing tot de eerste executie zijn bij het eerste deel anders dan bij het tweede. De indruk bestaat dat de tweede auteur in dit geval wat meer achter de schermen kijkt. Ook de visie van Christiansen op de eerste executie staat in het tweede deel in een ander licht. Daar wordt sterk de nadruk gelegd op de invloed van het OKW op de generaal, het eerste deel laat Christiansen zelf beslissen. Ondanks het feit dat de delen niet altijd even goed op elkaar aansluiten en het feit dat het tweede deel naar mijn mening wat droog is en betrekkelijk weinig nieuwe gegevens toevoegt aan het geheel, toch is het boek, mede door de vele anecdoten in het eerste deel, de moeite van het lezen waard.

Barend Florijn

PERSONALIA

Dhr. prof. dr. J. de Bruijn is hoogleraar in de politieke geschiedenis en directeur van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme 1800-heden (VU).

Adres: De Boelelaan 105
1081 HV Amsterdam
tel. 020-4445271

Dhr. prof. dr. A.Th. van Deursen is hoogleraar Nieuwe Geschiedenis aan de Vrije Universiteit van Amsterdam en lid van het comité van aanbeveling van de VCH.

Adres: Bispinckpark 35
2061 SH Bloemendaal
tel. 023-265592

Dhr. drs. C. Hoksbergen was leraar geschiedenis aan de Gereformeerde Pabo te Zwolle en de Gereformeerde Scholengemeenschap te Amersfoort. Hij is redactielid van de Focus-katernen.

Adres: Macharijpspad 3
3813 BN Amersfoort
tel. 033-722525

Dhr. dr. L.J. Molenaar studeerde fiscaal recht in Leiden, waar hij in 1991 samen met R.W. Overhoff promoveerde op het proefschrift *In de regel beslist*, over de bruikbaarheid van beslissingstabellen bij het vervaardigen en presenteren van wettelijke regels. Hij werkt als wetgevingsjurist bij de Raad van State.

Adres: Kamerarslag 10
2805 DM Gouda
tel. 01820-28172.

Drs. C.Chr. Sol studeerde van 1984-1990 geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden. Hij specialiseerde zich in de Nederlandse geschiedenis van de 16e en de 20e eeuw. Op dat gebied heeft hij verscheidene malen gepubliceerd. Sinds 1993 is hij communicatiemedewerker bij de Gemeente Leiden; daarnaast is hij correspondent/verslaggever voor het Leids Nieuwsblad.

Adres: Wiekelhorst 20
2317 ZJ Leiden
tel. 071-225445

Dhr. drs. A.A. van der Schans is docent geschiedenis en cuma aan Pabo 'De Driestar' te Gouda en redactielid van *Transparent*.

Adres: Cortenhoeve 20
2411 JM Bodegraven
tel. 01726-17337

Dhr. dr. J. Stellingwerff (Groningen 1924) studeerde te Delft en was bibliothecaris van de Technische Universiteit Eindhoven en van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Publiceerde over wijsbegeerte en geschiedenis, o.a. de biografie: *D.H.Th. Vollenhoven (1892-1978)*; *Reformator der Wijsbegeerte* (Baarn 1992).

Adres: Haagbeuklaan 80
1185 KN Amstelveen
tel. 020-6419722

Dhr. drs. J. Wiene studeerde geschiedenis en theologie te Utrecht en is thans wethouder van de gemeente Ridderkerk.

Adres: Reijerweg 203
2983 AR Ridderkerk
tel. 01804-17075

VCH Repro-Reeks

De VCH heeft een serie met heruitgaven van moeilijk toegankelijke en minder bekende publikaties van (overleden) christen-historici. Het is de bedoeling dat deze serie per jaar met enkele nummers wordt uitgebreid. Tot nu toe verschenen:

1. J.G.R. Acquoy, *Mislukte pogingen der Nederlandsche Gereformeerde Kerken, om hare geschiedenis te doen beschrijven*, (1894).
2. J.G.R. Acquoy, *Het nut der beoefening van de geschiedenis der Hervormde Kerk in Nederland*, (1878).
3. H. Bouwman, *Het Object der Kerkgeschiedenis*, (1903).
4. A. Eekhof, *Het Gereformeerd Protestantisme*, (1915).
5. A.A. van Schelven, *De School met den Bijbel en het onderwijs in de geschiedenis*, (1934).
6. G. Groen van Prinsterer, *Een woord aan ouders en onderwijzers, bij de uitgave van de bijbelsche geschiedenissen*, (1842).
7. G. Groen van Prinsterer, *Regt der Gezindheden, Regt der Hervormde Gezindheid, Afgescheidenen*, uit: adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, (1857).
8. G. Groen van Prinsterer, *Mededeeling aangaande eene reis in Frankrijk en Duitschland in het belang van het Huis-archief des Konings*.
9. A.A. van Schelven, *Willem van Oranje's geloof en godsdienstpolitiek*, (1933).
10. Z.W. Sneller, *De nationale beteekenis der oranje-dynastie*.
11. L.J. van Apeldoorn, *De financieele verhouding tusschen kerk en staat*, (1919).
12. P. Scholten, *Het geloof in het Nederlandsche volksleven*, (1941)

Leden betalen voor deze uitgaven f 5,- per stuk; niet-leden betalen f 7,50. Prijzen exclusief verzendkosten. Bestellingen kunnen gericht worden aan het VCH-secretariaat, Postbus 24062, 3502 MB Utrecht.

(BOEK) AANKONDIGINGEN

De Stichting Studie der Nadere Reformatie heeft een lesbrieff uitgegeven over "De Nadere Reformatie - haar idealen, inzet & invloed". De lesbrieff is er ten behoeve van het voortgezet onderwijs en staat onder redactie van dr. R. Bisschop.

Het niveau van de verschillende onderdelen is afgestemd op klas 3 van HAVO en VWO. "In de lijn van de Nadere Reformatie is de doelgroep niet alleen het reformatorisch onderwijs, maar ook de scholen van vrijgemaakt-gereformeerde en algemeen protestants-christelijke signatuur".

Na een algemeen inleidend overzicht, waarin kenmerken en de geschiedenis van de Nadere Reformatie aan de orde komt, volgen een aantal kernteksten, die ingaan op bepaalde aspecten van de Nadere Reformatie. Met het oog op de scholen, zijn de lesbrieffen voorzien van verwerkingsopdrachten.

De lesbrieffen kosten vijf gulden per exemplaar zijn te bestellen bij Stichting Studie der Nadere Reformatie, Overwater 13, 12715 BT Zoetermeer, tel. 079-522264.

De Willem de Zwijgerstichting stuurde de brochure van dr. W. Verboom, het boekje *In de leerschool van de Heilige Geest. Over leren in de gemeente*. Dr. Verboom is de recent benoemde universitaire docent catechetik aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Adres Willem de Zwijgerstichting: postbus 10049, 7301 GA Apeldoorn.

A. Kadijk, *Geloof en Politiek. Uitgangspunten en discussies* (Amsterdam: Buitten & Schipperheijn, 1994) 124 blz.

In deze uitgave van de Stichting Kader en vorming van de RPF wordt onder meer ingegaan op de vraag of een christelijke overheid, gesteund door de meerderheid van het volk, haar wil dwingend mag opleggen (ook aan een niet christelijke minderheid). Het boek sluit aan bij het twee jaar geleden verschenen boek *Reformatorische Staatsvisie. De RPF en het ambt van de overheid*, van A. Rouvoet.

Allereerst wordt een uiteenzetting gegeven over geloof en politiek, theocratie, soevereiniteit in eigen kring en tolerantie. Vervolgens worden een aantal ontsparingen vanuit de geschiedenis behandeld. Daarna wordt aandacht besteed een aantal onderwerpen uit de christelijk politiek die nog steeds actueel zijn zoals de neutrale staat, verzuijing, antithese en solidariteit. In het slo-

thoofdstuk worden enkele humanistische uitgangspunten besproken, bedoeld als contrast voor de genoemde maatstaven van de christelijke politiek.

K. van der Zwaag, e.a. *Gewetensvrijheid. Bijbels en staatkundig gereformeerd aspect van een grondrecht* (Houten: Den Hertog, 1994) 73 blz., prijs f 19,75.

Dit boekje van het studiecentrum van de SGP gaat in op de spanning die er is tussen godsdienstvrijheid (die de SGP afwijst omdat de valse godsdienst geweerd moet worden) en gewetensvrijheid (die ze voorstaat). Aan de ene kant beroept de SGP zich op de vrijheid van geweten tegen overheidsmaatregelen zoals inenting en verzekering. Aan de andere kant wil ze het geweten genormeerd zien door de bijbel. Dat brengt met zich mee dat niet iedereen zich autonoom op vrijheid van geweten kan beroepen. Hoewel er geen weg uit dit dilemma wordt gewezen, worden de verschillende kanten van dit dilemma helder geschetst.

L.J. van Valen, *Een rijke oogst. De opwekking in Schotland in 1742* (Leiden: Groen en Zoon, 1993) 126 blz., prijs f 19,95.

Dit boek beschrijft het Schotse Reveil 'The Great Awakening' in de jaren '40 van de achttiende eeuw in Schotland. Uitvoerig wordt stilgestaan bij het werk van onder meer Jonathan Edwards, George Whitefield en de gebroeders Wesley. Het verloop van deze opwekkingen wordt beschreven tegen de achtergrond van de Schotse kerkgeschiedenis.

J.F. Seijlhouwer & H. Buis, *Kalenders 1800-2000* (Amsterdam 1993) prijs f 10,-.

Deze uitgave van het historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) bevat twee eeuwen volledig uitgeschreven kalenders met vermelding van paas- en pinksterdata. Het kan een handig hulpmiddel zijn voor historici, journalisten, genealogen en andere onderzoekers.

J. Bruijns, *Stilte over Zeeland. De wereld van Johan Melse* (Goes: De Koperen Tuin) 48 blz., prijs f 24,90.

De redactie ontving het boek *Stilte over Zeeland. De wereld van Johan Melse*. In deze rijk geillustreerde uitgave zijn veel tekeningen, prenten, houtsneden en schilderijen van deze in 1968 overleden Zeeuwse schilder,

decorateur en tekenleraar opgenomen. In zijn werk liet Melse zich inspireren door het christelijk geloof.

Bevrijdingskalender, formaat: 29,7 x 42 cm, 21 blz., Prijs: f 25,00 (ISBN: 90 5194 108 0)

De Bevrijdingskalender bestrijkt 19 maanden: van juni 1994 tot en met december 1995. In juni was D-Day precies vijftig jaar geleden. Vanaf die beslissende doorbraak was de Bevrijding van Nederland onderweg. Elke maand kwamen de bevrijders dichterbij, elke maand gebeurde er wel iets gedenkwaardigs.

De Bevrijdingskalender geeft op elk kalenderblad een belangrijke gebeurtenis weer, die in die maand precies 50 jaar geleden plaatsvond. In het kalendarium wordt daarnaast verwezen naar andere belangrijke feiten. Naast de informatieve bijschriften wordt op een apart vel een totaaloverzicht van de Bevrijding van Nederland gegeven.

De Bevrijdingskalender is samengesteld in samenwerking met de Sectie Krijgsgeschiedenis van de Landmachtstaf en het RIOD.

Op DV vrijdag 18 november 1994 wordt in het Auditorium van de Vrije Universiteit te Amsterdam een symposium gehouden ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van de filosoof Herman Dooyeweerd. Het symposium vindt plaats onder auspiciën van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, de Faculteit Rechtsgeleerdheid en Wijsbegeerte van de VU en de vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte.

Inlichtingen: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, tel. 020-4445270.

Op 17 december 1994 hoopt de Stichting Historisch Platform in samenwerking met de Vereniging Beeld en Geluid en het Nederlands Filmmuseum een studiedag te beleggen in het Nederlands Filmmuseum te Amsterdam over film radio en tv in de geschiedenis. Het doel van de studiedag is om een breed publiek kennis te laten maken met het gebruik van de audiovisuele media als object, bron en middel van geschiedschrijving. **Inlichtingen: Stichting Historisch Platform, Postbus 71975, 1008 ED Amsterdam, tel. 020-4446487.**

G. Harinck en R. Kuiper (red.)

Groen van Prinsterer en de geschiedenis

Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876) was één van de grondleggers van de moderne geschiedwetenschap in Nederland. Een recent internationaal handboek rekent hem met R. Fruin en R.C. Bakhuizen van den Brink tot de 'great historians of the modern age'. Tegelijk is hij voor de protestants-christelijke geschiedbeoefening een inspirerend voorbeeld. Zijn visie op de plaats van het geloof in de geschiedbeoefening wordt nog steeds bestudeerd en besproken.

Hoezeer Groen zijn plaats heeft onder christen-historici bewijzen de bijdragen in deze bundel. Ze zijn geschreven door leden van de Vereniging van Christen-Historici. De bundel verschijnt ter gelegenheid van het eerste lustrum van de VCH. Op deze wijze wordt een actuele stand opgemaakt in de discussies over Groen van Prinsterer als belijdend historicus.

Niet kritiekloos, maar steeds met hoge waardering, worden enkele facetten van zijn werk in dit boek belicht. Belangrijk onderdeel in verschillende bijdragen is de weerlegging van de naoorlogse kritiek van onder meer prof. dr. P.C.A. Geyl. Ook wordt ingegaan op Groens visie op de Goddelijke presentie in de geschiedenis en op de geschied-wetenschap.

140 blz. paperback f 34,90

Verkrijgbaar in de boekhandel

G. Harinck en R. Kuiper (red.)

Groen van Prinsterer en de geschiedenis

Historische opstellen

NIEUW

Met bijdragen van:

Prof. dr. A.Th. van Deursen

Dr. G. Harinck

Dr. G. Puchinger

Drs. Jac. Schaeffer

Prof. dr. M. te Velde

Uitgeverij **VAN DEN BERG**
KAMPEN